P. TARVEL — J. MADISSON — L. ANNIST

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

II

EESTI KIRJANDUSE SELTS

AJALUGU GÜMNAASIUMILE II

Haridusministeeriumi poolt koolides tarvitamiseks lubatud.

P. TARVEL — J. MADISSON — L. ANNIST

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

II

TEINE, LÜHENDATUD JA PARANDATUD TRÜKK

25 157

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1939

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
(1939: 01458)
2- 66633
A- 11065

E. K.-Ü. „Postimehe" trükk, Tartus 1939.

HILISKESKAEG.

Hiliskeskaja mõiste ja üldilme. Varasel keskajal oli Lääne-Euroopa kujunenud omapäraseks katoliiklik-feodaalseks maailmaks ja jäänud oma arenemises tunduvalt maha tolle aja tähtsamaist kultuurikandjaist — Bütsantsist ja kalifaadist. Alles alates XII sajandist astub ta nende kultuuriääsidega lähemasse ja pidevamasse kontakti ning saab siitpeale neilt hulga viljastavaid mõjutusi. Ta rahvaste vaimne silmapiir hakkab nüüd tunduvalt laienema. Tänu kõigil aladel puhkevale hoogsale kultuurilisele tõusule jõuavad Lääne-Euroopa rahvad teistele järele ja varsti neist ettegi. Juba XIII sajandil saavutab kristliku maailma ühtlast korrastust taotlev katoliiklik kultuur oma haripunkti. Hiliskeskaja esimesi sajandeid kutsutakse kõrgkeskajaks (XII ja XIII sajand). Järgnevail sajandeil kerkivad esile uued jõud. Linnad tõusevad väljapaistvaiks vaimseiks keskusteks ja püüavad vabaneda katoliku kiriku hooldamise alt. Uus kultuuriliikumine — humanism — rajab ilmaliku kultuuri arenemisele kindlamad alused. Tugevnevad oma senise tähtsuse kaotanud Saksa-Rooma universaalmonarhia kõrval sisemiselt ühtlasemad rahvusriigid. Senised lõdvad feodaalsed monarhiad kujunevad nüüd enamasti ümber seisuslikeks monarhiaiks, kus linnakodanluski saavutab teatava poliitilise erikaalu. XIV ja XV sajand, mil toimub keskaegsete eluvormide lagunemine, moodustavad üleminekuajastu keskajast uus-aega ehk hiliskeskaja kitsamas mõttes.

RISTISÕJAD.

Muutused Vahemere-aladel XI sajandil. Islami ekspansioon Vahemere-ruumis oli lakanud Sitsiilia vallutamise järel X sajandi alguses. XI sajandil siirdus neil aladel juhtiv koht jälle kristlastele. Itaalia sadamalinnad (Amalfi, Bari, eriti aga Veneetsia, Genua ja Pisa) pidurdasid karistusekspeditsioonide kaudu berberite meriröövi, asutasid kaubakontoreid nii kristlaste kui ka islami-

usuliste linnades kõigil Vahemere rannikualadel ja rajasid sellega alused rahulikuks kaubavahetuseks. Veneetsia saavutas esivõimu Aadrial, omandas XI sajandi lõpul privilegeeritud seisundi kauplemises Bütsantsiga, esines tähtsa kaubandusliku vahendajana Kesk-Euroopa ja idamaade vahel ja arenes aja jooksul võimsaks koloniaalriigiks.

Teise tugeva mereriigi rajasid Itaalias normannid, kes XI sajandi 2. poolel vallutasid Lõuna-Itaalias Bütsantsi valduste jäänused ja tõrjusid araablased Sitsiiliast välja. Ülendatud paavsti poolt a. 1130 kuningriigiks, saavutas see riik väljapaistva õitsengu majanduslikus ja kultuurilises elus. Toetudes oma tugevale sõjalaevastikule hakkasid normannide valitsejad taotlema hegemooniat Vahemerel ja sattusid seetõttu teravaisse konfliktidesse araablastega, Bütsantsiga ja Veneetsiaga.

Bütsants oli XI sajandil mitmeti nõrgenenud. Keskvalitsus ei kaitsenud enam endise agarusega vabu talupoegi, kellest nüüd paljud sattusid sõltumusse suurnikest, piiskopest ja kloostreist. Suurmaaomanikkude sotsiaalse tähtsuse tõus nõrgestas riiklikku keskvõimu, kes ei suutnud enam arendada jõulist välispoliitikat. Paar sajandit kestnud hõõrumiste järel toimus a. 1054 kreeka-katoliku (õigeusu) kiriku lõplik eraldumine roomakatoliku kirikust. Lääne-Turkestanist pärinevate seldžukkide näol ilmusid Bütsantsile väga ohtlikud vaenlased. See türgi hõim rajas XI sajandi 2. poolel idamail mitu dünastiat, näit. Iraanis ja Damaskuses. Ikonion'i (Konia) sultanaadi asutamine Väike-Aasias seni Bütsantsile kuulunud aladel andis raske hoobi viimase suurriigi-seisundile ja nõrgestas teda majanduslikult.

Ristisõdade tekkimine ja ilme. Need asjaolud põhjustasid ristisõdade-liikumise, mis moodustab keskaegsete rahvasterändude ja vallutusretkede viimse jõulise avalduse. Erakordse usundilise innuga üritasid Lääne-Euroopa, peamiselt Prantsuse ja Itaalia kristlikud rahvad korduvalt seldžukkide ja teiste islamiusuliste väljatõrjumist Pühamaalt — Palestiinast ja Süüriast, kus pehme araablaste valitsus oli asendunud kristlikkude palverändajate suhtes hoopis karmima türklaste võimuga. Ristisõdade-liikumist õhutasid eriti hoogsalt paavstid, kes püüdsid juhtida rahutute ja seiklushimuliste rüütlite energiat vagale ja õilsale eesmärgile:

koondada rahvaid tihedamalt kiriklikkude hüüdsõnade ümber, sundida idamaade kristlasi jälle tunnustama Rooma kiriku primaati ja suurendada sel teel oma kõlbelist autoriteeti. A. 1095 nõustus paavst Urbanus II meeleldi abistama Bütsantsi seldžukkide vastu ja üritas osavate propagandavõtetega 1. ristisõja (1096—99), mil erakordselt suurte ohvrite kaudu õnnestus Pühamaa tagasi vallutada. Ka järgnevate ristisõdade puhul kuulus algatav osa tavaliselt paavstidele.

Seevastu lasus ristisõdade kui sõjalise ürituse pearaskus rüütlite õlgadel. Need tegutsesid alguses täitsa sõltumatult riiklikust keskvõimust. Alles hiljem hakkasid kiriku õhutusel ka valitsejad aktiivsemalt ristisõdadest osa võtma. Talupoegade massiline osavõtt sellest liikumisest oli sageli tingitud lootusest sel teel parandada oma talumatuks muutunud seisundit; Itaalia linnad taotlesid ristisõdade kaudu hankida sobivaid kaubanduslikke tugipunkte ja sõlmida kasulikke majanduslikke sidemeid.

Vallutatud alade korrastus. Ristisõitjate esialgset edu soodustas asjaolu, et seldžukid moodustasid Süürias ja Palestiinas vaid õhukese valitseva kihi araablaste ja kreeka-õigeusku pärisrahvastiku üle. Teisest küljest ei toetanud Egiptuse kaliifid alguses seldžukke, vaid astusid ristisõitjatega isegi sõbralikesse suhteisse. Võidukad rüütlid ei andnud vallutatud alu ei Bütsantsile ega paavstile, kes esinesid nõudlustega nende suhtes, vaid jagasid saagi endi vahel. Rajati Jeruusalema kuningriik ja mitu temast lõdvas läänisõltumuses seisvat vürstkonda (Antiookia, Edessa, Tripolis). Neis kehtima pääsenud feodaalkord ei võimaldanud jõudude tihedat koondumist tõhusaks maakaitseks. Kohalik, suurelt osalt kristlik talupoegkond alistati Lääne-Euroopa eeskujul senjööride võimule ja sattus senistest halvemaisse elutingimustesse. Senine õitsev põllundus ja aiandus läks uute valitsejate all mõnevõrra tagurpidi, nii et mitmeid toiduaineid, eriti vilja ja liha tuli pidevalt järele vedada Euroopast.

Ühendusepidamist läänealadega teostasid oma laevastiku abil Itaalia kaubalinnad (Veneetsia, Genua, Pisa) ärilisel alusel. Tüüros, Akka jt. kujunesid väljapaistvaiks kaubalinnadeks ja moodustasid olulised tugipunktid kauplemisel idamaadega, eriti

Egiptusega. Kaubanduslik läbikäimine Vahemere lääne- ja ida-osade vahel omandas nüüd püsiva, elava ja tiheda ilme.

Kuna kaupmeeskond ja paljud teisedki Pühamaal kodunenud kristlased eelistasid „uskmatutega" rahus elada ja sõlmisid nendega vaherahusid, õhutati Lääne-Euroopas endiselt lakkamatut ususõda islami vastu. Pühamaal loodud vaimulikud rüütliordud (johanniidid, templiordu, Saksa ordu) pidasid võõrausuliste jõududega alatist sõda ja sundisid seda teistelegi kristlastele peale. Samal ajal tekkisid ka islamiusulistel fanaatilised usundilised koondised (assassiinid), kes hävitasid julmalt kristlasi. Nii ei võinud ristisõdijate riigid rahulikult konsolideeruda.

Ristisõdade käik. 1. ristisõja järel oli Bütsants ainult osa Väike-Aasiat tagasi saanud. Ta hakkas väga jahedalt suhtuma ristisõitjaisse, kes esinesid Rooma paavsti eelväena ja propageerisid islami suhtes fanaatilist usundisõda, mille vastu Bütsantsi rahvastik oli juba ammu huvi kaotanud. Ristisõdijate riigid ei võinud seetõttu arvestada Bütsantsi toetust ja püsisid vaid Lääne-Euroopast saadava sõjalise abi varal. Edessa langemise järel seldžukkide kätte teostati Saksa-Rooma keisri Konrad III ja Prantsuse kuninga Louis VII eestvõttel a. 1147—49 2. ristisõda, mis ei andnud tagajärgi, vaid tekitas ränga pettumuse ja vapustas tugevasti katoliku kiriku autoriteeti. XII sajandi 2. poolel lõi kurdide pealik Saladin idamail võimsa riigi, tõmbas ka Egiptuse võitlusse kristlaste vastu ja vallutas a. 1187 Jeruusalema. Nüüd organiseeriti 3. ristisõda, millest osa võtsid Saksa, Prantsuse ja Inglise valitsejad (1189—92). Neist uppus Friedrich Barbarossa Väike-Aasias, kuna Prantsuse kuningas Philippe II Auguste pöördus varsti koju. Jeruusalema ei suudetud vallutada, kuid Saladini ja Inglise kuninga Richard I Lõvisüdame vahel sõlmitud lepingu järgi said kristlased õiguse vabalt pühi kohti külastada ja säilitasid mõned rannikulinnad Akkast Jaffani.

Paavst Innocentius III poolt algatatud 4. ristisõjas juhtis Veneetsia ristisõitjad Egiptuse asemel Bütsantsi vastu, mis oli sisetülide tõttu nõrgenenud. A. 1204 vallutati Konstantinoopol ja suur osa Bütsantsi territooriumist. Osa vallutatud aladest jaotati läänioiguse alusel Lääne-Euroopa feodaalide vahel ja moodustas

Ladina keisririigi (püsis kuni a. 1261), kuna mitmed rannikualad, suur hulk Egeuse mere saari ja osa Konstantinoopoli linnast siirdusid Veneetsiale, kes tõusis võimsaks koloniaalriigiks.

5. ristisõja ajal omandas keiser Friedrich II, olles teravas vastuolus paavstiga, osava diplomaatia teel Egiptuse sultanilt a. 1229 Jeruusalema, mis aga varsti jälle siirdus Egiptuse võimu alla. 6. ristisõjas (1248—54) langes Prantsuse kuningas Louis IX Püha Egiptuses vangi, kust vabanes lunaraha eest. 7. ristisõjaks kutsutakse sama valitseja poolt Tuneesiasse korraldatud sõjalist ekspeditsiooni, mis a. 1270 nurjus katku tõttu. Ristisõdade-liikumine lõppes täieliku nurjumisega a. 1291, mil Palestiinas langes islamiusuliste kätte viimne kristlaste tugipunkt Akka.

Ristisõdade tagajärjed ja tähtsus. Puuduliku organisatsiooni tõttu ei suutnud kristlikud sõjaretked, hoolimata tohutuist ainelistest ja inimohvreist, saavutada oma otseseid eesmärke. Kõik esialgses usundilises innus kättevõidetud positsioonid läksid aja jooksul täiesti kaotsi. Seetõttu kannatas eriti ürituse vaimsete juhtide — paavstide — autoriteet. Ent lähem tutvumine Bütsantsiga ja islami maailmaga tegi lõpu Lääne-Euroopa rahvaste eraldumusele, laiendas nende silmaringi ja elustas nende vaimseid huve. Lääninduse pinnal tekkinud feodaalne sõjaline kiht kujunes ristisõdades teatava ühise elukäsitusega rüütliseisuseks. Ristisõdade ajal erakordselt elavnenud kaubanduslik liiklemine soodustas Itaalia merelinnade tõusu ja rahamajanduse arenemist Euroopas. Seega sai Õhtumaade kultuuriline areng ristisõdadelt väga olulisi mõjutusi.

MAJANDUSLIKUD JA SOTSIAALSED OLUD HILISKESKAJAL.

Kaubandus.

Kaubanduse elustumine. Alates ristisõdade ajastust toimus Euroopas hoogus kaubanduse arenemine, milles juhtivat osa etendasid Itaalia linnad. Viimased tegelesid peamiselt transiitkaubandusega. Egiptuse, Süüria ja Väike-Aasia sadamalinnades omandasid nad Euroopa rahvaste poolt eriti hinnatavaid idamaisi kaupu, mis olid toodud mereteed kaudu Indiast ja kara-

vanidega Sise-Aasiast, eriti Pärsiast ja isegi Hiinast. Suure osa neist kaupadest müüsid nad edasi Lääne- ja Kesk-Euroopa rahvaile. Selleks kasutati algul kaubateed, mis viis Rhône'i ja Saône'i jõe kaudu teise tähtsamasse Euroopa kaubanduslikku keskusse — Flandriasse. Selle tee ääres saavutasid XII sajandil suure rahvusvahelise tähtsuse laadad Champagne'i maakonnas. Champagne'i krahvide ja katoliku kiriku erilise kaitse all võisid siin kõikjalt kohaleilmunud kaupmehed rahulikult sooritada oma tehinguid ja viia Itaaliast toodud kaupu teistesse Euroopa osadesse. XIV sajandil, mil itaallased hakkasid pidama korralikku mereühendust Madalmaadega ja Inglismaaga, siirdusid Champagne'i laatade ülesanded suurelt osalt Brugge'le ja Antverpenile.

Teine kaubatee siirdus Itaaliast Alpi kurude kaudu Šveitsi ja sealt Saksamaale. Lõuna-Saksa linnade (Augsburgi, Nürnbergi jt.) kaupmehed ostsid Veneetsiast ja Genuast idamaisi ja muid kaupu ja toimetasid neid maateed kaudu Kesk-Euroopasse. Veneetsias tegutses alates XIII sajandi algusest eriline Saksa kaubahoov.

Itaalia merelinnade omavaheliste võitluste ja raskepäraste ning ebakindlate liiklemisolude tõttu oli Itaalia kaubanduslik tegevus seotud suure riisikoga, ent kaubanduslikud operatsioonid andsid õnnestumise korral erakordselt suurt kasumit. Nii tekkis Itaalias teovõimsate, julgete ja laia silmaringiga kapitalistide-ettevõtjate kiht, kes tegeles võimalikult suurt kasumit taotelles vaid ulatuslikkude üritustega.

Kaubanduse arenemine Euroopas väljaspool Itaaliat. Hansa liit. Aja jooksul muutus teistegi rahvaste kaubanduslik tegevus iseseisvamaks. Vahemere-kaubanduses tõusid Itaalia merelinnade kõrval Marseille ja Barcelona tähtsaiks keskusteks. Saksas arenesid kõigepealt Reini-äärsed kaubalinnad — Köln jt. Suurima tähtsuse saavutas aga kogu Põhja- ja Kesk-Euroopa kohta laiaulatuseline saksa kaupmeeste, alates XIV sajandi keskelt, linnade koondis Hansa liit, kes omandas puhuti otse monopolistliku seisundi Põhja- ja Läänemere aladel ja kujunes oma õitseajal XIV ja XV sajandil mingiks kaupmeeste riigiks. Hansa liidus etendasid

juhtivat osa Lübek ja Köln ning temasse kuulus umbes 70 linna Madalmaadest kuni Baltimaadeni, muuseas ka Tartu ja Tallinn. Peale selle omas ta Londonist kuni Novgorodini rida kaubakontoreid ja faktooriaid, mille abil ta hoidis kohalikkude keskuste kaubandust endast ranges sõltumuses. Ta takistas Inglise, Skandinaavia ja Vene rahvusliku kaubanduse arenemist ja surus oma tahet peale kaubandussulgude ja isegi sõdade kaudu. Hansa liit vahendas kaubanduslikku läbikäimist eeskätt lääne ja ida vahel, toimetades Flandriast Brugge kaudu läänepoolsete maade valmissaadusi Kesk- ja Ida-Euroopasse ja Novgorodist Vene tooraineid, eriti nahku ja vaha, läände.

Raha- ja krediidimajandus. Varakapitalism. Eduka väliskaubanduse tagajärjel kuhjusid Itaalias ja teisteski maades suured rikkused ja kasvas rahakapitali võim. Lääninduse õitseajal domineerinud naturaalmajandus asendus nüüd järk-järgult rahamajandusega, mil kaubavahetus toimus eeskätt müntide vahendusel. Nende kõrval tulid Lääne-Euroopas tarvitusele mitmed krediididokumendid, näit. vekslid. Rahamajandusega seoses arenes hoogsalt ka krediidimajandus. Itaalia suurkaupmehed-kapitalistid rajasid rea pankurite ühinguid, kes hakkasid toimetama mitmesuguseid krediidioperatsioone ja saavutasid varsti oma osakondadega rahvusvahelise leviku ning tähtsuse.

Oma rohkearvuliste tulude kogumise eri mais usaldas Rooma kuuria sageli Itaalia pankureile, kes teostasid seda ülesannet oma osakondade kaudu ja andsid ühtlasi tarbe korral paavstidele saadavate tulude arvel laene. Ka Prantsuse, Inglise jt. valitsejad laenasid Itaalia finantsistidelt üsna suuri summasid, millise vastutuleku eest viimased said endile tulusaid kaubanduslikke litsentse ja muid soodustusi. Itaalia rahameestest olid XIV ja XV sajandil võimsaimad mõned Firenze pankurite perekonnad, eriti Medici'd.

Nii põhjustas Itaalia väliskaubanduse hoogus arenemine sügava murrangu kogu majanduselus, milles kerkisid esikohale moodsamad kapitalistlikud organisatsioonivormid. Sellega algas Lääne-Euroopas nn. varakapitalistlik ajastu.

Tööstus.

Käsitöö arenemine. Tsunftid. Läänindusе õitseajal esinesid käsitöölistena feodaalidest sõltuvad ametimehed, kes elasid mõisades või said oma töö eest mõisnikelt väikesed maatükid harimiseks. Ühes kaubanduse elustumisega toimus ka tööstusliku tegutsemise alal sügav murrang. Nüüd tekkis eriline isiklikult vaba käsitööliste kiht, kes arendas käsitöö kõrgele tehnilisele tasemele ja saavutas aja jooksul suure kutselise oskuse ning vilumuse. Ta hakkas panema erilist rõhku oma saaduste kvaliteedile ja hoolitses innukalt oma kutse väärikuse ja hea nime eest. Ta tuumiku moodustasid väikeettevõtjad-käsitöömeistrid, kellel olid omad töövahendid ning iseseisev töökoda ja kes töötasid kas otseselt tellijaile või kitsale kohalikule turule. Bütsantsi eeskujul tekkisid alates X sajandist Põhja-Itaalias ja levisid hiliskeskajal kogu Lääne-Euroopas käsitööliste kutseühingud — tsunftid. Nad koondasid kõik vastavas linnas teatavas tööharus töötavad isikud üheks organisatsiooniks, taotlesid kõrvaldada võistlust käsitööliste vahel ja hankida mitmeid majanduslikke paremusi viimaste suhetes käsitöösaaduste ostjatega ja toorainete müüjatega.

Tarbijaile kindlustasid tsunftid normitud hindade eest laitmatu kauba. Oma liikmeile tagasid nad piiratud ja mõõduka, ent samal ajal siiski püsiva ja seisuskohase elatuse. Kaitstes oma liikmete kutselisi huve abistasid ja toetasid tsunftid neid samal ajal eluraskuste, näit. haiguste ja surmajuhtumite kandmisel, saatsid lahkunud liikmeid ühiselt maamulda, pühitsesid üheskoos kristlikke pühasid ja korraldasid pidupäevi.

Tsunftikord. Käsitööliste arvu suurenemisega ja vastastikuse võistluse teravnemisega tõusid tsunftides kutsehuvilised momendid suuremal määral esikohale. Alates XIII sajandist levis tsunftisund, s. t. iga teatava käsitööharu alal töötaja kohustus kuuluda vastavasse tsunfti ning keeld tegelda selle tööharuga väljaspool tsunfti. Samal ajal pandi kirjalikkude statuutidega kehtima kord, et igal käsitöölisel tuli teatava aja kestel (näit. 7 aastat) õpilasena mõne meistri juures oma ametit õppida ja seejärel sellina tegutseda, muuseas nn. rännuaastail väljaspool kodulinna. Neil, kes soovisid saada meistriks, tuli teha nn. meistritöö ja tasuda võrdlemisi kõrge erimaks. Varsti kujunes tsunftide juhtimine meist-

rite eesõiguseks; need valisid selleks otstarbeks tsunftivanemad (oldermannid).

Tööandjate-meistrite ja töövõtjate-sellide huvid polnud algul omavahel vastuolus. Sellid kuulusid ühes õpilastega meistri perekonda; sell pidas ennast tulevaseks meistriks ja meister nägi sellis tulevast ametikaaslast. Hiljem kujunesid aga meistrid üha enam suletud ringkonnaks, kuhu pääsesid peamiselt meistrite pojad ja lähemad sugulased, kuna sellide enamik moodustas erilise palgatööliste kihi. Sellid asutasid nüüd endile eri ühinguid ja pidasid oma kutsehuvide pärast meistritega mõnikord üsna teravat võitlust. Nii kerkisid keskaja lõpul tsunftikorrastuses esile tendentsid, mis olid vastuolus ta esialgsete alustega. Püüdes suruda hüviste tootmist väiketöökodade kitsaisse raamesse summutasid tsunftid ühtlasi majanduslikku ettevõtlikkust ja takistasid tööstuslikkude suurkäitiste arenemist.

Suurtööstuse algmed. Keskaja lõppsajandeil hakkas majanduslikult enam-edenenud mail, nagu Itaalias ja Flandrias, arenema kodutööstus, mis moodustab ülemineku-astme väiketööstuselt suurtööstusele. Siin toimub saaduste tootmine väikemeistrite poolt, kes on omavahel kindlakujulise tööjaotuse kaudu seotud ja ühiselt sõltuvad suurkapitalistist kui kogu ettevõtte organiseerijast ja toodetud saaduste turustajast. See tööstusvorm arenes kõigepealt Firenzes alates XIII sajandist ja umbes samal ajal ka Flandrias, mõlemas kõigepealt kalevitootmise alal. Kalevikaupmehed hakkasid ise organiseerima tootmisprotsessi, jagasid tööoperatsioonid kraasijate, ketrajate, kangrute ja teiste väikemeistrite vahel ära ja tegid nad endist sõltuvaks. Viimased müüsid oma saadused ülesostjaile-suurkapitalistidele, kes turustasid toodetud kalevit lähemail ja kaugemail turgudel. Et tsunftid takistasid linnades kodutööstuse arenemist, siis kandus see mitmel pool, näit. Flandrias ja Inglismaal (kus kalevitööstus hoogustus XIV sajandi keskpaiku), maale.

Linnade arenemine ja korrastus.

Linnade tõus. Kommunaalne liikumine. Kaubanduse ja tööstuse arenemise tähtsamaid tagajärgi Lääne-Euroopas oli linnade taastekkimine ja poliitiline iseseisvumine. Vanad rooma-

aegsed linnad ärkasid uuele elule ja neile lisandus suur hulk uusi linnu. Selle tagajärjel kattus Lääne-Euroopa XI—XIV sajandil linnaliste asulate tiheda võrguga, mis on olulistes joontes säärasena säilinud nüüdisajani. Linnade tekkimisel ja iseseisvumisel etendas juhtivat osa kaupmeeste kiht. Algul relvastatud jõukudena ringi rännanud, hakkasid kauplemise alal tegelevad ettevõtlikud elemendid varsti otsima paiksat elatusvõimalust ja püstitasid endile elamud ning laoruumid geograafiliselt kohaseis, tihedamini asustatud ja sagedamini külastatavais kohtades, harilikult linnuste (prantsuse *bourgs*) jalameil ja piiskopiresidentside läheduses. Sellised asulad, mis julgeoleku otstarbel ümbritseti taraga, varsti aga tugeva müüristikuga, meelitasid magnetina käsitöölisi ja muud rahvast ligi ja moodustasid vana asula kõrval uus- ehk all-linna (*faubourg*). Nende elanikke hakati XI sajandil kutsuma *burgenses* (sellest buržuaasia nimetus). Hiljem, eriti XIII sajandil, asutasid maahärrad ise oma maadel linnu, mis rajati kindla nelinurkse plaani alusel, keskel raekoda ja turuplats.

Varsti sattusid linnad teravasse vastuollu piiskoppidega ja ilmalikkude feodaalidega ja hakkasid taotlema vabanemist nende eestkostmise alt. Vaimulikud suhtusid algul kaupmeestesse väga vaenuliselt ja pidasid nende kasumit-otsivat eluviisi lausa kahjulikuks hinge päästmise seisukohalt. Ilmalikud senjöörid ei tahtnud tunnustada ei linlaste eriseisundit ega nende majanduslikku ja isiklikku vabadust, mis oli otseses vastuolus feodaalse ühiskonna põhimõtetega. Oma huvide kaitseks asutasid linnaelanikud, eeskätt kaupmehed, omavahelisi koondisi ja liite (kommuune). XII ja XIII sajandil vallandunud kommunaalne liikumine murdis, sageli veriste võitluste teel, maahärrade vastupanu. Osalt võidetuna, osalt vabatahtlikult andsid viimased linnadele õiguste-kirjad, mis kindlustasid nende erikorra.

Linnade näol astusid kaubanduslik-tööstusliku aktiivsuse ja rahakapitali esindajad iseteadva, organiseeritud jõuna sõjalise suurmaapidajate-kihi kõrvale. Kuna senised eesõigustatud kihid toetusid maaomandile, oli linlaste sotsiaalse tähtsuse aluseks vaba loov töö, uusi väärtusi tootev majanduslik tegevus. Linnade kaudu vabanesid miljonid töökad ja ettevõtlikud isikud (hiliskeskajal umbes 10% kogu Lääne-Euroopa rahvastikust) senisest sõltu-

musseisundist ja võisid oma elu korraldada vabalt, vastavalt oma veendumustele. Vaimuliku kultuuri ja rüütlikultuuri kõrvale tekkis nüüd eri-ilmeline linnakultuur, mis sai esmajärgulise tähtsusega eduteguriks.

Linnade põhikorra arenemine. Sisevõitlused. Algul kuulus linnades poliitiline võim nn. patritsiaadile, s. t. tähtsamaile ja rikkamaile sugudele. Patritsiaadi koosseis erines maade kaupa tunduvalt. Itaalias ja Lõuna-Prantsusmaal moodustas selle tuumiku linnade tagamail lääne valdav aadel, kes oli endale linnades ehitanud linnustega sarnanevad kindlustatud elamud ja oli siin peamiseks põhimikuomanikuks. Mujal koosnes patritsiaat enamasti suurkaupmeestest ja teistest suurkapitalistidest (pankureist, tööstureist, põhimikuomanikest) ja oli organiseerunud erilisteks koondisteks (gildideks). Patritsiaadi hulgast võeti linnavalitsuse (rae), mitmesuguste haldusnõukogude ja kohtute liikmeid.

Kaitstes linnade eesõigusi ja hoolitsedes nende välimuse eest koondasid patriitsid aga endi kätte kõik tulutoovamad majandusalad, rõhusid teisi elanikke maksudega ja suhtusid neisse kõrgilt ning hoolimatult. Seetõttu tekkis nende võimutsemise vastu terav opositsioon. Puhkesid sisevõitlused, milles sageli jäi võit linnakodanluse teistele elementidele, eriti käsitöölistele. Ühtlasi abistas linnakodanlus mitmel pool (näit. Prantsusmaal) kuningaid nende võitluses feodaalsete jõududega ja soodustas sellega rahvuslikkude ühikriikide kujunemist.

Senjöriaalkorra lagunemine.

Linnade tõusu mõju agraarkorraldusele. Kaubanduse, tööstuse ja rahamajanduse arenemine vapustas ka keskaegse agraarse ühiskonna senisest tardumusest. Et linnad vajasid endi toitlustamiseks põllundusliku tootmise saadusi, tekkis linnade kujunemise järel võimalus nende tagamaadele oma majandeis toodetavaid saadusi turustada. Seni oli turgude puudusel maaviljus jäänud üsna ekstensiivseks; toodeti vaid niipalju, kui kohtadel suudeti tarbida. Kui maarahvastikule avanesid väljavaated saadusi müüa, tekkis varsti püüe toota võimalikult rohkem ja saada maaviljusest võimalikult suurt kasumit. Selliste kapitalistlikkude tendentside sissetung põllundusse muutis põhjalikult senise

agraarühiskonna sotsiaalseid ja juriidilisi vahekordi. Maaomandis hakati nüüd nägema mitte ainult võimuallikat, nagu seni, vaid ühtlasi rikastumisvahendit.

Sisekolonisatsioon. XII—XIV sajandini kasvas rahvaarv Lääne-Euroopas hoogsalt ja pidevalt. Põhjustades teatava majandusliku ummistuse sundis rahvaarvu kiire tõus rahvastiku elatamiseks teostama sisekolonisatsiooni ja pakkus selleks ühtlasi vajalikul määral vabu töökäsi. XIV sajandiks tõusis viljeldud pinnase suurus sääraseks, et ta sajandite jooksul (kuni XVIII sajandini) suutis rahuldada rahvastiku tarbeid. Maade ülesharimist õhutas ja teostas innukalt katoliku kirik, eriti XII sajandi alguses Clairvaux' Bernhard'i poolt asutatud tsistertslaste ordu kaudu. Samuti soodustasid seda üritust valitsejad ja ilmalikud feodaalid oma tulude tõstmise otstarbel; rikkad kodanikud aitasid mitmel pool oma kapitalidega kaasa ja talupojad, kes uudisasunikena pääsesid tavalisest paremasse seisundisse, andusid sellele tegevusele suure agarusega. Slaavi rahvastega hõredalt asustatud Ida-Saksamaa alad okupeeriti ja germaniseeriti nüüd Lääne-Saksast pärinevate kolonistide poolt.

Lääniaadli vaesumine. Seoses muutustega Euroopa majanduselus hakkasid kõikuma lääniaadli senise sotsiaalse esivõimu alused ja vähenes feodaalse maaomandi osatähtsus. Feodaalid ei omanud majanduslikul alal vajalikku taipu ja ettenägelikkust, selleks et kohaneda uute olukordadega, ega võtnud ise tegelikult kuigi palju osa oma maavalduste majandamisest. Nad kujunesid ristisõdade ajastul kinniseks sünniseisuseks ega saanud seetõttu enam teistest seisustest värsket verd juurde. Rüütlikslöömise õigus kuulus siitpeale ainult valitsejaile, kes teostasid seda tagasihoidlikul määral. Ainult rüütliseisuse liikmeile jäi õigus pidada täieõiguslikke lääne (nn. rüütlilääne) lääniõiguse alusel: linnakodanikud, kes hakkasid ostu teel üha suuremal määral omandama feodaalide maid, ei tõusnud enam seeläbi aadliseisusse.

Et vasalli surma puhul ei peetud väga täpselt kinni vanima poja eesõigustest, vaid anti osa maid ta nooremaile poegadele, partselleerusid läänid tugevasti ega suutnud oma pidajaid alati seisuskohaselt elatada. Hulk aadlikke jäi lõpuks hoopis ilma

maomandita, elatus sõjateenistusest või tegutses röövrüütleina. Kuna alam-aadel enamasti vaesestus ja võlastus, suutsid kõrgemad feodaalid säilitada ja mõnikord isegi laiendada oma omandit ja moodustasid keskaja lõpul endiselt tähtsa sotsiaalse jõu.

Talupoegkonna vabanemine. Võlgades siplev lääniaadel oli sunnitud loobuma senisest rangest senjöriaalkorrast ja nõustuma servide vabanemisega. Linnade tekkimise järel oli servidel õnnestunud oma saadusi mõnevõrra müüa ja sel teel teatavad rahatagavarad koguda. Nad olid valmis maksma oma isandaile mingi väljaostu-summa selleks, et vabaneda senisest sõltumusest ja läheneda vaba mehe seisundile, või jälle asendama senised naturaalkohustused oma isandate vastu alatiste ja muutmatute rahaliste kohustustega. Viimane toiming vabastas talupoja teotegemisest ja mõisaametnikkude tülika järelevalve alt. Ka mõisapidajale oli maade harimine servide teoorjuse najal mitmeti tülikas. Ta pidi teostama pärisorjade järele alatist järelevalvet ja pidama selleks rea ametnikke, kelle ülalpidamine läks kalliks ja kes omastasid osa tulusid. Nii toimus naturaalkohustuste asendumine rahalistega sageli mõlema poole vabal kokkuleppel. Mõnel pool avaldasid aga servid oma isandaile selleks energiliselt survet ja ähvardasid põgeneda linnadesse või kaugemaile uudismaadele; isandad, kel võimalik polnud neid kellegagi asendada, olid sunnitud neid rahuldama.

See vabanemisliikumine algas rööbiti linnade tõusuga XII sajandil Itaalias ja levis siit kiiresti teistesse maadesse. XIV sajandi alguseks oli enamik Lääne-Euroopa talupoegi pärisorjusest vabanenud. Sunnismaisust ja pärisorjust esines siitpeale suuremas ulatuses ainult majanduslikult mahajäänud Kesk- ja Ida-Euroopa aladel (Austrias, Ida-Saksas, Poolas, Baltimaades), kus pärisorjastumisprotsess alles keskaja lõpul hoogustus.

Talupoegkonna liigid. Servide vabanemine toimus eri mais väga erinevail tingimustel. Enamasti tõusid servid sellesse kihti, mida Prantsusmaal kutsuti villaanideks, ja hakkasid maksma põhimikuhärrale alatiseks kindlaks määratud rahalist hinnust. Servide isiklikud kohustused muutusid nüüd reaalkoormusteks, mis lasusid talupoegade poolt kasutatavail maadel. Inglis-

maal anti selletaolisse seisundisse viidavaile talupoegadele nende õiguste tõendina koopia (*copy*) vastavast kohtuürikust, mistõttu seda talupoegade liiki kutsuti *copyholder*'eiks. Need olid talupojad, kes omasid talundeid kohtu poolt kindlaksmääratud kohustuse alusel maksta nende pealt põhimikuhärrale alatiseks fikseeritud suuruses raharenti. Kui keskaja lõpul rahaväärtus langes, ei saanud põhimikuhärrad enam villaanide ja copyholderite kohustusi vastavalt tõsta, vaid pidid leppima senise, oma reaalväärtuselt tublisti langenud rahalise hinnusega.

Teine osa talupoegi muutus vabanemisel lühiajalisiks rentnikeks enamasti loonusrendi (pooletera-rendi) alusel; nende seisund oli tunduvalt halvem eelmiste omast, sest rendi kõrgus sõltus siin maaomaniku näengust ja rentnikul puudus talundi kohta kasutamisõigus. See talurahva liik domineeris Itaalias ja esines ka Prantsusmaal, Saksamaal ja mujalgi. Teatav arv maarahvast siirdus maaga üsna puudulikult varustatud popside hulka või muutus maata põllutöölisteks. Talupoegkonna kõrgeima kihi moodustasid läänihärradest sõltumatud vabatalupojad, kelle maaomand oli täielikult vaba koormustest põhimikuhärradele. See oma sotsiaalselt seisundilt alam-aadlile lähenev kiht oli üsna vähearvuline; ta esines peamiselt Itaalias, Inglismaal (*nn. freeholders*), Prantsusmaal, Madalmais ja Saksamaal.

Servide vabanemine on tähtsamaid nähtusi Lääne-Euroopa sotsiaal-ajaloos. Isiklikult vabad talupojad võisid oma tööjõudu rakendada oma arusaamise ning tahte kohaselt; nad osutasid üldiselt suurt töökust ja visa edasipüüdmist ja saavutasid XIV sajandi alguseks sellise hüveolu-taseme, millist me enam ei kohta sajandite jooksul. Ühtlasi laienes talupoegade osavõtt kogukondlikust omavalitsusest.

Talupoegade mässuliikumised. XIV sajandil hakkas talupoegkonna seisund jälle mõnevõrra halvenema. Püüdes tõsta oma tulusid nõudsid põhimikuhärrad mitmel pool talupoegadelt nende kohustusi väga karmilt sisse. Nad taotlesid restaureerida unarusse jäänud koormusi või isegi teo- ning päris-orjust, eriti selle järel, kui XIV sajandi keskpaiku kohutava taudina levinud must surm oli nõudnud endale ohvriks suure osa Eu-

roopa rahvastikust ja põhjustanud sellega erakordse nõudmise töökäte järele. Mõnes riigis, näit. Inglismaal, pandi seadusandlikul teel kehtima sundtöö põllunduses ja piirati maarahva liikumisvabadust. Suurte sõdade ajal röövisid nüüd palgasõdurid talupoegi brutaalsemalt, kui varem rüütlid olid seda teinud. Ühtlasi suurenesid pidevalt riiklikud maksud, mis veeretati peamiselt talupoegadele.

Oma seisundi halvenemist püüdsid talupojad takistada vastuhakkude ja mässudega. A. 1323—28 pidasid näit. Flandria vabad talupojad verist võitlust aadliga, kes tahtis piirata nende vabadusi. Talupoegi abistasid linnade alamkihid, kuna aadel leidis toetust Prantsuse kuninga poolt. Lõpuks talupojad küll võideti, ent nende pärisorjastamine siiski lakkas. Saja-aastase sõja ajal vallandus Põhja-Prantsusmaal a. 1358 meeleheitele viidud talupoegade hulgas ulatuslik mässuliikumine (nn. *jacquerie*), mis aga aadli poolt varsti veriselt summutati. Suurim neist liikumistest arenes a. 1381 Inglismaal nn. Wat Tyler'i mässu nime all. See oli juhitud feodaalkorra, kloostrite maaomandi ja päris- ning teoorjuse vastu ja haaras suure osa Inglismaast, isegi linnu. Mässu kestes jutlustasid Wiclif'i ideedest mõjutatud preestrid (lollardid) sotsiaalsete vahede kaotamist ja mingit primitiivset kommunismi. See mäss avaldus julmades tapmistes ja summutati samuti suure julmusega. Hoolimata näilikust nurjumisest tegi ta lõpu feodaalsele ja sotsiaalsele reaktsioonile Inglismaal.

SAKSA-ROOMA RIIK JA PAAVSTLUS KÕRGKESKAJAL.

Keisrid ja paavstid XII sajandil.

Keisrivõimu ja paavstluse vahekord. Keskaegse käsituse järgi moodustas inimkond ühtlase terviku. Kõik kristlikud rahvad kuulusid teoreetiliselt ühisesse kristlikku riiki, mida pidi valitsema vaimulikul alal paavst, ilmalikul alal keiser. Kumbki neist pidi teostama oma võimu kristliku inimkonna ühistes, üldistes huvides ja juhtima rahvaid usundiliselt sanktsioneeritud eluideaalide suunas. Põhimõtteliselt olid paavstlus ja keiserlus teineteisega tihedasti seotud ja pidid oma tegevuses teineteist abistama ning toetama. Tegeli-

kult osutus neil aga võimatuks leplikus koostöös maailma valitseda, sest polnud kerge mõlema võimu tegutsemis-alu rahuldavalt teineteisest eraldada.

Algul oli keisreil olnud ülekaal, kuid XI sajandi 2. poolel oli seoses Cluny liikumisega reformeerunud paavstlus hakanud nõudlema esivõimu ja sundinud keisreid tegema Wormsi konkordaadis olulisi mööndusi. Et nii keisrid kui paavstid esinesid ühesuguste universaalsete nõudlustega, jätkus XII ja XIII sajandil nende vahel kirglik võitlus võimu pärast. Juba Otto I ajal ei hõlmanud Saksa-Rooma keisririik kaugeltki kõiki kristlikke rahvaid. Veel vähem osutasid hiliskeskajal kujunevad rahvusriigid kalduvust keisrite poliitilise universaalvõimu tunnustamiseks. Keisrid hakkasid XII sajandil toetuma rooma õigusele, mille uurimine tegi Itaalias suuri edusamme, ja kuulutasid oma võimu täiesti absoluutseks ning piiramatuks. Samal ajal pidasid nad teisi kristlikke valitsejaid endi vasallideks ja nende maid keisririigi provintsideks. Keisrite nõudlused polnud aga kooskõlas reaalsete jõusuhetega. Paavstid eitasid neid järsult, leides toetust nii Põhja-Itaalia linnriikide kui ka Prantsuse, Inglise jt. rahvusriikide poolt. Need jõud põhjustasidki keisrite võimutaotluste täieliku nurjumise XIII sajandi keskel.

Keisrivõimu nõrgenemine Saksamaal. Investituuritülist oli Saksa-Rooma keisrivõim nõrgenenuna välja tulnud. Piiskopid polnud siitpeale enam endiselt kindlad keisrite toetajad, sest nende valimistele avaldasid nüüd suurt mõju maahärrad, sundides kapiitleile peale oma soosikuid ja sugulasi. Saksa kirik feodaliseerus üha enam ja vaimulikud vürstkonnad muutusid keisreist sõltumatuiks feodaalvõimudeks. Et Saksamaal säilis valitsejate valimise põhimõte, tuli keisreil valimiste puhul teha suuri soodustusi valijavürstidele, kes aja jooksul tõusid peaaegu iseseisvaiks maahärradeks. Dünastiad vaheldusid sageli keisritroonil, nii et Saksamaal ei saanud kujuneda pidevat monarhistlikku traditsiooni. Suurt osa etendasid seejuures kõrgfeodaalide parteid, kes avaldasid valitsejaile survet, näit. valides neile vastukuningaid. Et keisrid omasid väikesi domeene ega saanud rahamajanduse vähese arenemise tõttu Saksast teisigi suuremaid tulusid, otsisid nad endile kindlamaid võimuvahendeid majanduslikult kõrgel tasemel seisvast Itaaliast.

Friedrich Barbarossa. Sellist poliitikat ajas eriti hoogsalt Švaabimaalt pärinev Hohenstaufen'ite dünastia (1138—1254) energiliste ja au- ning võimuahnete keisrite Friedrich I Barbarossa (1152—90) ja ta poja Heinrich VI (1190—97) ajal. Käsitades keisrivõimu absoluutsena rooma õiguse mõttes rajas Friedrich I oma poliitilise süsteemi ilmalikule alusele, lõi endale ilmalikest kõrgfeodaalidest ustava partei ja saavutas suure populaarsuse ka väike-aadlikkude seas, kellele jagas ohtrasti oma domeenidest lääne ja kelle seiklushimu rahuldamist võimaldas oma sagedaste sõjakäikudega. Samal ajal oskas ta piiskoppegi endaga siduda, kasutades nende abi valitsemisel. Kuid Friedrich I-ga oli opositsioonis Welf'ide partei, kelle tähtsaim esindaja, Baieri ja Saksi hertsog Heinrich Lõvi omas Põhja-Saksa alade (Pommeri, Mecklenburgi jt.) suurejoonelise koloniseerijana väljapaistvat võimuseisundit ja keeldus korduvalt osa võtmast Itaaliaretkist. Lõpuks põlustati ta a. 1180 ja enamik ta valdustest jaotati keisri soosikute vahel, mistõttu Saksas feodaalne killustumus veelgi suurenes.

Friedrich I Itaalia-poliitika. Itaalia alistamisel sattus Friedrich I teravasse vastuollu Põhja-Itaalia linnadega ja paavstidega. A. 1158 alistas Friedrich linnad tollidele jt. maksudele, võttis neilt müntimisõiguse ja nimetas neisse valitavate konsulite asemele oma ametnikud. Kuid täielikeks vabariikideks kujunenud Lombardia ja Toskaana linnad ei tahtnud ohverdada oma autonoomset seisundit. Ainult osa linnakodanikke (nn. gibelliinid) pooldas keisri poliitikat, kuna teine osa (nn. gvelfid) taotles linnade sõltumatuse säilitamist ja otsis abi keisri vastu paavstilt. Mõlema voolu vahel puhkenud võitlus lõhestas Põhja-Itaalia (sageli ka mõne teatava linna rahvastiku) kaheks vaenuliseks leeriks. Gvelfid olid üldiselt ülekaalus ja sundisid seni omavahel võistelnud linnu sõlmima liite keisri vastu; neist oli tähtsaim Lombardia linnadeliit Milaano juhtimisel.

Itaalia iseseisvuse huvides astus Friedrich I vastu välja paavst Aleksander III (1159—81). Keiser seadis ta vastu vastupaavste, ent teised riigid hoidsid Aleksander III poole ja toetasid teda. Kaheksateist aastat kestnud ägeda tüli järel pidi Friedrich I alandavail tingimustel Aleksander III-t tunnustama. Samuti

lõppes ta võitlus linnadega kaunis õnnetult. Selle kestes hävitas Friedrich I (a. 1162) Milaano, ent see restaureerus varsti ja lõi oma kodanikest koosneva jala- ja ratsaväega (a. 1176) rängalt keisri rüütliväge. Lõpuks pidi Friedrich I tunnustama linnade tegelikku iseseisvust ja Lombardia linnadeliitu ning loobuma peaaegu kõigist linnadelt saadavaist tuludest.

Heinrich VI. Saksa kodusõda. Abiellumise teel Sitsiilia kuningriigi pärijannaga oli Heinrich VI tõusnud selle normannideriigi valitsejaks ja omandanud keisrivõimule kindlama territoriaalse baasi väljaspool Saksat. Araablaste algatusel oli siin arenenud riisi- ja puuvillakasvatus maal ja kõrge tehnilise tasemega tööstus Palermos, Messinas jt. linnades. Bütsantsi ja araabia režiim oli distsiplineerinud rahvastiku, kes kuulekalt allus ametnikele ja maksis makse. Nii omas valitseja siin tunduvalt suuremaid tulusid kui Saksamaal ja suutis feodaale vaos hoida. Toetudes sellele valdusele jätkas Heinrich edukalt oma isa poliitikat ja tahtis ühtlasi rajada universaalriiki Vahemere aladel; kuid ta suri äkki keset oma suuri kavatsusi.

Tema surma järel puhkesid Saksamaal parteitülid vürstide vahel uue hooga. Need vapustasid põhjalikult keisrite senist prestiiži. Et Saksa-Rooma keisrid lakkasid olemast kardetud ja austatud autoriteedid, esines Euroopas siitpeale ainult üks universaalvõim — paavstlus, kes tõusiski XIII sajandil ennenägematule kõrgusele.

Paavstlus oma võimu haripunktil.

Innocentius III. Saksa kodusõja alguses võimule tõusnud paavst Innocentius III (1198—1216) tõstis väga soodsais ajaoludes katoliku kiriku tõeliseks universaalseks monarhiaks. Ta omas ülevat käsitust paavsti õigustest ja ülesandeist ja nimetas ennast mitte enam Peetruse, vaid Kristuse enda asemikuks. Püüdes teostada teokraatlikku süsteemi asetas ta paavstivõimu kõrgemale ilmalikkude valitsejate omast ja nõudles endale õigust viimaseid ametisse seada või troonilt tagandada. Haritud teoloogina ja juristina, kainelt kaalutleva poliitikuna ja osava diplomaadina saavutas Innocentius III suure osa oma eesmär-

kidest. Saavutanud kirikuriigi piiride laiendamise teel võimsa seisundi Itaalias, tegi Innocentius III rea teisi valitsejaid (näit. Inglise ja Aragoonia kuningad) enda vasallideks. Ühtlasi tsentraliseeris ta agarasti kiriku valitsemist ja suurendas piiskoppide rippuvust paavstist. Ta erakordne autoriteet kogu vaimulikkonnas ilmnes kujukalt a. 1215 peetud Lateraani kirikukogul, mis koosnes üle kahe tuhandest osavõtjast ja võttis ilma vaidlusteta vastu paavsti ettepanekud kiriku põhiõpetuste ja muude korralduste kohta.

Katoliku kiriku võimutäius. Paavstluse erakordse tõusu tõttu lähenes Lääne-Euroopa XIII sajandil õige tunduvalt teokraatiale. Katoliku kiriku universalistlik süsteem hoidis rahvaste ühiskondlikku organisatsiooni ja vaimset elu oma kindlakäelise hooldamise all. Ta arendas üldist ladinakeelset kirikukultuuri ja nõudis inimeste ning nende toimingute täielikku alistamist kiriku autoriteedile. Paavstid püüdsid luua maa peal koos-kõlalist ühiskonda, takistada kristlikkude rahvaste omavahelisi sõdu ja juhtida nende sõjalist energiat islami ja ketserite vastu. Nad ei nõudnud inimestelt järsul kujul maailmast loobumist, vaid eeskätt kuulekust kirikule ja ta organeile.

XII—XIII sajandil arenes kirikukogu otsuste ja paavsti dekretaalide alusel eriline kirikuõigus (nn. kanooniline õigus) lõplikuks süsteemiks. Selle järgi kuulus vaimulikkude kohtute otsustada rida puht-ilmaliku iseloomuga asju (näit. abieluasjad, liigkasuvõtmine). Sellega sattus nii usundiline kui ka ilmalik elu kiriku alalise kontrolli alla. Vaimulikkude kohtute apellatsiooni-instantsina omandas paavsti kuuria üha suuremat tähtsust. Ta poole pöörduti nüüd muiski asjus nõu ja abi saamiseks. Et kõigile pöördumistele vastata, tuli kuuria juures luua suur kantselei, millel kujunes eeskujulikult korraldatud arhiiv. Eriülesannete lahendamiseks saatsid paavstid kohtadele oma esindajaid (legaate). Valitsejate vastupanu murdmiseks rakendasid nad interdikte, s. t. keelde jumalateenistuslikke talitusi sooritada. Teatavate eriliste teenete (näit. ristisõjast osavõtu) eest jagasid nad ohtrasti patukustutust (indulgentsi).

Rahamajanduse arenemise tõttu olid XIII sajandil paavstidel kasutada hoopis suuremad rahalised ressursid kui varem. Mitmed

riigid (Inglismaa, Poola, Skandinaaviamaad jt.) maksid paavstidele kindlat aastamaksu, nn. Peetruse penni. Piiskopid maksid ametisseastumisel paavstile erilist tasu (annaate). Pöördumised paavsti kuuria poole olid maksustatud kõrgete lõivudega, mis andsid hiiglatulusid. Võideldes vaimuliku seisuse vabastamise eest riigimaksudest nõudsid paavstid samal ajal ise vaimulikelt kiriku heaks nn. ristisõjamaksu, mis oli määratud võitlemiseks islami ja ketserite vastu.

Ketserluse levimine. Kiriku ja paavstluse kõrvalekaldumine esialgsest kristlikust ideaalist ja vaimuliku seisuse seondumine ilmalikkude, aineliste huvidega tekitas laiades rahvahulkades teravat rahulolematust. Massides XII ja XIII sajandil süvenev usklikkuse puhang avaldus ketserluse tekkimises ja munkluse hoogsas arenemises.

Algkristliku vaesuse ja elupuhtuse ideaali rõhutas eriti evangeelne liikumine, mille tähtsamaid esindajaid oli 1170. a. paiku Lyon'is tekkinud valdeslaste sekt. See hülgas mitmed katoliku kiriku õpetused ja kombed (eitas näit. puhastustuld ja missasid surnute eest), kutsus inimesi patukahetsusele ja lihtsaile eluviisidele Kristuse ja apostlite eeskujul. Valdeslaste liikumine levis mitmel maal, eriti linnades.

Veel suuremal määral kaldusid ametlikust kirikust kõrvale katarid, kes esindasid äärmist asketismi dualistliku maailmavaate alusel. Jumala ja kuradi riigi vahel valitsevat lakkamatu võitlus, katoliku kirik oma ilmalikkude tendentsidega seisvat täielikult kuradi teenistuses. Katarid tunnustasid vaid vaimset ristimist käte pealepanemisega ja omistasid sellele erakordset salajast jõudu. Nad rajasid XII sajandil iseseisva kirikliku organisatsiooni ja astusid võitlusse katoliku kirikuga. Põlvnedes Bütsantsist suundus katarite liikumine Itaaliasse ja sealt Lõuna-Prantsusmaale, kus ta keskuseks kujunes Albi linn (sellest nimetus albilased).

Ketserluse tagakiusamine. Inkvisitsioon. Algul püüdsid paavstid jutlustamise ja manitsemisega ketsereid kiriku rüppe tagasi tuua. Kui see ei aidanud, hakati rakendama karmimaid vahendeid. Kirikust eemaldumine oli tolle aja käsituse järgi hädaohtlik roim mitte ainult kiriku, vaid ka riigi ja ühiskonna vastu. Seetõttu pooldasid

kirikutruud elemendid meeleldi ketserite hävitamist. Kui paavst Innocentius III kuulutas albilaste vastu ristisõja, tormasid Põhja-Prantsuse rüütlite jõugud suure innuga Lõuna-Prantsuse ketserite kallale. Paarkümmend aastat (1209—29) kestnud julmas võitluses hävis Lõuna-Prantsuse omapärane ning kõrge kultuur ja rahvast tühjaks jäänud Languedoc'i alad liidendati lõpuks Prantsuse krooni külge.

Varem oli piiskoppide ülesandeks olnud valvata usu puhtuse järele. Juba XI sajandil esineb vähesel määral ketserite põletamisi. Paavst Gregorius IX (1227—41) organiseeris erilise, otseselt paavstile alluva kohtu väärusuliste jälitamiseks (nn. inkvisitsiooni). Inkvisiitorid alustasid jälitamist pealekaebuste alusel; protsess toimus kohtualusele väga ebasoodsais tingimustes, kinniselt ja ilma kaitsjata. Et kohtualuseid viia süütunnistamisele, rakendati keerdküsimusi ja teisi kavalusvõtteid ning füüsilist survet (piinamist). Kahetsevaile ketsereile määrati eluaegne vangistus, salgajaile surmanuhtlus (tulesurm), mida teostasid juba ilmalikud võimud. Inkvisitsioonikohus kujunes ilmalikule seltskonnale üsna ohtlikuks asutiseks, ei suutnud aga hoolimata oma karmusest ketserlust täielikult välja juurida.

Munkluse arenemine. Uute usundiliste liikumiste ühe osaga pidas katoliku kirik halastamatut võitlust, kuna ta teise, mõõdukama osa suutis enda sees sulatada ja hädaohutuks teha. See toimus uute mungaordude asutamise teel. Munklusel oli suur tähtsus keskaja ühiskondlikus elus: ta tõmbas endasse askeetliku eluideaali pooldajad ja rakendas nad tegevusse kiriku eesmärkide heaks. XII sajandil oli tekkinud rida uusi ordusid (tsistertslased, vaimulikud rüütliordud jt.), kes üldiselt rikastusid ruttu ja said suurte varanduste omanikuks. Evangeelse liikumise mõjul lisandus neile XIII sajandi alguses uus munkluse vorm — almustest elavad kerjusmungad. Kerjusmunkade liikumine osutas algul ametlikule kirikule ohtlikke jooni, ent varsti kujunesid uutest ordudest paavstluse ja kiriku kindlaimad toed.

Frantsisklased. Frantsisklaste ordu rajaja Franciscus Assisi'st seisis lähedal evangeelsele liikumisele. Ta jutlustas suure innuga armastust, mis pidi hõlmama nii Jumala ja inimesed

kui ka kogu looduse. Tulevat elada Kristuse ja apostlite eeskujul vaesuses ja alanduses, teha armastus- ja halastustegusid, õhutada inimesi eeskujuga patukahetsusele ja õigele elule. Franciscuse poolt loodud evangeelse ühingu liikmed pidid olema alatises kokkupuutes inimestega, eriti lihtrahvaga, abistama neid eluraskustes ja kuulutama neile lihtsal ja üldarusaadaval kujul usutõdesid. Paavst Honorius III muutis selle rahvasse väga suurt mõju avaldava ühingu a. 1223 minoriitide („vähemate vendade") orduks, kes omandas aja jooksul rea tähtsaid eesõigusi.

Dominiiklased. Hispaania kanooniku Dominicus'e poolt asutatud ja a. 1216 kinnitatud dominiiklaste ordu pidas oma peamiseks eesmärgiks võitlust ketserluse vastu. Ta kuulus küll kerjusmunkade hulka, ei omistanud aga vaesuse põhimõttele eriti suurt tähtsust. Dominiiklased pidid avaldama ketsereisse, keda püüti pöörata, mõju oma lihtsa apostliku eluviisiga ja omama sügavat eruditsiooni väärõpetuste paljastamiseks. Nende peamine tegevus seisnes usutõdede jutlustamises ja õpetamises. Nende koolid, kus tegutses rida kuulsaid teolooge, saavutasid kõrge teadusliku taseme. Ka inkvisitsioonikohus anti paavsti poolt dominiiklaste hoole alla.

Kerjusmunkade tähtsus. Vabatahtliku vaesusega, osavõtuga lihtrahva hädadest ja imponeeriva eruditsiooniga omandasid need ordud suure populaarsuse ja avaldasid rahvahulkadesse erakordset mõju. Kerjusmungad olid liikuvamad ja elulähedasemad kui teiste ordude mungad ja suutsid sügavamini haarata tegelikku elu. Olles oma tegevuses vabad piiskoppide võimu alt mõjutasid nad paavstide otseste tööriistadena tõhusalt kogu kristlikku ühiskonda.

Keiserluse ja paavstluse langus.

Friedrich II isiksus ja riigindus. A. 1220 keisriks kroonitud Friedrich II, Heinrich VI poeg, kandis keisrivõimu raskuspunkti täielikult Itaaliasse. Oma kasvatuselt ja põhiloomult enam itaallane kui sakslane, taotles ta kogu Itaalia ühendamist Sitsiilia riigi ümber ja püüdis sellelt võimubaasilt lähtudes restaureerida keisrite esivõimu Euroopas, eriti aga Vahemere aladel. See hiilgavate vaimuannetega ja mitmekülgsete teaduslikkude huvidega valitseja

omas vabamõtleja kuulsust ja käitus mõistuspäraste kaalutluste mõjul, arvestades eeskätt ilmalikke, puhtriiklikke momente. Ainult poliitilistel motiividel harrastas ta koostööd ka paavstidega.

Sitsiilia riigis teostas Friedrich II rea reforme, mis tegid sellest valdusest absolutistlikult valitsetava ametnikkude-riigi. Aadel ja linnad kaotasid oma senised vabadused, vaimulikud allutati riigimaksudele. Oma võimu teostas Friedrich II kuuleka bürokraatia kaudu, kes rekruteerus õpetatud juristidest ja väike-aadlikest. Tiheda riiklikkude linnuste võrguga sundis Friedrich tõrksad feodaalid kuulekusele. Ta tugevas maaväes seisid tähtsal kohal ustavad islamiusulised palgasõdurid. Teise tähtsa võimuvahendi moodustas suur sõja- ja kaubalaevastik. Eeskujulikult korrastatud maksusüsteemi kaudu saadi rohkeid tulusid nii otsemaksudest kui ka riiklikest (raua-, soola- jt.) monopolidest.

Friedrich II Itaalia-poliitika. Püüdes laiendada Sitsiilias kehtivat absolutistlikku režiimi kogu Itaaliale põrkas Friedrich II kokku Põhja-Itaalia linnriikidega ja paavstidega. Saavutanud a. 1237 võidu Lombardia linnadeliidu üle, hakkas ta oma ametnike kaudu teostama Põhja-Itaalias tsentralistlikku süsteemi, mis ohustas ka kirikuriigi iseseisvust. Nüüd pani Gregorius IX ta (juba teiskordselt) kirikupõlu alla ja alustas koos Veneetsiaga, Genuaga ja teiste linnadega ta vastu võitlust. Järgmine paavst Innocentius IV (1243—54) kuulutas ta Lyon'i kirikukogul (a. 1245) kõigilt troonidelt tagandatuks. Kujutades oma asja kõigi valitsejate ühise asjana, otsis Friedrich II toetust teistelt valitsejailt. Ent need pidasid endid rohkem ohustatuks keisri kui paavsti püüdluste poolt ega andnud mingit abi. Vahelduva eduga kestis äge võitlus Itaalias kuni Friedrich II surmani (a. 1250).

Ta poja Konrad IV varase surmaga lõppes aga a. 1254 Hohenstaufenite dünastia Saksamaal, kuna ta teine poeg Manfred kaotas a. 1266 võitluses paavsti poolt kohalekutsutud Charles d'Anjou (Prantsuse kuninga venna) vastu Sitsiilia trooni ja elu. Nii varises Hohenstaufenite universaalpoliitika, mis ei vastanud enam ajavaimule, lõplikult kokku. Keisririigi ja Itaalia vahelised sidemed katkesid ja kogu Saksa-Rooma riigi idee muutus ilma reaalse sisuta fiktsiooniks.

Paavstluse ja kiriku langus. Võitlusest keisritega esivõimu pärast olid paavstid võitjana välja tulnud. Kuid selles ägedas võitluses olid nad ohtralt rakendanud mitmesuguseid kõlbeliselt t a u n i t a v a i d ilmalikke v õ i t l u s v a h e n d e i d ja sellega rängalt vapustanud oma autoriteeti. Samas suunas mõjusid ka k i r i k u ü l d i n e i l m a l i k u s t u m i n e ja ristisõdade-liikumise täielik nurjumine. Keiserluse langus avas vaba tee r a h v u s r i i k i d e a r e n e m i s e l e Euroopas. Nende valitsejate võim asus aga kindlamal alusel kui keisrite oma, sest ta toetus rahvaste tunnustusele ja poolehoiule. Kui paavst B o n i f a t i u s VIII (1294—1303) püüdis elustada teokraatlikke traditsioone, keelas riikidele vaimulikkude maksustamise ja formuleeris (a. 1302) teraval kujul õpetuse ilmalikkude võimude alluvusest paavstile, varisesid need nõudlused täielikult kokku võitluses Prantsuse kuninga P h i l i p p e IV-ga. A. 1309—77 oli paavstide residentsiks A v i g n o n, enamik paavste ja kõrgemaid kiriklikke aukandjaid olid prantslased ja paavstid esinesid Prantsuse kuningate kuulekate tööriistadena. Paavsti kuurias harrastati nüüd luksuslikke eluviise ja lõbukultuuri. Oma tulude suurendamisel osutas kuuria haruldast leidlikkust ja visadust. Samal ajal täienes veelgi kiriku bürokraatlik tsentralisatsioon ja kasvas paavsti võim teiste kiriklikkude organite suhtes. Kõik see põhjustas katoliku kiriku sügava languse XIV ja XV sajandil.

POLIITILINE ARENEMINE JA RIIKIDEVAHELISED SUHTED HILISKESKAJAL.

Seisuslik monarhia. Lääninduse ajastul moodustasid feodaalsed monarhiad eri valdkondade lõdvad ja ebamäärased liidud, mil sageli puudusid kindlamad piiridki. Riikide ühiseid asju arutati feodaalsel alusel valitsejate poolt kokkukutsutud nõupidamistel (nn. k u n i n g a k u u r i a i s), millest osa võtsid kuninga ilmalikud ja vaimulikud vasallid ja kus otsused tehti läbirääkimiste järel sõlmitavate kokkulepete teel. Linnade poliitilise iseseisvumise ja nende ühiskondliku erikaalu tõusu tagajärjel osutus vajalikuks üldiste asjade kaalumisel, eriti riikide kasvavate väljaminekute katmiseks minevate tulude hankimisel ligi tõmmata ka väljaspool feodaalset hierarhiat seisvat uut sotsiaalset jõudu — linnakodanlust. Nii tekkisid alates XII sajandi lõpust kõikjal s e i s u s l i k u d

esinduskogud (Hispaanias *cortes*, Inglismaal parlament, Prantsusmaal generaalstaadid, Saksa aladel riigipäev ja maapäevad jne.), kus olid esindatud kolm kõrgemat seisust — vaimulikud, aadel ja linnad, harukorril (nagu Rootsis ja Tiroolis) aga ka talupoegkond. Sellega muutusid feodaalsed monarhiad XIII ja XIV sajandil seisuslikeks monarhiaiks.

Seisuslikus riigis on võim ühel või teisel kujul jaotatud valitseja ja juhtivate riigiseisuste vahel. Kuningavõimu ja seisuste-esinduste võimupiirid ei ole veel väga täpselt piiritletud ja nende vastastikuseis suhteis ilmneb teatav ebastabiilsus, kõikumine ühe või teise poole kasuks. Suurimat osa etendasid seisustekogud uute maksude lubamisel; vähemal määral võtsid nad osa seadusandlusest, kus nad esinesid nõuannetega ja soovidega uute seaduste suhtes, ja kontrolli teostamisest valitsemise üle. Asjade arutamine toimus harilikult seisuste kaupa ja tekitas sageli teravaid konflikte, mida valitsejad kasutasid endi huvides. Üldiselt andis seisuslikes esinduskogudes tooni feodaalne aristokraatia, kuna linnade mõju oli veel märksa väiksem. Seisuslikus riigis vähenes feodaalne killustumus, kuigi provintsid säilitasid rea eri- ja eesõigusi. Kuningas lakkas olemast üksnes feodaalide kõrgeim senjöör ja tõusis rahvusliku valitseja tasemele.

Parlamentliku režiimi tekkimine Inglismaal.

Henry II reformid. Kun. Henry I tütrepoeg, Anjoust põlvnev Henry II (1154—89) rajas Inglismaal Plantageneetide dünastia (1154—1399) ja tõstis feodaalses anarhias langenud kuningavõimu jälle kõrgele tasemele. Omades ühtlasi väga ulatuslikke valdusi Prantsusmaal oli ta võimsamaid valitsejaid Euroopas. Ta korrastas edukalt Inglise siseolusid, sundis feodaale austama korda ja lõi eeskujuliku haldussüsteemi ja kohtukorralduse. Isikliku väeteenistuse asemel võisid kuninga vasallid maksta kilbiraha (*scutagium*), millest saadavate summadega peeti palgasõdureid. Kuningakohus võttis feodaalseilt kohtuilt üle suurema osa asju. Krahvkonnakohtu istungeid hakkasid juhatama rändavad ametikohtunikud, kes muretsesid kohtuasjade kohta selgust kohalikust rahvas-

tikust võetavate vannutatud tunnistajate abil. Viimastest kujunenud vandekohtunike-kolleegium (*jury*) omandas hiljem ühtlasi õiguse otsustada, kas kohtualune on süüdi või ei. Kuningakohtu pretsedentide najal hakkas kujunema uus tavaõigus (nn. *common law*). Henry II püüdis allutada ka vaimulikke kuningakohtuile, ent peapiiskop Th. Becket'i ägeda vastuseisu tõttu õnnestus see vaid vähesel määral.

John Maata. Henry II poolt loodud suurriik ohustas Prantsuse kuningaid, kes Henry II ja ta järglaste senjööridena Prantsuse valduste suhtes olid oma võimuressurssidelt neist algul tunduvalt nõrgemad. Võitlus mõlema poole vahel toimus vahelduva eduga. Lõpuks sai Henry II poeg John Maata (1199—1216), kes oli jõuetu ja saamatu, ent samal ajal despootlik ja julm valitseja, Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'i poolt rängasti lüüa ja kaotas viimasele Normandia ning suurema osa teisigi mandrivaldusi. Ka sattus John tülli Innocentius III-ga ja kuulutati viimase poolt troonilt tagandatuks. John alistus, läänistas oma riigi paavstile ja kohustus maksma talle aastamaksu. Johni ebaõnnestumistest ja vägivaldsest režiimist pahandatud feodaalsed kihid alustasid ta vastu mässu ja leidsid toetust ka vaimulike ja linlaste poolt. Sellise ühise rinde survel pidi John Maata a. 1215 andma Suure Vabadustekirja (*Magna Charta Libertatum*), mis on tähtsamaid Inglise põhikorra-akte.

Magna Charta sisu ja tähtsus. Kuninga ja vasallide vahelise lepinguna püüdis Magna Charta pidurdada kuninga omavoli vasallide suhtes ja fikseeris viimaste õigused. Samal ajal kinnitas ta ühtlasi Inglise kiriku eriõigused, linnakogukondade, eriti Londoni vabadused ja pani kehtima teatavad õigustetagatised kõigi vabade kodanike kohta. Uusi makse võis kuningas määrata ainult otseste riigivasallide koosoleku, nn. Suure Nõukogu nõusolekul. Ühegi vaba mehe vabadust ei võidud siitpeale röövida ega ta varandust konfiskeerida muidu, kui maa seaduste alusel ja omataoliste kohtuotsuse põhjal. Seetõttu kujunes Magna Charta's sisalduv poliitiline programm Inglise konstitutsioonilise arenemise lähtekohaks.

Henry III. Parlamendi tekkimine. Ei John Maata ega ta poeg Henry III (1216—72) austanud küllaldaselt Magna Charta põhinõudeid, mille elluviimise pärast tuli pidada kestvat võitlust. Välismaiste soosikute eelistamisega ajendas Henry III lõpuks mässuliikumise. Kodusõja keerises tõusis võimule Henry III õemees, Prantsusmaalt pärinev Simon de Montfort. Ta vangistas kuninga ja teostas võimu keskkihtide — alam-aadli, rahvuslikult häälestatud vaimulikkude ja linlaste — toetusel. A. 1265 kutsus ta Suurde Nõukogusse kõrgemate feodaalide ja vaimulike kõrval ühtlasi krahvkondade ja tähtsamate linnade esindajad, igaühest kaks, pannes sellega aluse üldriiklikule rahvaesindusele — parlamendile. Nii pääsesid ka keskkihid poliitilisest elust osa võtma. Simon de Montfort langes varsti lahingus ja Henry III tõusis uuesti võimule, ent nende rahutuste kestel kujunenud parlamentlik traditsioon säilis.

Edward I ja Edward II. Edward I (1272—1307) kutsus oma valitsuse esimesel poolel suuri nõukogusid kokku nende esialgses koosseisus. Kuid oma energilise välispoliitika tõttu oli ta lõpuks sunnitud pöörduma üldriikliku parlamendi poole uute tulude saamiseks. Ta alistas Wales'i ja lühemaks ajaks Šotimaa ning kindlustas Inglise võimu Iirimaal. Kui Prantsusmaa astus liitu šotlastega ja püüdis alistada Inglise mandrivalduste jäänuseid (Guyenne'i), otsis Edward I erakordse rahvusliku hädaohu tagasitõrjumiseks toetust ka keskkihtidelt. Selleks kutsus ta a. 1295 kokku nn. eeskujuliku parlamendi, mis oma koosseisult sarnanes 1265. a. parlamendiga ja hõlmas ühtlasi alamate vaimulike esinduse. Paar aastat hiljem pidi Edward ühe konflikti puhul rahvastikuga kinnitama uuesti Magna Charta; seejuures rõhutas ta eriti, et otsemakse võib võtta ainult parlamendi nõusolekul ja üldistes huvides. Niiviisi konsolideerus Inglismaal parlamentlik režiim.

Edward II (1307—27) nõrga ja saamatu soosikutevalitsuse ajal kuulus võim riigis puhuti kõrgaadli rühmadele. Lõpuks kõrvaldati kuningas parlamendi nõudel troonilt; hiljem tapeti ta julmalt vanglas. Nüüd hakkas parlamendi poliitiline tähtsus hoogsalt kasvama.

Kuningavõimu tõus Prantsusmaal.

Philippe II Auguste. Ta välispoliitika. Alates XII sajandi lõpust hakkas Kapetingide võim kiiresti tõusma. Rida energilisi ja andekaid kuningaid tõstsid valitsusvõimu autoriteeti, ühendasid suure osa läänivaldusi krooniga ja saavutasid monarhia ülekaalu feodaalsete jõudude üle.

Louis VII poeg Philippe II Auguste (1180—1223) teostas kainelt kaalutleva ja osava poliitikuna kuninga domeenide erakordse suurenemise. Ta pidas visa ja edukat võitlust Inglismaa vastu, õhutades Henry II vastu ta poegi ja kasutades nende omavahelisi tülisid. John Maata senjöörina süüdistas ta teda lääniustavuse murdmises ja võttis temalt enamiku läänivaldusi (Normandia jm.). Kui a. 1214 John Maata algatusel tekkis Prantsuse kuninga vastu koalitsioon, kuhu kuulusid keiser, Flandria krahv ja teised Madalmaade ja Lotringi maahärrad, võitis Philippe liitlaste väed Bouvines'i lahingus. Sellega vabastas ta Prantsusmaa hädaohtlikust haardest, kindlustas siin Plantageneetide üle oma ülevõimu ja tõstis Prantsuse monarhia Euroopas esikohale.

Philippe II sisepoliitika. Philippe'i edukas välispoliitika suurendas ta populaarsust Prantsuse rahvastikus. Kuningas lähenes eriti linnakodanlusele ja võttis oma erikaitse alla ka linnu väljaspool domeene. Tegelikus valitsemistöös kasutati keskvalitsuse ametnikena peamiselt legiste, rooma õiguse alal koolituse saanud, linnakodanlusest või väikeaadlist pärinevaid isikuid; need sõltusid ainuüksi kuningast ja osutasid suurt agarust ta õiguste kaitsemisel ja laiendamisel. Kohtadelgi õõnestas kuninga bürokraatia tegevus feodaalsete võimude aluseid. Senised kohalikud ametnikud (*prévôt*'d), kes omasid ametit läänina, allutati uutele, aadlist võetavaile ametnikele (*bailli*'dele). Viimased nimetati kuninga poolt ja said temalt palka. Nad teostasid kroonitulude kogumist ja kohtumõistmist, piirasid feodaalide kohtuhärrust ja pidid oma tegevusest aru andma kuninga nõukogule.

Louis IX Püha. Philippe II pojapoeg Louis IX Püha (1226—70) oli keskaegse kristliku valitseja ideaali parimaid kehastajaid. Ta püüdis edendada head läbisaamist riikide vahel ja luua

ühist kristlikku rinnet islami vastu, ei leidnud aga teiste riikide poolt toetust oma ristisõja-üritustele. Sisepoliitikas püüdis Louis IX hoolitseda kõigi rahvakihtide hüveolu eest ja kindlustas eriti õiguslikku korda ning avalikku julgeolekut. Ta keelas oma domeenides kohtuliku kahevõitluse ja feodaalsed vaenused; väljaspool domeene võidi vaenulist tegevust alustada alles 40 päeva peale vaenuse kuulutamist. Ühtlasi laiendati võimalust apelleerida feodaalseist kohtuist kuningakohtuisse. Kuninga nõukogust eraldati XIII sajandi keskpaiku eriline kõrgeim kohus — Pariisi parlament, mis koosnes õpetatud juristidest ja moodustas apellatsiooni-instantsi teistele kohtuile. Kohtupidamise ühtlustajana oli Pariisi parlament riikliku tsentralisatsiooni tähtsamaid tegureid. Samal ajal eraldus kuninga nõukogu eri sektsiooniks arvekoda, millele allusid riigi finantsid.

Philippe IV Ilus. Louis IX pojapoeg Philippe IV Ilus (1285—1314) püüdis alistada Inglise kuningale kuuluvat Guyenne'i ning Flandriat. Ta rüütlivägi sai aga Flandria kangrute jalaväe poolt a. 1302 hävitavalt lüüa ja tal õnnestus omandada vaid mõned Flandria linnad (Lille jt.). Aktiivse välispoliitika kulude katteks ei jätkunud domeenide tuludest ja kohtulõivudest. Uute tuluallikate otsimisel osutas Philippe IV suurt leidlikkust ja hoolimatut brutaalsust: ta konfiskeeris juutide varandusi, koormas linnakodanikke sundlaenudega ja alistas kommuune oma ametnike omavolile; ta süüdistas templiordu liikmeid ketserluses, saatis neist paljud tuleriidale ja omandas suure osa paavsti poolt suletud ordu hiiglavarandustest. Vaimulike maksustamise küsimuses tekkis tal terav konflikt paavst Bonifatius VIII-ga; seejuures otsis ta rahvastikult moraalset toetust ja kutsus a. 1302 esmakordselt kokku generaalstaadid, s. t. vaimulikkude, aadli ja linnade esindajaist koosneva riigiseisuste-kogu. Et seisused ei pooldanud paavsti segamist riigi siseasjusse ja toetasid kuningat, lõppes see võitlus Prantsuse rahvusriigi kasuks.

Generaalstaadid. Prantsuse generaalstaadid jagunesid järsult seisusteks, kes pidasid oma istungeid üksteisest eraldi ja sattusid hõlpsasti omavahel tülli. Seetõttu ei kujunenud neist Inglise parlamendi taolist rahvaesindust, kes oleks suutnud kuninga-

võimu tunduvalt piirata. Kuningad kutsusid neid kokku ainult kriitilistel momentidel, püüdes eriti nende kaudu teostada rahvastiku maksustamist üldiste riiklikkude maksudega. Siiski soodustasid nad ühikriigi loomist ja olid kuningavõimule oluliseks toeks. Nende toetusel tegigi kuningavõim suuri edusamme ja kujundas lõdva feodaalse monarhia ümber tugevamate riiklikkude keskasutistega seisuslikuks riigiks.

Saja-aastane sõda.

Sõja põhjused. Inglismaal oli riigivõimu ühtlustamise ja rahvusliku ühikriigi kujunemise protsess arenenud kiiremas tempos kui Prantsusmaal, kus feodaalsed traditsioonid olid hoopis tugevamad. Seetõttu omasid Inglise kuningad suuremaid võimuressursse, mida nad püüdsid kasutada Prantsuse monarhia liidendamiseks Inglise krooniga. Sellest oli tingitud rida sõdu XIV ja XV sajandil mõlema maa vahel; nende ühtlase eesmärgi tõttu kutsutakse neid a. 1337—1453 peetud võitlusi ühise üldnimetusega Saja-aastaseks sõjaks. See dünastiline sõda kujunes aja jooksul rahvusliku prestiiži sõjaks ja äratas mõlema riigi rahvastikus isamaalisi tundeid. Sõja kestes olid Prantsuse valitsejad sageli liidus šotlastega, kuna Inglise kuningad toetasid Flandria tööstuslinnu kui Inglise villa peamisi ostjaid Prantsuse võimupüüdluste vastu.

Sõja puhkemine ja esialgne käik. Prantsusmaal surid Philippe IV pojad üksteise järel ilma järglasteta ja a. 1328 siirdus troon Kapetingide lähimale sugulasele meesliinis Philippe VI-le (1328—50), kes rajas Valois'de dünastia (1328—1589). Tema ajal hakkas Inglise kuningas Edward III (1327—77) kui Philippe IV tütrepoeg nõudlema Prantsuse krooni ja leidis inglise rahvastikus oma püüdeile innukat toetust. Edward III värbas sõjaväkke suure arvu lihtmehi-vibukütte, kes tegutsesid edukalt kohmaka ja saamatu rüütlite-ratsaväe vastu. Nii saavutasid inglased sõja algupoolel hiilgavaid võite (Crécy lahingus a. 1346, Poitiers' lahingus a. 1356); hulk prantsuse rüütleid langes vangi, sama saatus tabas ka kuningas Jean II Hea'd. A. 1360 sõlmitud rahus omandas Inglismaa Calais', Poitou ja rea teisi alu Edela-Prantsusmaal.

Sõja jätkumine ja lõpp. Inglaste ofensiiv äratas prantslastes rahvuslikke tundeid, mis õhutasid vastupanutahet. Kuningas Charles V Tark (1364—80) osutus võimeliseks organisaatoriks, kes lõi uue, osalt palgasõdureist koosneva sõjaväe ja rakendas kindluste piiramisel edukalt suurtükke. Prantslastele osutus paremuseks asjaolu, et nad sõdisid omal maal, kuna inglased ei suutnud kauema aja jooksul võõrsil suuri sõjavägesid ülal pidada. Seetõttu arenes Charles V vastupealetung edukalt, nii et Edward III elu lõpuks olid ta vallutused mandril peaaegu täielikult kaotsi läinud.

Prantslaste seisund halvenes aga vaimuhaige kuninga Charles VI (1380—1422) ajal, mil puhkesid ägedad sisetülid kuninglikkude printside vahel. Kuningate nooremaile poegadele loovutatud erivaldustest olid tekkinud peaaegu iseseisvad feodaalsed vürstkonnad, kes võistlesid omavahel ja tegid kuningale opositsiooni. Võimsaim neist vürstkonnist oli Burgundia hertsogkond. See hõlmas peale Päris-Burgundia suuri ja rikkaid valdusi osalt Madalmais, osalt Rhône'i ülemjooksul Saksa-Rooma riigi piires. Tihedate majanduslike sidemete tõttu Inglismaaga hakkasid Burgundia hertsogid toetama Inglise kuningate nõudlusi Prantsuse trooni suhtes.

Tänu sellele toetusele õnnestus energilisel Henry V-l (1413—22) vallutada Põhja-Prantsusmaa, kus ta leidis tunnustust Prantsuse troonipärijana. Ta surma järel kuulutati ta alaealine poeg Henry VI Prantsuse kuningaks. Kuid Prantsuse rahva enamik jäi truuks rahvuslikule dünastiale. Talurahvast võrsunud „Orléans'i neitsi" Jeanne d'Arc õhutas prantslastes rahvuslikku vaimustust ja võidutahet. Charles VI poeg Charles VII krooniti a. 1429 Reimsis kuningaks; varsti sõlmis ta Burgundia hertsogiga rahu. Reorganiseeritud Prantsuse sõjavägi tõrjus XV sajandi keskpaiku inglased nende mandrivaldustest täielikult välja. Ainult Calais jäi veel umbes saja aasta jooksul Inglise võimu alla.

Prantsusmaa hiliskeskajal.

Saja-aastase sõja tagajärgi. Kestev sõdade ajastu vapustas rängalt Prantsuse majandueluu. Inglaste kätte vangilangenud Prantsuse aadlikkude eest tuli maksta väga kõrget

lunaraha. Inglise väed rüüstasid ja röövisid hoolimatult nende kätte langenud Prantsuse provintse. Sõja kestes hakati üha suuremal määral kasutama igasuguseist seiklejaist koosnevaid palgasõdureid, kes sisendasid rahvasse hirmu oma röövimiskire ja julmustega ja jätkasid ka sõjategevuse vaheaegadel oma röövkäike. Sääraseis oludes jäi Prantsuse põllundus ja tööstus kängu ja töötavad kihid sattusid puhuti erakordselt viletsasse seisundisse.

Sisekriis XIV sajandi keskpaiku. Seetõttu puhkesid Prantsusmaal mitmed sotsiaalsed ja poliitilised kriisid, neist raskeim 1350-ndail aastail, kuningas Jean II vangisoleku ajal. Dofään Charles'i (pärastise Charles V) poolt kokkukutsutud generaalstaatides süüdistasid Põhja-Prantsuse linnade esindajad raskesti kuninga nõunikke ja nõudsid seisuste-esindusele kontrolliõigust valitsemise üle. A. 1357 antud suure ordonnantsi järgi pidid generaalstaadid kujunema korrapäraselt tegutsevaks ja valitsust alatasa mõjutavaks asutiseks. Linnad ei toetanud aga küllaldaselt Pariisi, mille kaupmeeskonna vanem Étienne Marcel juhtis liikumist, püüdes luua linnade föderatsiooni ja otsides liitu ka Flandria linnadega. Julma talupoegademässu (*jacquerie*) kaudu ärahirmutatud aadel liitus dofääniga, kes põgenes Pariisist, seejärel kui Marcel oli lasknud surmata mõned ta nõunikud. Marcel sai lõpuks ühes tänavkokkupõrkes surma ja kuningavõimu piiramise üritus nurjus.

Charles VII reformid. Charles VII (1422—61) ajal teostati Sajaaastase sõja lõpul rida sisereforme, mis kindlustasid raskeis kriisides vapustatud monarhiat. Kuningas lähenes jälle kodanlikele kihtidele, kes toibusid kiiremini sõja vapustustest, ja soodustas kaubanduse ja tööstuse arenemist. Mitmekülgne ärimees ja julge spekuleerija Jacques Coeur, kes oli omandanud hiiglavarandused Levandi-kaubandusest osavõtuga, laenas sageli riigile raha, kuulus kuninga nõukokku ja täitis diplomaatilisi ülesandeid. Prantsuse pinna vabastamisel röövlijõukudest loodi kuningliku käskkirja (ordonnantsi) kaudu esimesed alalised sõjaväeühikud (nn. ordonnantskompaniid), mis koosnesid vabatahtlikest ratsasõdureist; neile lisandusid „vabad laskurid", mitte-aadlikest koosnevad, kihelkonnist värvatavad palgalised jala-

väelased. Need uuendused olid mõeldud ajutistena, ent jäid ka hiljem, rahu ajal püsima. Rahvuskaitse huvides oli sõja ajal sageli tulnud võtta rahvastikult erakordseid makse, mis niiviisi muutusid aja jooksul korralisteks. A. 1439 lubasid generaalstaadid kuningal võtta sõjaväe ülalpidamiseks alatist maksu; sellega nõrgendasid nad niivõrra oma positsiooni, et neid hiljem kokku kutsuti vaid harukorril.

Louis XI. Charles VII poja Louis XI (1461—83) ajal säilis tihe side monarhi ja 3. seisuse vahel ja jätkus linnakodanlust soodustav majanduspoliitika. Ainult esindas Louis XI monarhistlikku põhimõtet järjekindlamal kujul ja otsustas tähtsamad küsimused hoopis ilma oma nõukogu kaasabita. Ta murdis kuninglikkude printside feodalismi visa võitluse järel. Burgundia võimsa hertsogi Charles Südi vastu lõi ta osavate diplomaatiliste võtetega liite. Kui Charles Südi langes sõjas šveitslastega (a. 1477), siirdus osa ta maid varsti Prantsusmaale. XV sajandi lõpul läksid seni säilinud suured läänivaldused (Provence, Bretagne jt.) üksteise järel krooni kätte.

Inglismaa hiliskeskajal.

Majandus- ja sotsiaalolud. Inglise majanduselus toimus keskaja lõpul olulisi muutusi, eriti seoses villaeksportdi suurenemisega. Inglise villa, mida peeti võistlematult heaks, eksporditi suurel arvul Flandria ja Itaalia kalevitööstuse tarbeiks. Saja-aastase sõjaga seotud kulud kaeti peamiselt villaekspordi tollidest. Edward III kutsus ülerahvastatud Flandriast kangruid Inglismaale, kus nüüd algas oma kalevitööstuse kiire arenemine. Villahindade tõus muutis lambakasvatuse väga kasulikuks majandusharuks ja õhutas maaomanikke suurendama lammaste karjamaid. Et ühismaade-süsteem ühes segiasendliku põllujaotusega takistas sellist uuendust, hakati teostama tarastusi (*enclosures*): teatavale omanikule kuuluvad maad eraldati teistele kuuluvaist individuaalseks omandiks; ka ühismaad jaotati nende seniste kasutajate vahel eraomandiks ja piirati taraga või kraaviga. XV sajandil ja XVI sajandi algupoolel ostsid rikkad kaupmehed mõisu kokku, muutsid nende maad tarastamise järel karjamaadeks ja seadsid neis sisse ketramis- ja kudumiskäitisi. Paljud

talupojad, kel polnud kindlat omandiõigust oma maatükkide suhtes (näit. copyholderid), kaotasid oma talundid, mis liideti mõisamaade külge. Mõnes Kesk-Inglise krahvkonnas, kus tarastused toimusid eriti suures ulatuses, hävinesid seejuures terved külad. Mitmed mõisnikud renditasid oma mõisad suurrentnikele (farmereile), kes võtsid nende harimisel tarvitusele kapitalistlikud põhimõtted.

Kuna mandril alam-aadel üldiselt vaesestus, rikastus see kiht Inglismaal, peamiselt kasuliku villamüügi tõttu. Rüütlid ja rüütliseisusse mitte-kuuluvad suurmaaomanikud (*esquires*) moodustasid kõigile avatud keskklassi (*gentry*), kes oma sotsiaalselt seisundilt sarnanes linnakodanlusega ja oli sellega tihedais suhteis. Enamik linnu omasid vaid piiratud omavalitsust (riigimaksude kogumise, kohtu ja politsei alal) ja kuulusid üldiselt krahvkonna-administratsiooni alla. Peale Londoni osutasid linnad tagasihoidlikkust üldpoliitika alal ja pidasid osavõttu parlamendi istungeist sageli vaid tülikaks kohustuseks. Seevastu kasvasid ühes maa-aadli rikkuse tõusuga ka tema iseteadvus ja poliitiline aktiivsus nii kohalikus omavalitsuslikus tegevuses kui ka üldriiklikus rahvaesinduses.

Inglise kõrgaadel hakkas XIV saj. end kindlamini eraldama alam-aadlist. Ta ei olnud aga arvult eriti suur ega moodustanud niivõrra teistest rahvastikuelementidest eemal seisvat kihti kui maa-aristokraatia mandril. Ta poliitilist mõju tõkestas asjaolu, et talle ei kuulunud kompaktseid läänivürstkondi. Omades kohtadel suurt arvu endist sõltuvaid isikuid, avaldasid kõrgfeodaalid survet ametnikele ja kohtuile. Ka püüdsid nende rühmitised pidevalt mõjutada kuningaid riigi valitsemisel.

Parlamendi korrastus ja õigused. Et Edward III vajas sõjapidamiseks alatasa uusi tulusid, tuli tal peaaegu iga aasta kutsuda kokku parlamente, kes maksude lubamisel loomulikult seadsid oma eritingimusi. Seetõttu kasvas parlamendi osatähtsus poliitilises elus. Parlamendi korrastuses toimus Edward III valitsuse algupoolel ülitähtis uuendus, nimelt parlamendi jagunemine kaheks kojaks. Ülemkotta kuulusid siitpeale ilmalikud suurnikud, keda kuningas kutsus istungjärkudele

isiklikkude kutsetega ja kes ei esindanud kedagi peale iseenda, ja ühtlasi tähtsamad kõrgvaimulikud. Alamkoda koosnes krahvkondade ja linnade poolt valitud isikuist ja kujunes aja jooksul tõeliseks rahvaesinduseks. Seega kaotas seisuslikkuse põhimõte Inglise parlamendi organisatsioonis tähtsuse ja asendus suurelt osalt üldrahvusliku põhimõttega. Krahvkonnis ja linnades aktiivselt tegutsevad keskkihid moodustasid ka riigi esinduskogus ühise rinde.

Lancaster'i dünastia (1399—1461) all saavutas parlament tähtsa võimuseisundi. Otseste ja alates Edward III-st mõnevõrra ka kaudsete maksude määramine kuulus parlamendi kompetentsi. A. 1407 otsustati, et maksud määrab alamkoda lordide (ülemkoja liikmete) nõusolekul. Lancaster'ite ajal laienesid ka parlamendi õigused seadusandluse alal. XV sajandil arenes Henry VI ajal (1422—61) parlamendi seadusandlik initsiatiiv. Parlament hakkas esitama kuningale oma petitsioone viimisteldud seaduseelnõude (billide) kujul; kuningas võis billi muutmata kujul kinnitada või tervena tagasi lükata, aga mitte seda muudetud kujul seaduseks kuulutada. Lõpuks oli parlament õigustatud mõistma kohut ministrite ja teiste võimukandjate üle.

Roosidesõda. Keskaja lõpuks oli Inglismaal kujunemas tõeline rahvaesindus, mis piiras oluliselt kuningavõimu. Ühtlasi oli kadumas seisuslikkuse põhimõte ja üleminek ühest sotsiaalsest kihist teisesse toimus kergemini kui kuskil mujal. Inglise kõrgaadel, kes tundis oma sotsiaalset ja poliitilist positsiooni kõikuvat, tegi aga XV sajandi 2. poolel meeleheitliku katse oma mõju vägivaldsete meetoditega uuesti kindlustada. Nii puhkesid kahe kõrgaadli partei vahelised julmad ja verised võitlused, mis on tuntud Roosidesõja (1455—85) nime all. Nende kestes õnnestus York'i dünastial (1461—85) kõrvaldada Lancasterid troonilt. Parlament muutus sel ajastul mängukanniks võitlevate parteide käes. Neis võitlustes hävis enamik feodaalse aristokraatia liikmeid.

Henry VII. Roosidesõja anarhiast kasvas välja tugev monarhia Tudor'ite dünastia (1485—1603) ajal, mille rajas Lancasteri soo õigusjärglane Henry VII (1485—1509). Poliitilisse apaatiasse langenud keskkihid vajasid eeskätt kind-

lat korda ja toetasid energiliselt kuningat selle loomisel. Nüüd hakkas kujunema uus kuningatruu teenistusaadel, kellele siirdus osa endise aristokraatia maid. Kodanlikud rahvakihid andusid uue hooga majanduslikule ettevõtlikkusele, mida Henry VII igati õhutas. Kõrgaadli jäänuste vastupanu murdmiseks asutati erakorraline poliitilise eesmärgiga kohus, nn. Tähekoda, mille abil likvideeriti karmilt kõik vandeseltsid ja mässukatsed ja sunniti kõrgaadlit austama seadust ning korda. Hankides tulusid riigistatud maadest ja rikastelt väljapressitavaist vabatahtlikest annetistest, teostades valitsemisel kokkuhoidu ja ajades rahupoliitikat vabanes Henry VII vajadusest parlamendilt rahalist toetust küsida. Seetõttu käis parlament tema ajal üsna harva koos.

Hispaania monarhia tekkimine.

Pürenee poolsaare kristlikud riigid. Pürenee poolsaarel oli araablaste ekspansiooni ajul säilinud iseseisvana ainult Astuuria kuningriik, mis oma ligipääsmatu mägismaa-asendi tõttu kujunes islamivastaste võitluste baasiks. Äärmise fanatismiga peetud võitluste kestel tekkis mitu uut kristlikku kuningriiki: Kastiilia (aastast 1037), mis ühendas endaga Astuuria ja León'i, Aragoonia (aastast 1035), mis liitus hiljem Kataloooniaga, ja Portugal, mis eraldus Kastiiliast (a. 1143). Võitlust mauridega pidasid need riigid enamasti igaüks omapead, sageli isegi omavahel tülitsedes. Seetõttu saavutati otsustavad võidud alles XIII sajandi keskpaiku, mille järel araablaste valdustest säilis veel ainult Granada. Alatise sõja õhkkonnas kujunes hispaania rahvuslik iseloom, millele on omased uhkus, iseteadvus, sõjakus ja sügav usklikkus. Seisused, linnad ja provintsid elasid kaua omaette elu ja rippusid visalt oma vanade tavade küljes. Mauridelt saadud maade arvel rikastunud kõrgaadel (grandid) suhtus üleolevalt kuningaisse, röövis krooni varandusi ja õigusi ning rõhus teisi rahvakihte. Ka alam-aadel (hidalgod) osutas upsakust ja anarhilisi kalduvusi. Nende pidurdamiseks toetusid kuningad linnakodanlusele ja soodustasid linnadeliitude arengut; viimased võitlesid XIV ja XV sajandil edukalt aadlikkude omavoli vastu. Seisustekogudes (*cortes*) omasid linnad samuti väga suurt mõju, eriti Kastiilias.

Hispaania rahvusriik. Aragoonia kasvas hoogsa Vahemerekaubanduse ja maadevallutuste teel tähtsaks suurvõimuks; ta liidendas Baleaarid, Sitsiilia (a. 1282) ja Napoli riigi (a. 1442). Kui Aragoonia pärastise kuninga Ferdinand Katoliiklase (1479—1516) abiellumise tõttu Kastiilia valitsejanna Isabellaga teostus mõlema riigi unioon (a. 1479), kujunes selle tagajärjel võimas Hispaania rahvusriik. Ferdinand võttis endale Hispaania kuninga nime, tõusis kolme kohaliku rüütliordu suurmeistriks ja tegi sel teel feodaalsed elemendid endast sõltuvaks. Viimaste vastupanu murdmiseks ühendati linnadeliidud kuningliku ülemjuhatuse all seisvaks Pühaks Hermanda d'iks, kelle energiline tegevus kindlustas rahu ja korra. Teiseks tähtsaks vahendiks võitluses poliitiliselt väheustavate elementidega oli paavsti loal uuendatud inkvisitsioon; see allus riigivõimu poolt määratud kõrgemale ametnikule, sarnanes riiklike asutistega ja toetas kuningat ta absolutismitaotlustes, tabades küll enamasti maraane (ristitud juute) ja moriske (kristlustatud araablasi). Ferdinand ja Isabella teostasid ka mitmeid sisereforme, näit. seaduste kodifikatsiooni, soodustasid kalevitööstuse arenemist ja merekaubandust. Seoses Christoph Kolumbuse avastusretkedega pandi alus laialistele koloniaalvaldustele Ameerikas. Ka Euroopas ajas Ferdinand abinõusid valimatu diplomaadina jõulist välispoliitikat, alistas Granada (a. 1492) ja liidendas lõplikult Napoli riigi (a. 1503). Ta valitsemisega algas Hispaania suurus-aeg.

Itaalia hiliskeskajal.

Absolutistlik režiim ja selle omapära. Vastandina Inglisè, Prantsuse ja Hispaania rahvusriikidele säilitas Itaalia poliitilise killustumuse, mis aga minetas feodaalsed alused. Itaalia linnriikides tekkis hiliskeskajal eriline poliitiline režiim (signoria ehk printsipaat), mille esindajad toetusid sõjalisele jõule ja laiade rahvamasside poolehoiule, mitte aga enam feodaalsele suurmaaomandile. Sisetülidest nõrgestatud ja omavahel lakkamatult võitlevad linnaühiskonnad hakkasid usaldama võimu auahneile isikuile, kes vürstidena muutusid sageli ainuvalitsejaiks, toetusid kutseliste palgasõdurite jõukudele, tegid oma võimu pärilikuks ja rajasid oma valitsejasood. Mõnikord haarasid vabariikide

teenistuses seisvad palgasõdurite-juhid (kondotjeerid) ise võimu ja tõusid vürstideks.

Eriliselt suure tähtsuse omandasid Medicid, kes saavutasid õnnelikkude pangaoperatsioonidega hiiglarikkused ja teostasid XV sajandil Firenzes vabariikliku põhikorra raamides tõeliselt absoluutset võimu. Nad kindlustasid endile osavate võtetega alamkihtide poolehoiu ja ruineerisid ränkade maksudega oma vastaseid. Cosimo ja Lorenzo dei Medici olid tuntud kunstide ja teaduste suurejooneliste metseenidena. Ka teiste väikevürstide õukonnis leidis uus humanistlik kultuuriliikumine elavat toetamist.

Kirikuriik. Paavstide Itaaliast äraolekul tekkisid kirikuriigis anarhilised olud. A. 1347 haaras rahvapartei juht, haritud notar Cola di Rienzo Roomas võimu ja hakkas taotlema kogu Itaalia rahvuslikku ühendamist vabariigina. Kuid ta pidi varsti siirduma maapakku ja langes hiljem võitluses aadliga. Avignonist Rooma tagasipöördumise järel andusid paavstid üha enam ilmalikule poliitikale, taotlesid kirikuriigi laiendamist ja harrastasid nepotismi. Itaalia poliitiline killustumus õhutas tugevate rahvusriikide vallutuspüüdeid, mis hoogustusid XV sajandi lõpul.

Kesk-Euroopa maade poliitiline arenemine.

Saksa kolonisatsioon. Hoolimata Saksa-Rooma riigi tagurpidiminekust XIII sajandil suurenes saksa rahvuse levimisala pidevalt, osalt sõjalise vallutuse, osalt rahuliku sisekolonisatsiooni teel. Lisaks saksa vürstide koloniseerimistegevusele läänesłaavlaste poolt seni hõredasti asustatud aladel alistati balti päritoluga preislased XIII sajandi lõpuks Saksa ordu poolt. Samal ajal immitses saksa koloniste suurel arvul Kesk-Euroopa maadesse. Ungari, Böömi ja Poola laialiste agraaralade valitsejad ja suurmaaomanikud võtsid oma maadel meeleldi vastu saksa talupoegi, käsitöölisi ja kaupmehi ja võimaldasid neile rajada külasid ning linnu, kus kolonistid elasid oma saksa õiguse alusel kompaktsete rühmadena, säilitades oma tavad ja rahvuse.

Saksa riigindus hiliskeskajal. Hohenstaufenite dünastia langemisele järgnenud interregnumi (1254—1273) ajal tekkis suur sisemine anarhia ja tugevamad territoriaalvürstid

laiendasid hoolimatult oma valdusi ja võimu nõrgemate arvel (nn. rusikaõiguse aeg). Nüüd langes keisrivõim lõplikult. Siitpeale ei teostanud keisrid (resp. kuningad) enam kuigi suurel määral riiklikke ülesandeid, vaid püüdsid keisrivõimu kasutades ainult suurendada oma dünastilisi valdusi. Segaduste ja võitluste perioodil olid riigidomeenid läinud kaotsi ja teisi tulusid said keisrid maksude näol vähesel määral ainult linnadelt. Vürstkonnis oli valitsejate võim kujunenud pärilikuks, kuningad resp. keisrid jäid aga endiselt valitavaiks. Keiser Karl IV poolt antud riigi põhikorra seadus (nn. kuldbulla) aastast 1356 tegi Saksa kuninga (keisri) valimise seitsme kuurvürsti ainuõiguseks; nendeks olid Mainzi, Trieri ja Kölni peapiiskopid, Böömi kuningas, Pfalzi pfaltskrahv, Saksi hertsog ja Brandenburgi markkrahv. Teistest riigivürstidest kõrgemale tõusnud kuurvürstid said ühtlasi rea eesõigusi, näit. kõrgeima kohtuvõimu (mille järgi üldised riigikohtud ei moodustanud nende maade suhtes ülemat astet) ja müntimisõiguse.

Saksa riigiseisuste-kogu, nn. riigipäev, tegutses seisusliikude vastuolude tõttu raskepäraselt. Ta koosnes kuurvürstidest, riigivürstidest ja linnade esindajaist ja ta otsused vajasid heakskiitmist kõigi kolme kolleegiumi poolt. Riigipäev oli võimeline takistama keisrivõimu tõusu, ei suutnud aga seda asendada mingi teise võimuga. Riigilinnad, s. t. keisrile otseselt alluvad (immediaatsed) linnad, mida oli eriti palju Edela-Saksas, asusid vürstidega püsivalt vaenujalal ja sõlmisid omavahel liite, et end kaitsta viimaste omavoli ja surve vastu. XIV sajandi lõpul pidasid Reini ja Švaabi linnadeliit võitlust Lõuna-Saksa vürstidega, kelledelt nad said välilahinguis lüüa. Kuigi (a. 1389) liidud ära keelati, moodustasid linnad riigipäeval hiljemgi üsna tähtsa teguri. Seevastu ei omanud immediaatne alam-aadel (riigirüütlid) kohta ega häält riigipäeval. Ta esines õieti rohkearvuliselt Reini aladel ja rikkus alatasa oma vaenustega maarahu, mida keisrid riigipäeva abil püüdsid kindlustada. Ka Saksa vürstkonnis tekkisid hiliskeskajal seisustekogud (maapäevad), kes piirasid mõnevõrra valitsejate võimu maksunduse ja seadusandluse alal. Lääneriikide eeskujul hakkasid Saksa vürstid halduse alal kasutama kodanikuseisusest pärinevate palgaliste ametnikkude kaasabi.

Habsburgid ja Luksemburgid. Saksa vürstid (resp. kuurvürstid) ei tahtnud ühtki valitsejasugu lasta liiga tugevaks tõusta; seetõttu eelistasid nad kuningatroonile tõsta nõrgemaid vürste ja enamasti mitte järgemööda samast soost. Interregnumi lõpul sai kuningaks Edela-Saksast põlvnev Rudolf v. Habsburg (1273—91), kes loobus Itaalia-poliitikast, omandas aga pinevas võitluses Böömi kuninga Ottokar II-ga Austria ühes kõrvalmaadega, kus ta rajas alused Habsburgide võimule. XIV saj. esipoolel sattus Ludwig Baierist (1314—47), kelle trooniletulek oli seotud pika kodusõjaga, teravasse vastuollu paavstiga; sel puhul eitas Saksa vürstidepäev Rhenses a. 1338 paavsti õigust end segada Saksa kuninga valimistesse. Ludwigi vastu paavsti õhutusel valitud vastukuningas leidis Karl IV (1347—78) nime all Ludwigi surma järel üldise tunnustuse. Ta kuulus Prantsuse piiri äärest pärinevasse Luksemburgi dünastiasse ja valitses ühtlasi Böömimaal. Alates 1438. aastast kuulus Saksa-Rooma keisrikroon pidevalt Habsburgide dünastiale. Selle esindaja Friedrich III (1440—93) ei suutnud Saksamaal teostada ei rahu ega korda, osutas aga õnnelikku kätt oma pärusmaade eest hoolitsemisel. Ta sõlmis oma poja Maximilian'i abielu Charles Südi tütrega, omandas sel teel Burgundia pärandist tähtsaid valdusi, näit. Madalmaad, ja rajas niiviisi alused Habsburgide vägevusele.

Šveitsi vandkonna tekkimine. Saksa-Rooma keisririigi nõrkus võimaldas mõnedel piirialadel temast eralduda. Alpi mägedes oli säilinud rohkesti vabatalupoegade kogukondi, kes osutasid vabadus- ja iseseisvusvaimu. St. Gotthardi mäekuru kaudu kulgeva kaubatee ääres (see tee tuli suuremas ulatuses tarvitusele XIII saj. algupoolel) asuvad kogukonnad Schwyz, Uri ja Unterwalden sõlmisid a. 1291 nn. igavese liidu, tunnistati keiser Heinrich VII poolt a. 1309 riigivabadeks ja kaitsesid oma vabadust edukalt, lüües Habsburgide rüütliväge. Neil nn. metsakantoneil õnnestus ühineda XIV saj. esipoolel linnaliste keskustega (Luzerni, Zürichi, Berni ja teistega), mille tagajärjel tekkis Šveitsi vandkond. See rahvapärase põhilaadiga vabariik kujunes tähtsaks poliitiliseks teguriks Alpi kaubateede piirkonnas. A. 1499 pidi Saksa-Rooma riik tunnustama, et Šveitsi vandkond on temast tegelikult eraldunud.

Böömimaa. Juba varakult olid Böömi valitsejad olnud poliitilistes ja kultuurilistes sidemeis Saksamaaga. Kuningas Ottokar II (1253—78) tõstis interregnumi segaseis oludes Böömimaa mõjukaimaks Saksa lääniriigiks; varsti aga langes Ottokar võitluses Rudolf v. Habsburgiga. Přemysliidide rahvusliku dünastia lõppemise järel (a. 1306) siirdus Böömi troon Luksemburgide dünastiale (1310—1437). Selle soo esindaja Karl I (1346—78; Saksa-Rooma keisrina Karl IV) ajastu oli Böömis majandusliku ja kultuurilise õitsengu ajaks.

XV saj. alguses puhkes tšehhidel tormiline rahvuslik-usundiline liikumine, mis oli juhitud saksluse ülevõimu ja katoliku kiriku vastu. Liikumine algas eelreformaatori Jan Hus'i energilise väljaastumisega kiriklikkude pahede vastu ja arenes ta hukkamise (a. 1415 Konstanz'i kirikukogu otsuse põhjal) järel ägedaiks hussiitide sõdadeks. Talupoegade ja linlaste poolt esindatud äärmine hussiitlik suund (taboriidid) taotles kiriku ja kogu ühiskonna radikaalset reformimist; ta lõi korduvalt ta vastu saadetud ristisõdijate vägesid ja teostas ise võidukaid sõjakäike Saksamaale ja Ungarisse. Lõpuks hävitati taboriitide väejõugud (a. 1434) aadlikest jt. mõõdukamaist elementidest koosneva hussiitliku suuna (kalikstiinide ehk utrakvistide) poolt, kes saavutas endale katoliku kirikult teatavaid mööndusi. XV saj. lõpus sattus Böömi personaaluniooni Ungariga (a. 1490).

Ungari. Alates XII sajandist arenes Ungaris võimas magnaatide kiht; lihtrahvas ja mõnevõrra ka alam-aadel sattusid temast sõltumusse, kuna peamiselt sakslastest koosnev väikesearvuline linnakodanlus seisis poliitilisest elust kõrval. Kuningas Andreas II poolt a. 1222 antud kuldbulla muutis Ungari seisuslikuks monarhiaks. Magnaadid ja alam-aadel said rea eesõigusi, eriti õiguse osa võtta maa asjade otsustamisest ja maksuvabaduse. Väga rängalt kannatas Ungari mongolite rüüsteretke ajal a. 1241—42. Árpád'i dünastia kustumisel (a. 1301) sattus Ungari võõraste dünastiate alla. Algul valitses siin Napolist pärinev Anjou dünastia (1308—86), kelle all riiklik keskvõim tunduvalt tugevnes, eriti Ludvig I Suure (1342—82) ajal. Jõulise ja rahvapärase poliitikaga uuendas Ludvig Suur kuningavõimu alused ja tegi selle sõltumatuks

magnaatidest. Ta omandas rea slaavi alu, vallutas Veneetsialt Dalmaatsia ja laiendas Ungari võimu Balkanil kuni Musta mereni. Ühtlasi valitses ta mõne aja Poolaski. Ludvigi hiilgava õukonna kaudu tungisid Ungarisse romaani rahvaste kultuurimõjud.

Ludvigi väimehe ja pärastise keisri Sigismundi (1386—1437) isikus tõusid Luksemburgid Ungari troonile. Sigismund püüdis soodustada linnu, võimaldades vabalinnadele osa võtta riigipäevadest, ja alam-aadlit. Kuid saamatu välispoliitika tõttu läksid Ludvigi poolt omandatud valdused jälle kaduma. Sigismundi surma järel vaheldusid Ungari troonil Habsburgid ja Jagellooonid, kuna tõeline võim kuulus mõne aja energilisele väepealikule János Hunyadi'le, kes pidas kangelaslikku võitlust türklastega. Ta poeg Matthias Corvinus tõusis alam-aadli toetusel kuningaks (1458—90), rajades Ungaris võimsa rahvusliku monarhia. Ta piiras aadli maksueesõigusi, arendas majanduselu, eriti põllukultuuri, ja lõi eeskujulikult organiseeritud palgasõdurite-väe, kellega vallutas türklastelt suure osa Balkani alu ja keiser Friedrich III-lt Austria ühes Viiniga. Ka kodifitseeris ta seadusi ja soodustas renessansikultuuri levimist, muuseas väärtusliku raamatukogu asutamisega. Matthias Corvinuse poolt rajatud suurriik varises ta surmaga kokku ja Jagellooonide all (1490—1526) toimus Ungari järsk langus.

Poola ja Leedu. Oma agraarse ühiskonnaga ja kõrgaadli erakordse võimuseisundiga sarnanes Poola keskajal Böömi ja Ungariga. Ta poliitiline killustumus lakkas XIV sajandi alguses, mil restaureeriti riiklik ühtlus. Uue tõusuaja elas Poola üle Kasimir III Suure (1333—70) ajal. Ta arendas ekspansiooni idasuunas, omandades muuseas Galiitsia ja Volõõnia. Magnaatide omavoli provintsides püüti pidurdada eriliste ametnikkude (staroste) kaudu, kogu riigis pandi kehtima ühine õigus ja ühtlane raha, teostati talupoegade kaitset aadli rõhumise vastu ja soodustati linlaste (peamiselt sakslaste ja juutide) majanduslikku ettevõtlikkust. Järgnevate võõraste dünastiate all kujunes aga Poola nõrga keskvõimuga monarhiaks, kus tegelik võim kuulus kõrg- ja alam-aadlile. Juba järgmine valitseja, Anjou soost Ludvig Ungarist, kindlustas oma valimislepingus aadlile mitmed eesõigused, näit. maksuvabaduse. Talle järgnes ta tütar Jad-

wiga (Hedvig), kelle abiellumine Leedu suurvürsti Jagailoga (Poola kuningana 1386—1434 Vladislav II) rajas aluse Poola-Leedu unioonile.

Paganlik Leedu riik oli suurvürst Gedimin'i (1316—41) ajal saavutanud kindlama riikliku ühtluse ja liidendanud XIV saj. laialised Vene alad. Otsides kaitset Saksa ordu vastu nõustus Jagailo astuma Poolaga uniooni. Nii kujunes suur Poola-Leedu riik, mis oli võimeline end kaitsema nii lääne- kui ka idapoolse hädaohu vastu. Leedu rahvas kristlustati katoliku usku ja ta aadel sattus varsti poola kultuurilise mõju alla. Algul oli Leedul ühtlasi eri valitsejaid, kellest on tähtsaim Leedu rahvuslikkude huvide energiline kaitsja suurvürst Vitautas (1392—1430), Jagailo lellepoeg. Mõlemad lõid Tannenbergi lahingus a. 1410 rängalt Saksa ordut; selle tagajärjel siirdus Leedu ja ordu vaheline vaidlusala Samogiitia varsti Leedule.

Jagelloonide dünastia ajastu (1386—1572) oli Poola riigi suurus-aeg. XV saj. pidas Poola kestvat võitlust Saksa orduga, kes eraldas Poolat Läänemerest ja võttis ta eksportsaadustelt (viljalt, puidult) kõrget tolli. Lõpuks pidi ordu II Thorni rahus a. 1466 loovutama Poolale Lääne-Preisimaa, kuna Ida-Preisimaad valdas ta siitpeale Poola läänina. Esimeste Jagelloonide ajal olid magnaadid saavutanud tähtsa võimuseisundi ja etendanud juhtivat osa kuninga nõukogus, hiljem kasvas aga aladaadli (šlahta) poliitiline tähtsus. Aastast 1454 võidi seadusi anda, makse määrata ja sõjajõude mobiliseerida ainult kohalikkude aadli-maapäevade (seimikute) nõusolekul. Kui seimikute esindajad hakkasid nõu pidama kuninga nõukoguga, kujunes varsti üldine riigipäev (seim); selles moodustasid šlahtasse kuuluvad seimikute saadikud ühe koja ja kuninga nõunikud (magnaadid) teise koja (senati). Riigipäeva kaudu piiras šlahta linnakodanluse õigusi ja tegi talupoegkonna endast täielikult sõltuvaks.

Skandinaaviamaad ja Soome.

Skandinaaviamaad enne Kalmari uniooni. Varem kui teised Skandinaavia rahvad olid taanlased suutnud luua ühise riigi. Kõige varem Skandinaavia riikidest kujunes Taani ka suur-

riigiks. Knut Suure surmale järgnenud ajutisele nõrgenemisele järgnes varsti uus vägevus-aeg, saavutades Valdemar II (1202—41) valitsuse ajal oma kõrgpunkti. Taanile kuulusid siis Läänemere-äärsed Põhja-Saksamaa-alad Eideri jõest kuni Danzigini. Lisaks sellele vallutati alates 1219. aastast Eestimaa. Kogu Läänemeri oli sellega Taani mõju piirkonda sattunud. Kuid see suurus-aeg oli lühike; juba Valdemari eluajal kaotas Taani oma laialdased välisvaldused, säilitades vaid Eestimaa. Pärast Valdemar II surma puhkenud sisetülid nõrgendasid veel enam riiki.

Norra jõudis oma suuruse tipule XIII saj., mil sisepoliitilised tülid lahenesid ning vallutati Island ja Gröönimaa.

XIII saj. toimus Rootsi riigi lõplik ühinemine. Kuningas Magnus Aidaluku (1275—90) ajal hakkas kujunema rootsi aadel, kui a. 1280 ratsateenistus-kohustuslikud mehed maksudest vabastati. Ühtlasi on Magnus Aidalukk tuntud ka õiglase seaduseandjana, kes kaitses alamaid seisusi suurnikkude omavoli vastu. Tema järglase ajal laienesid Rootsi piirid laiade Soome alade vallutamisega. Ka järgmise Rootsi ja Norra ühise kuninga Magnus Erikssoni (1319—64) välispoliitilised üritused olid õnnelikud; ta suutis vallutada taanlastelt lõunapoolsed Rootsi maakonnad. Tema alaeasuse ajal oli aga kuningavõim hakanud tugeva vaimulikkonna ja eriti ikka võimsamaks kujuneva aadli kasuks nõrgenema. Ka Magnus Eriksson oli suur seaduseandja. Ta laskis koostada maaseaduse, mis aga vaimulikkonna tõrkumise tõttu alles XV saj. kehtima pääses. Samuti töötati tema ajal välja üldine linnaseadus ning keelati orjapidamine. Kuid tema vastu tõusnud rahutuste tõttu pidi ta loobuma troonist, millele hansalinnade abil a. 1364 tõusis Mecklenburgi hertsog Albrecht. Koos temaga tuli maale palju saksa isandaid, kes siin harjumustekohaselt püüdsid talupoegi rõhuma hakata. Selle tagajärjel puhkes mäss. Juhust kasutas aga aadel seevõrra, et kuningas pidi loobuma peaaegu kogu oma võimust riiginõukogu kasuks. Järgmiseks valitsejaks kutsuski aadel a. 1389 Taani kuninganna Margareeta.

Margareeta, kes oli abielus Norra kuningaga, sai oma mehe surma järel ka Norra valitsejaks. Nii oli ta tegelikult tõusnud kõigi kolme riigi valitsejaks. Seda püüdis ta seaduslikultki kindlustada. Ka välispoliitilised olukorrad sundisid Skandinaavia riike kokku hoidma. Hädaohtu oli karta kõigepealt Saksamaa poolt. Selle tagajärjel teostuski a. 1397 Kalmari linnas unioon, mille järgi kõik kolm riiki allusid ühisele kuningale, säilitades seejuures igaüks oma sisemise korra.

Kalmari uniooni aeg (1397—1521). Pärast Margareeta surma Skandinaavia riikide kuningaks saanud Eerik XIII ei suutnud aga seda suurt ühendriiki koos hoida. Et ta elukohana eelistas Taanit ning Rootsiski laskis võimu minna taani ja saksa suurnikkude kätte, siis tekkis siin uniooni vastu suur talupoegade rahvuslik liikumine. Unioonivalitsus suutis end nüüd vaid ajuti maksma panna. Ühinenud riigid ei leidnud aga enam ühist keelt. Võitlus uniooni poolt ja vastu kestis umbes 100 aastat, kuni Rootsi suutis teostada püsiva rahvusliku valitsuse.

Opositsiooniliikumisi uniooni vastu põhjustas asjaolu, et Kalmari kokkuleppes lubatud riikide ühevääsuse põhimõttest ei peetud kinni. Taani, kes oli tõusnud juhtivale kohale, kasutas seda paremust omakasuliselt. Unioonivastase opositsiooni põhjused polnud mitte ainult poliitilised ja rahvuslikud, vaid ka sotsiaalsed ja majanduslikud. Kõrgemad seisused, aadel ja vaimulikkond, suutsid oma võimu paremini maksma panna unioonivalitsustes, kui nad seda oleksid suutnud rahvusliku valitsuse puhul. See tähendas aga alamate seisuste õiguste riivamist. Ühtlasi püüdis tärkav rahvuslik kodanlus end vabaks teha hansalinnade ülemvõimu alt ning arendada iseseisvat kaubandust.

Soome. XII saj. alanud ristiretkedega, mille lähtekohaks oli Rootsi, haarati ka Soome katoliikliku Lääne-Euroopa kultuuripiirkonda. Ühtlasi kujunes Soome baasiks Rooma kuuria veel kaugemaile üritustele — kreeka-katoliikliku Venegi võitmiseks Rooma paavstile. Lääne-Karjala vallutamine a. 1293 rootslaste poolt sundis Novgorodi tõsiselt arvestama seda võimu. Kestvate kokkupõrgete järel sõlmiti a. 1323 Pähkinäsaare rahu, millega määrati

kindlaks Rootsi ja Vene vaheline piir. Soomele polnud see rahu kuigi soodus, sest uus piir lahutas karjalaste hõimu kaheks.

Rootsi keskvõim pani end Soome maakondades maksma lossifoogtide kaudu; tegelikult võisid need siiski toimida väga iseseisvalt. Turu lossiülem tegutses õieti maa asevalitsejana. A. 1362 omandas Soome õiguse osa võtta ka kuningavalimistest, tõustes niiviisi teiste Rootsi maakondadega üheõiguslikuks.

Tunduvalt soodsamaks kui Eestis kujunes Soomes talupoegade olukord, sest Rootsi tavade kohaselt arvestati talupoegkonda riigis täieõigusliku poliitilise tegurina. Seetõttu ei langenudki Soomes talupojad kunagi sõltumusse mõisast. Ühtlasi pole soomlaste rahvuslik asend kunagi olnud nii allasurutud kui Eestis. See avaldas omakorda mõju ka kultuurilisele arenemisele. Veel keskajal olid vaimulik ja kodanlik seisus suurelt osalt soomekeelsed; soome omad mehed taotlesid kõrgeimatki haridust välismaade ülikoolides ning tagasi tulles võisid tööle rakenduda oma rahva keskel. Neist olid tähtsamad Turus XV saj. piiskoppidena tegutsenud Maunu Tavast ja Maunu Särkilahti. Ka Soome vana ülimuskiht osalt säilis; leidus rida soome aadlisugukondi, kes rootsistusid alles Rootsi suurus-ajal.

Ida-Euroopa ja Lähis-Ida.

Mongolite suurriik. XIII sajandi alguses rajas ühe tatari suguharu valitseja Mongoolias Temutšin võimsa riigi. Ta ühendas oma võimu alla tatarite ja mongolite suguharud ja kuulutas enda Džengis-khan'iks (vägevaimaks khaaniks). Ta väed alistasid Põhja-Hiina, Turkestani, Afganistani, Põhja-Iraani, Kaukaasia ja Lõuna-Venemaa, teostades igal pool julmi massilisi tapmisi ja rüüstamisi. Osava organisaatorina andis Džengis-khan oma universaalriigile, eriti selle sõjaväele range korrastuse ja jaotas surres (a. 1227) riigi oma poegade vahel. Ta järglased vallutasid Pärsia, Bagdadi kalifaadi ja lõpuks terve Hiina. Džengis-khani pojapoeg Batu-khan alistas 1238—40 suurema osa Venemaast ja üritas 1241—42 hävitava retke Poolasse ja Ungarisse, kuhu ta väed siiski ei jäänud peatuma. Niiviisi kujunenud maailmariigi suurkhaan asus

Pekingis; teistes maades valitsevad alamkhaanid saavutasid varsti temast sõltumatu seisundi. Batu-khan rajas Volga alamjooksule oma residentsi Kuld-hord'i, millise nimega hakati kutsuma ka temale alluvat mongoliteriigi osa.

Venemaa tatari ikke all. Poliitiliselt killustunud Venemaa ei suutnud osutada mongolite invasioonile kuigi tõhusat vastupanu ja jäi kauaks ajaks tatari ikke alla. Tatarid segasid end võrdlemisi vähe Vene siseoludesse ja tundsid huvi vaid korraliku tribuudisaamise vastu. Algul korjasid nad seda oma ametnike kaudu, ent usaldasid varsti selle kogumise vene vürstidele, kes jäid enamasti kohtadele. Samuti suhtusid tatarid sallivalt Vene kirikusse ja andsid talle mitmeid eesõigusi. Siiski oli see aeg Venemaale ränga rahvusliku alanduse ajaks. Ta sidemed Bütsantsiga nõrgenesid ja ta läbikäimine Lääne-Euroopaga toimus üsna vaevaliselt Novgorodi linnriigi kaudu. Kõigist suuremaist kaubateedest ära lõigatud, muutus Venemaa jälle puhtakujuliseks agraarmaaks ja jäi Lääne-Euroopast kultuuriliseski arenemises tunduvalt maha. Ta läänepoolsed alad liideti suurelt osalt Leedu või Poola külge.

Tatari ikke all jätkasid Vene vürstkonnad omavahelist võistlust ja intrigeerisid üksteise vastu khaanide juures. Põhja-Vene tähtsaimat poliitilist keskust Vladimirit hakkasid XIV saj. varjutama Tver ja eriti Moskva, mis asus sisemaiste kaubateede ristlemiskohas ja kasvas seetõttu ruttu oma rahvaarvult ja jõukuselt. Alates Dimitri Donskoist (1363—89) kuulus Vene suurvürstiau pidevalt Moskva valitsejale. Dimitri lõi a. 1380 Kulikovo lahingus tatarlasi, tõstes selle rahvusliku teoga venelaste iseteadvust, kuid varsti restaureeris Kuld-hord jälle Venes oma võimu. Visa ja sihikindla poliitika kaudu kogusid Moskva suurvürstid osastisvürstide valdusi oma võimu alla. See Venemaa ühendamise protsess jõudis enamvähem lõpule suurvürst Joann III (1462—1505) ajal. Joann alistas Novgorodi, kus varsti suleti Hansa kaubakontor, ja Tveri, raputas a. 1480 maha tatari ikke, püüdis Poolalt ja Leedult tagasi vallutada venelastega asustatud alu ja üritas sõjaretki Soome ning Liivimaa vastu.

Osmani türklaste esiletõus. Balkani poolsaare jagunemine Bütsantsi, Bulgaaria ja Serbia vahel hõlbustas uute vallutajate, nimelt osmani türklaste tegevust. Mongolite ekspansiooni ajal nõrgenenud seldžukkide asemele astusid XIV sajandil Väike-Aasias osmanid. A. 1300 kuulutas ühe Türgi hõimu juht Früügias Osman enda sultaniks; ta poeg asutas regulaarse jalaväe, mis komplekteeriti alistatud kristlastelt lastena äravõetud ja islamiusus üleskasvatatud janitšaridest, ja vallutas Bütsantsilt rea valdusi Väike-Aasia lääneranniku1. A. 1354 tungisid osmanite väed esmakordselt Euroopasse, okupeerisid Gallipoli ja jätkasid vallutusi Balkani poolsaarel. Osmanite võimu vapustas lühikeseks ajaks mongolite suurriigi ühtluse restaureerija Timurlenk XV saj. alguses.

Bütsantsi langemine. Bütsants ei suutnud omal jõul tagasi tõrjuda osmanite järjekindlalt arenevat pealetungi. Lääne-Euroopast sõjalise abi saamist takistasid usulised vastuolud kreeka-õigeusu ja katoliku kiriku vahel. Ka takistas Saja-aastane sõda ühise kristliku rinde tekkimist türklaste vastu. Geniaalne sõja- ja riigimees sultan Muchammad II Suur (1451—81) vallutas a. 1453 ägedas võitluses Konstantinoopoli ja alistas seejärel peaaegu kogu Balkani poolsaare. Bütsantsi langus oli raskeks moraalseks ja materiaalseks hoobiks kristlikule Euroopale, kelle kultuuri ja iseseisvust Türgi riik siitpeale ohustas.

LÄÄNE-EUROOPA VAIMNE KULTUUR HILISKESKAJAL.

Keskaegne haridus.

Maailmavaade. Keskaegne haridus oli oma eesmärgilt teoloogiline ja oma keelelt ülerahvuslik, universaalne. Hariduse ülesandeks polnud siis arendada inimesi omapärasteks isiksusteks, vaid kasvatada kõigile ühise, teoloogiliselt häälestatud ladinakeelse kultuurivara kaudu kristlikule ühiskonnale vaimseid juhte. Vahe teoloogiliselt haritud kleerikute kui keskaegse haritlaskonna ja ilma sellise hariduseta ilmikute vahel oli keskajal tunduvalt suurem kui vähe haritud ja harimata inimese vahel vanaajal ja uus-ajal.

Keskaegne maailmavaade toetus kirikuisa Augustinuse õpetusele kahest riigist. Ilmalikud riigid olevat kõik kuradi riigid, kus valitsevad inimlikud pahed ja kired. Nad varisevat kõik varem või hiljem kokku. Kristus ilmunud aga maa peale rajama Jumala riiki, mille inimkond kaotas Aadama pattulangemise tõttu. Ainult täielikus sõltumuses Jumalast võivat inimene saada vabaks, heaks ja õndsaks. Kõik inimlikud nähtused, toimingud ja asutised omavat väärtust ainult seevõrra, kuivõrra nad soo-

Varakristlik basiilika: San Paolo fuori le mura kirik Roomas (sisevaade).

dustavad maa peal Jumala riigi loomist. Igaüks, kes tegutseb mingis teises suunas, olevat kuradi riigi teenija ja määratud seetõttu hukkumisele. See õpetus avaldas kogu kristlikule keskajale määratut mõju, soodustades askeetlikkude püüdluste arenemist ja kiriku teokraatlikke nõudlusi.

Ülikoolide tekkimine. Ristisõdade ajastul algas Lääne-Euroopas hoogus kultuuriline tõus, mil vabaneti senisest vaimsest tardumusest ja rajati mitmeid omapäraseid kultuuriväärtusi. See tõus avaldus kõigepealt ülikoolide tekkimises. Vaimsete huvide kasvamise mõjul hakkasid mitmed piiskopikirikute ja kloostrite juures te-

gutsevad koolid laiendama õppekava ja korraldama õpetust uutel alustel. Nüüd ei moodustanud seitse vaba teadust enam hariduse tippu, vaid kujunesid eelastmeks mingile kõrgemale eriharidusele.

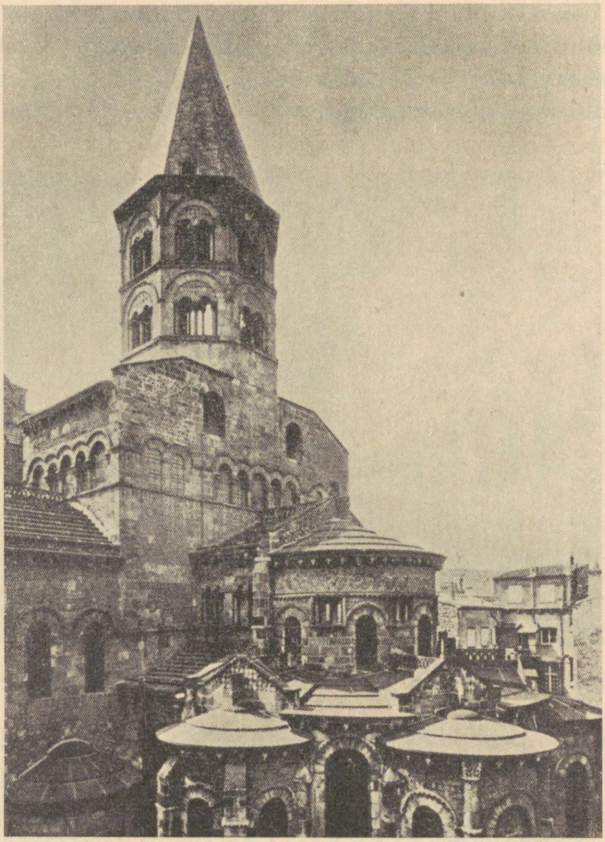

Romaani stiil: Notre Dame du Port kirik Clermont-Ferrand'is (XI saj.).

Salernos tekkis XII saj. kõrgem kool arstiteaduse õppimiseks ja Bolognas samasugune õppeasutis rooma õiguse jaoks. Eriti suure kuulsuse omandas aga Pariisi kõrgem kool, kus oli esikohal teoloogia õpetamine. Ta omandas XIII saj. alguses laialise omavalitsuse,

mis oli eeskujuks teiste kõrgemate õppeasutiste korrastamisel. Selles mõttes oli Pariisi ülikool otsekui teiste ülikoolide ema (*alma mater*); ta kujunes XIII saj. tähtsaimaks Euroopa kultuurikeskuseks, mis koondas endale õppejõude ja õpilasi kõigilt Euroopa mailt.

Ülikoolide levimine. Bologna ja Pariisi ülikoolide kõrval omandasid XIII saj. suure tähtsuse ka Inglise ülikoolid Oxford'is ja Cambridge'is. Hiljem kandusid need kõrgemad õppeasutised Kesk-Euroopa alale, kus XIV sajandi keskpaiku keiser Karl IV rajas Praha ülikooli ja Poola kuningas Kasimir Suur Krakovi ülikooli. XV sajandi alguses tekkis Leipzigis ülikool, mille asutasid Praha ülikoolist lahkunud saksa teadusmehed. XV saj. asutati Saksamaal ja Skandinaavias rida uusi ülikoole, mis varustati paavsti või ilmalikkude valitsejate poolt teatavate eriõigustega. Et keskaegseis ülikooles õpetus toimus ühes, nimelt ladina keeles, siis võisid ülikoolide vahel kujuneda tihedad vaimsed sidemed. Üliõpilased ja õppejõud rändasid alatasa ühest ülikoolist teise ja moodustasid ühiste huvidega rahvusvahelise haritlaste-pere.

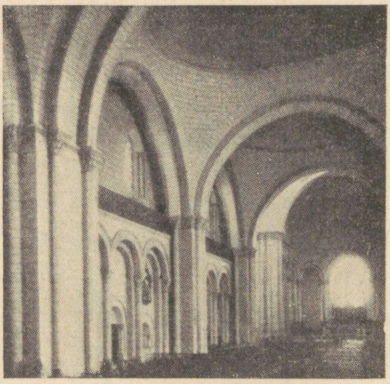

Romaani stiil: Angoulême'i katedraal (XII saj. algusest; sisevaade).

Filosoofia ja teadus.

Skolastika mõiste. Vastavalt keskaegsele maailmavaatele ja haridus-ideaalile esines Lääne-Euroopas tähtsaima teadusena teoloogia, mille seisukohtadega pidid olema kooskõlas kõik teised teadused. Kirik oma dogmadega määras teadustele kindlad piirid ja valvas selle järele, et neist üle ei mindaks. Seega oli teaduse sisu suurelt osalt ette määratud; õpetlaste peamine tähelepanu koondus järelikult uurimise ja mõtlemise välisele, vor-

milisele küljele, selgeile ja täpseile definitsioonele ja loogiliselt laitmatuile järeldustele. Eriti viljeldi dialektikat, s. t. võimet teha teatavaist antud otsustustest kõiki võimalikke järeldusi ja lepitada omavahel neis järeldustes ilmnevaid vastuolusid. Dialektilisi arutlemisvõtteid kasutav filosoofia pidi viima usundilises ilmutuses antud dogmaatilised tõed kooskõlla mõistuspärase arutlemise teel saadavate filosoofiliste tõdedega. Kasutades filosoofiat oma ümmardajana püüdis teoloogia luua selgitatud ja puhastatud usutõdedest loogiliselt ülesehitatud üldkohustuslikku süsteemi. Teoloogia teenistuses seisvat ja mõtlemise formaalset külge arendavat keskaegset filosoofiat kutsutakse skolastikaks. See suund suhtus usaldavalt inimmõistusse, rakendas deduktiivset meetodit ja ignoreeris vaatlust ning kogemust. Ta toetus oma otsinguis autoriteetidele, millest olid tähtsaimad Pühakiri, kirikuisad (näit. Augustinus) ja mõned antiiksed filosoofid, eriti Aristoteles.

Skolastika arenemine. Skolastika rajaja, Canterbury peapiiskop Anselm (suri XII saj. alguses) alistas teadmise rangelt usule, mille kuulutas mõistusliku uurimistegevuse lähtekohaks. Mõistuse ja vaba uurimise õiguste eest astus aga energiliselt välja Pierre Abélard (1079—1142). See eruditsioonirikas õpetlane asutas Pariisis oma kooli ja tõmbas peene dialektikuna ja hiilgava ettekandjana sellesse kõikjalt suure arvu õpilasi. Ta peateos näitab, kuivõrd erinevad on paljudes tähtsamais usuküsimustes kirikuisade ja teiste autoriteetide arvamused; seetõttu tulevat sääraste küsimuste lahendamisel anda vaba voli juurdlevale mõistusele. Abélard'i vastu astus teravasti välja tolle aja suurim kiriklik autoriteet Bernhard Clairvaux'st, kes väitis, et vaba uurimine ohustavat kiriku ühtlust, ja nõudis alistumist kiriku kui terviku eksimatule autoriteedile. Tema mõjul mõistetigi Abélard'i seisukohad ühel kirikukogul hukka.

XIII saj. hakkas Aristoteles avaldama skolastika arenemisele valdavat mõju. Seni tunti Lääne-Euroopas ainult tema loogikat. XIII saj. alguseks jõudsid Pariisini Hispaanias tehtud ladinakeelsed tõlked ta füüsikast, metafüüsikast, eetikast ja poliitikast ühes araabia ja juudi teadusmeeste kommentaaridega. Need tööd avasid uued perspektiivid ja ajendasid erakordse vaimse

Gooti stiil: Reimsi katedraal (alustatud a. 1212, lõpetatud XIV saj.).

käärimise, mis avaldus mitme filosoofilise süsteemi tekkimises. Varem oli Aristotelese najal õpitud vaidlema, nüüd püüti tema teoste rikkaliku sisu najal tunnetada asjade olu. Süsteemide ja suundade vahelised kokkupõrked elustasid filosoofilisi huve ja arendasid kriitilist meelt, seda enam et ülikoolide õpetamistegevuses rakendati avalikke vaidlusi, kus püüti, sageli suure ägeduse ja tormakusega, kummutada üksteise seisukohti.

Skolastilised suunad. Tähtsamaid vaidlusküsimusi eri suundade vahel oli üldmõistete olemuse probleem. Realism pidas Platon'i ideedeõpetuse mõjul üldmõisteid (universaale) üksikobjektidest iseseisvalt eksisteerivaiks, reaalseiks olendeiks (*realia*) ja väitis neid olelevat juba enne neid asju, mida nad märgivad (*ante rem*) Seevastu õpetas nominalism, et üldmõisted olevat ainult nimed ehk sõnad (*nomina*), mis tähendavad ühetaolisi esemeid ja tekivad inimestel pärast vastavaid asju endid (*post rem*).

Realismi oli pooldanud juba Anselm, selle tähtsamaid esindajaid oli aga dominiiklane Thomas Aquino'st (1225—1274), kes on üldse suurimaid skolastikuid ja praeguseni tunnustatud katoliiklikke teolooge. Nominalismi tähtsamaid esindajaid on Wilhelm Occam'ist. Oma õpetusega üksikobjektide iseväärtusest ja oma skeptilise hoiakuga üldiste tõdede suhtes rajas ta teed psüühilise elu ja loodusnähtuste induktiivsele uurimisele.

Müstika. Skolastika kuivad arutlused ei rahuldanud tundelisemaid hingi, kes igatsesid kõigi nähtuste algpõhjust — Jumalat — vahetult haarata ekstaatiliste elamuste kaudu. Usutõdede tõestamisele eelistasid selliselt häälestatud müstikud lähenemist Jumalale sügavas harduses ja armastuses; nad nägid hinge vahetus liitumises jumalusega tunnetuse kõrgeimat vormi. Eriti levinud oli müstika Saksamaal; selle tähtsamaid esindajaid oli siin Eckart (XIV saj. algupoolel), kelle õpetus omab panteistlikku värvingut. Madalmaade müstikuist väärib mainimist Thomas a Kempis (XV sajandil), kuulsa teose *De imitatione Christi* autor.

Teadus. Loodusteaduste vastu ei tuntud keskajal Euroopas kuigi suurt huvi. Katkendeina käsiteldi neid ainult arsti-

teaduskonnas. Ka tegelesid paljud ebateadustega (alkeemiaga ja astroloogiaga). Rohkem harrastati juba õigusteadust, eriti Bologna ülikoolis XII ja XIII sajandil. Siinsed juristid seletasid innukalt Justinianuse *Corpus iuris civilis*'t, mida nad pidasid vääramatuks õiguslikuks autoriteediks. Nende tegevuse mõjul hakkas riikide kohtupraktikas ja seadusandluses levima rooma õiguse retseptsioon. Teistest teadustest tunti erilist huvi ajaloateaduse vastu, mis aga oli üsna madalal tasemel, piirdudes primitiivsete kroonikatega ja pühakute elulugudega.

Rahvuskirjanduste tekkimine.

Rüütlikirjandus. Rahvuskirjanduste areng ladinakeelse üldise kirjanduse kõrval toimus keskajal rööbiti rahvaste rahvusliku omapära, eriti rahvakeelte kujunemisega. Feodaalse rüütliteühiskonna tarbeid rahuldasid rahvakeeltes koostatud kangelaslaulud. Skandinaavia rahvail tekkisid IX—XII saj. luulevormis lood germaani jumalate ja sangarite tegudest, nn. Edda. Prantsusmaal koostasid õuelaulikud (truvääri d) kangelaslaule, mida algul kanti ette kolmekeelse viiuli saatel; kauneim neist, XII saj. tekkinud Rolandi laul, kujutab ühe Karl Suure väejuhi langemist võitluses baskidega. Samal sajandil tekkinud hispaania kangelaseepos ülistab rahvuskangelase Cid'i võitlusi mauridega. XIII saj. algul lõpliku kuju saavutanud saksa feodaalne kunsteepos „Nibelungenlied" käsitleb rahvatraditsiooni ja saagade aineil sündmusi rahvasterännu ajast. Rüütliluule eriliigi moodustavad rüütliromaanid, kus kujutatakse rändrüütlite seiklusi ja omistatakse suurt osatähtsust armastussuhteile. Nende keskkujuks on müütiline keldi kuningas Arthur oma 12 kaaslasega, nn. ümmarlaua-rüütlitega. Lüürilisi armastuslaule lõid ja kandsid ise ette trubaduurid Lõuna-Prantsusmaal (XII—XIII saj.) ja minnesingerid Saksamaal.

Draamakirjandus. Vaimuliku seisuse hoolitsusel tekkis keskajal omapärane draamakirjandus, arenedes kiriklikest talitustest liturgiliste näidendite näol. Algul etendati neid vaimulikkude poolt ladina keeles kirikuis, enamasti muusika saatel; hiljem asendusid vaimulikud ilmalikkude näitlejatega, võeti tarvitusele rahvakeel, põimiti traagiliste stseenide vahele koomilisi ja valiti ettekande-kohaks kirikuesine või mõni väljak.

Satiiriline ja didaktiline kirjandus. Linlaste, eriti lihtsama rahva huvidele ja tarbeile vastasid mitmed realistliku põhitooniga satiirilised või õpetlikud eepikaliigid. Prantsusmaal said väga populaarseks lõbusasisulised, sageli üsna küünilised värssjutukesed, nn. f a b l i o o d, mida lõid rändavad laulikud ja mängumehed; neis pilgati ülemkihtide, eriti vaimulikkude pahesid. Samasugust satiirilist laadi olid proosas või värssides koostatud r e b a s e l o o d, kus lasti Reinuvaderil kavalusega võita teisi loomi. Ühtlasi harrastati hiliskeskajal didaktilisi, allegoorilisi romaane, milliste näitena mainigem prantsuse kuulsat „R o o s i r o m a a n i".

Kujutav kunst.

Varakristlik basiilika. Kujutava kunsti arenemiseks olid olud Lääne-Euroopas kaua üsna ebasoodsad. Alles alates XI sajandist algas selles suhtes hoogus tõus, peamiselt k i r i k l i k u a r h i t e k t u u r i alal. Seni jätkus kirikute ehitamisstiilina teatavate muudatustega v a r a k r i s t l i k b a s i i l i k a, mis oli kujunenud Rooma riigi lõppsajandeil. Selles stiilis ehitatud kirikud sarnanesid Rooma basilikaalsete kohtuhoonetega ja koosnesid tavaliselt kolmest paralleelsest piklikust osast (l ö ö v i s t), mis olid eraldatud üksteisest sammastereaga; sambad olid lühikeste kaarte abil omavahel ühendatud. Kesklöövi oli külglöövidest kõrgem, asetses eri katuse all ja omas külgseinte ülaosas aknaid. Sellise pikliku, täisnurkse ja lameda laega kaetud kogudusruumi ühes otsas asetses poolümmar, võlvitud juurdeehitis (a p s i i d), mida kasutati koorija altariruumina.

Romaani stiil. Alates X sajandist hakkas Prantsusmaal ja Itaalias kujunema sakraalehitiste alal r o m a a n i s t i i l, mille õitseaeg langeb kahele järgnevale sajandile. See stiil tõi basiilikasse uusi, omapäraseid jooni ja kasutas ka mõningaid bütsantsi ja islami ehituskunsti elemente. Pikilöövi kooripoolse otsa lähedusse paigutatud r i s t i l ö ö v i tõttu omandasid romaani stiili kirikud oma põhiplaanilt r i s t i k u j u. Kirikuid hakati (senise puukatuse asemel) katma k i v i k a t u s e g a, mille raskus avaldas aga tugevat survet müüridele. Et kogu ehitis kokku ei variseks, tuli müürid ja tugipiidad teha üsna paksud, aknad müürides võimalikult väikesed. Romaani stiili ehitistele iseloomulikud laiad ü m m a r k a a r e d ei omanud

mingit ülespoolejuhtivat sihtpunkti ja toetusid raskepäraseile piilareile või tüsedaile ümmarsambaile. Väikeste aknaavade kaudu puudulikult valgustatud romaani kiriku sisemus jätab üldiselt raske ja sünge mulje.

Ka välisvaatelt osutavad romaani kirikud teatavat karmi ja ranget monumentaalsust, sarnanedes ses suhtes keskaegsete linnustega, mille kaitseülesandeid nad puhuti täitsid. Kesklöövi ja risti-

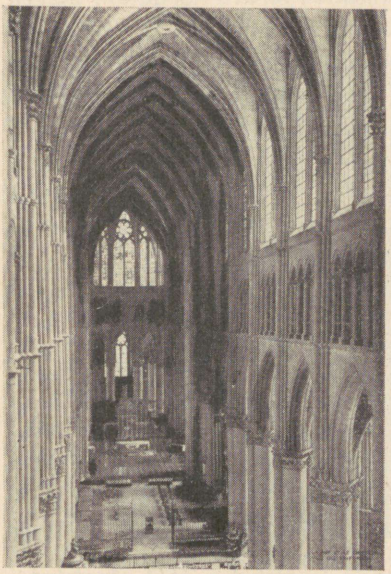

Reims'i katedraal (sisevaade).

Skulptuure Chartres'i katedraali (alustatud a. 1020, lõpetatud 1260) lõunapoolselt portaalilt.

löövi lõikumise (nn. nelitise) kohalt kerkib massiivne torn, mille kõrval esineb sageli teisigi torne; võrreldu na peaehitisega on nad madalavõitu ja enamasti kõik samas kirikus ühekõrgused. Illustiste poolest olid romaani kirikud kaunis vaesed.

Gooti stiil. Ristisõdade ajastul iseteadvunud ja rikastunud linlastekihi elutundele ja selle aja müstilistele otsinguile vastas gootika ehk gooti stiil, mis XII ja XIII saj. arenes romaani stiili vormidest, kõigepealt Põhja-Prantsusmaal, ja hiliskeskajal levis Lääne- ja Põhja-Euroopa maades. Ta parimaid näiteid on Pariisi

Notre Dame'i ja Reims'i katedraal. Tehniliste teadmiste ja võtete täienemine võimaldas ehitada kergemalt mõjuvaid, kõrgemaid kirikuid ja kujundada vabamalt nende põhiplaani. Gooti kirikuis on ehitusmasside raskused koondatud teatavaisse kandepunktidesse. Tähtsat osa etendavad selles suhtes välismüüridest väljaulatuvad tugipiidad. Ümmarkaar on siin asendunud teravkaarega; selle mõlemad küljed jooksevad ülespoole suundudes ühte keskpunkti, lõikudes terava nurga all. Löövi-

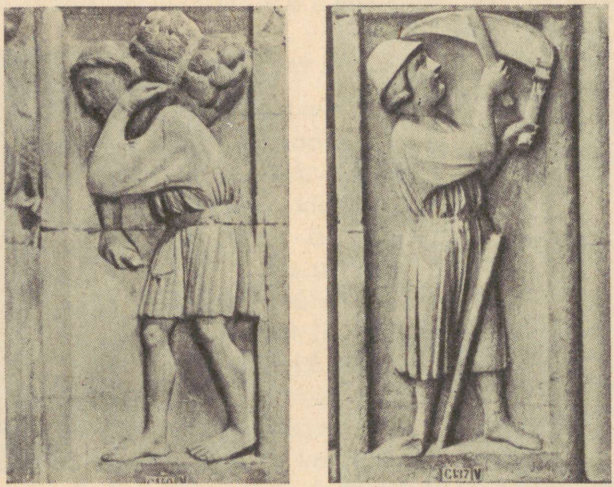

Skulptuure Notre Dame'i katedraalist Pariisis (alustatud a. 1163, lõpetatud XIV saj.): kujutavad talupoegi heinatööl.

piitade ülaosadest väljatungivad võlviroided (servkandid) painduvad sissepoole ja ühinevad üksteisega teravkaartena võlvi keskel. Selliste võlviroiete poolt kantav ristvõlv koondab oma raskuse neljale tugipiidale ega vaja enda toetuseks eriti tugevaid müüre.

Toestiku küsimuse osav lahendamine andis gooti kirikute sisemusele hoopis omapärase struktuurse ilme. Müürid on muutunud õhemaks; neist murravad läbi kõrged, teravkaartega lõppevad aknad, mis kaetud sageli meisterlikkude värviliste

klaasmaalidega ja levitavad siseruumis salapäraselt summutatud valgust. Kuskil ei saa silm peatuda ega puhata ümmargustel või rõhtsail pindadel, vaid kõik tungleb ülespoole dünaamilises tõusuhoos, püüdes irduda maisest raskusest. Samasugust tõusupinge muljet avaldavad gooti kirikud ka välisvaates. Kogu ehitist valitsevad, sageli üsna kõrged ja teravad tornid (resp. torn) on koondatud ehitise esikülje le, kust nad sirutuvad võimsa jõuga ülespoole. Fassaad ühes siin asetseva portaaliga on sageli rikkalikult kaunistatud; ta osutab suuris katedraales otse hämmastavat vormirohkust ja mitmekesisust tornikeste, kaarte ja teiste kujundite näol.

Illustrisi esineb gooti kirikuis palju ohtramalt kui romaani omis. Skulptuurid kirikute välis- ja siseosis osutavad sageli kõrget kunstilist taset ja esitavad vaimulikkude teemade kõrval ka reaal-elu pilte.

HUMANISM.

Humanistlik kultuuriliikumine Itaalias.

Liikumise ühiskondlik kandepind. Ristisõdade ajastul oli Lääne-Euroopas kõigil elualadel toimunud hoogus kultuuriline tõus. Katoliiklik autoriteedikultuur oli pakkunud tuge isikuile ja rahvaile ajal, mil neil veel puudusid oma iseseisvad huvid ja püüdlused. Kuid keskaja lõppsajandeil hakkasid Lääne-Euroopa rahvad üksteise järel jõudma sellisele arenemistasemele, kus katoliku kiriku vaimulik hooldamissüsteem muutus tülikaks kammitsaks ja takistas kultuuritöö vaba arenemist.

Katoliku kiriku poolt esindatud askeetlikud ja teokraatlikud eluideaalid sattusid ilmaliku kultuuri iseseisvumise tagajärjel üha suuremasse vastuollu linnaelu avaramas õhkkonnas kujunenud uue ühiskondliku rühmitise — linnakodanluse — vabama elukäsitusega. Seni oli ladinakeelse katoliikliku kultuuri kandjaks olnud vaimulik seisus. Nüüd tekkis linnades uus ilmalik haritlastekiht, kes hakkas arendama uut haridusideaali ja rajas omapärase humanistliku kultuuriliikumise. Kõigepealt ilmnes selline areng Itaalias.

Oma äritegevuses puutusid Itaalia kaupmehed kokku teiste maade ja rahvastega, omandasid väärtuslikke muljeid ja kogemusi, vabanesid aja jooksul seniseist eelarvamustest ja hakkasid suhtuma asjadesse avarama pilguga. Seetõttu tõusis Itaalia linnakodanlus keskaja lõpupoolel kõrgemale kultuuritasemele kui ükski teine sotsiaalne kiht Euroopas. Kombed ja elustiil muutuvad tunduvalt vabamaks, seisuslikud vaheseinad kaotavad oma senise tähtsuse, seltskondlik läbikäimine hoogustub. Rikkad linlased — kaupmehed, pankurid, tööstürid — korraldavad suuri seltskondlikke koosviibimisi, kus eri sotsiaalse päritoluga isikud veedavad aega lõbustustes ning üsna sageli vaimukais vestlusteski mitmesuguste kultuuriküsimuste üle. Sellises uues seltskonnaelus kuulub väljapaistev koht naistele, kes liiguvad nüüd vabamini seltskonnas ja harrastavad ühes meestega lõbukultuuri, aga ka teadusi ja kunste. Jõuka kodanluse eeskujul hakkavad valitsejad, isegi paavstid, toetama uut kultuuriliikumist ja esinevad suurejooneliste metseenidena.

Antiiksete traditsioonide mõju. Uue kultuuriliikumise arenemist soodustasid antiikse kultuuri traditsioonid, mis Itaalias polnud kunagi täielikult kustunud. Vanarooma kultuur moodustas Itaalias oma rahvusliku mineviku pärandi. Mitmed linnad, eriti igivana Rooma, kubisesid selle kultuuri jäänustest võimsate varemete, skulptuurteoste ja muu näol. Ladina keel, milles olid kirjutatud rooma kirjanikkude ja aatlejate teosed, oli kõigile itaallastele hoopis kergemini arusaadav kui rahvaile põhja pool Alpe. Rooma õigus ei olnud kunagi täielikult elulist tähtsust kaotanud. Samuti ei olnud kunagi meeltest kadunud kujutelm Roomast kui omaaegsest kultuurimaailma valitsejast. Universaalne Rooma riigi idee oli kogu keskaja edasi elanud paavstide ja kiriku universalistlikes püüdlustes ja Saksa-Rooma keisrite poliitikas.

Humanism. Kõigil neil põhjusil omandas vaimne kultuur Itaalias XIV ja XV saj. hoopis uue ilme. Klooster vaimse, eriti teadusliku töö keskusena jäi nüüd tagaplaanile, kuna juhtivale kohale tõusid ilmalikult häälestatud haritlased ja õpetlased. Nende harrastuste keskpunkti ei moodustanud enam teoloogiale suunatud uurimised (*studia divina*), vaid inimese maiste

toimingute jälgimine ja teaduspärane vaatlemine (*studia humana*). Seetõttu hakati inimsuse suunas orienteeritud uue mentaliteedi arendajaid kutsuma humanistideks ja kogu uut kultuuriliikumist humanismiks.

Humanistlik vaimne õhkkond erines üsna oluliselt keskaegsest, katoliku kiriku poolt kantud orgaanilisest ühiskonna-süsteemist. Vastandina viimasele tunnustasid humanismi ajastu inimesed teadlikult maist elu ja selle hüvesid iseseisvaks väärtuseks, mis pidi olema vaba kiriku hooldamise alt. Huvid suundusid nüüd üha enam maistele, ilmalikele nähtustele. Eriti kasvas nüüd huvi inim-isiksuse, ta ülesannete, jõudude ja võimete vastu.

Individualistlik eluvaade. Humanistliku kultuuriliikumise omapärasemaid jooni on individualism, üksiku isiku ühiskondliku osatähtsuse järjekindel rõhutamine. Individualistlik ellusuhtumine, mis esines hiliskeskajal ka usundilises müstikas, lüürilises luules ja isegi mõnedel skolastikuil (näit. Abélard'il ja Wilhelmil Occam'ist), omandas humanistlikel sugupõlvedel sügavama sisu ja suurema intensiivsuse. Uus individualism tunnustas teadlikult ja põhimõtteliselt inim-isiksuse endaväärtust ja nõudis kohaste tingimuste loomist indiviidi kõigi jõudude vabaks, harmooniliseks ja igakülgseks arendamiseks.

Humanismi aega iseloomustab väga jõuküllane elutunne. Tundes oma keskaegseist köidikuist vabanenud jõude elatakse intensiivselt, sageli üsna ohjeldamatult; tunnustamata kõlbelisi pidureid püütakse elult võtta, mis see vähegi suudab anda. Kõige selle tagajärjel kujuneb aga isik tahte- ja karakterikindlamaks, mitmekülgsemaks, loomisvõimelisemaks ja vaimselt küpsemaks.

Antiikkultuuri renessanss. Suhtumine antiiksusse omandas nüüd samuti keskaegsest hoopis erineva ilme. Ka keskaegne kultuur oli üsna tihedasti läbi põimitud antiiksete elementidega, ent neid kasutati peamiselt õpetamisel formaalsete, pedagoogiliste abivahenditena või rakendati katoliku kiriku huvide ja kristliku maailmavaate teenistusse. Alles humanismi ajastul algas jälle klassilise kreeka-rooma kultuuri elementide innukas, süvendatud ja süstemaatiline viljelemine, nn. renessanss (s. t. uuestisünd, taaselustumine). Kultuurilise arengu tõus keskaja lõppsajandeil

võimaldas jälle sügavamalt mõista antiikse kultuuri pärandit ja nautida selle kõrgeväärtuselisi aardeid. Isiku väärtust tunnustava ja maise õnne loomulikkust rõhutava antiikse kultuuri ilmalik ja üldinimlik sisu andis moodsa vaimuelu kujundamisele rea viljastavaid impulsse, soodustades väljapaistvalt uue kultuuri küpsemist ja iseseisvumist. Uute eluideaalide loomisel ja keskaegsest erineva maailmavaatelise süsteemi põhjendamisel kasutasid humanistlikud aatlejad ohtrasti vana-aja filosoofidelt ammutatud filosoofilisi mõisteid ja ideid. Klassiliste kirjanikkude teoste najal hariti kirjanduslikku maitset ja taoteldi neile omast vormiviimistlust. Antiikse teaduse suurtest varasalvedest laenati vajalikke elemente vabale uurimisele toetuvaks ilmalikuks teaduseks. Niiviisi soodustas antiikse kultuuri renessanss humanistide kirjanduslikku ja teaduslikku loomingut ja pakkus tuge nende filosoofilisile otsinguile.

Itaalia rahvuskirjanduse tekkimine. Dante. Dante Alighieri (1265—1321) geniaalne allegooriline poeem *Divina Commedia* tõstis itaaliakeelse rahvuskirjanduse juba selle tekkimisel kõrgele kunstilisele tasemele. Humanistlikust eluvaatest seisab Dante veel kaugel. Ta osutab poolehoidu katoliiklikule dogmaatikale ja näitab oma ranges moralismis üksikisikule kätte selle kohustused kristliku üldsuse vastu. Olles keskaegse orgaanilise maailmavaate üks suurimaid esindajaid ületab Dante jõuline isiksus samal ajal katoliikliku süsteemi piirid ja murrab mitmeti end läbi selle kitsaist raamest. Veendunud gibelliinina mõistab Dante valjult kohut paavstide üle ja paigutab neist mitmed oma poeemis põrgusse. Ta piitsutab korruptsiooni kirikuelus ja loodab kannatavale maailmale pääsu keisrite reformitegevusest. Ta ootab kirglikult terve elu uuenemist ja inimkonna kõlbelist uuestisündi, mil kõik inimesed sisemiselt valgustuksid ja puhastuksid.

Varajasi humaniste: Petrarca ja Boccaccio. Humanismi tõeline rajaja on Francesco Petrarca (1304—74), kes nagu Dantegi pärineb Firenzest. Ta veetis suure osa elust Avignonis paavsti kuurias ja teostas mitmeid reise. Petrarcaski esinevad veel mõned keskaegse elukäsituse elemendid, ent juba hoopis nõrgemal kujul. Petrarca kuulus vaimulikku seisusse, ülistas mõnes

ladinakeelses töös üksinduse ja mungaelu paremusi, taotles aga samal ajal kuulsust, mida saavutaski lausa erakordsel määral, ja ründas lakkamatult skolastilist teadust. Oma hinge vastuolulisi püüdmusi valgustas ta terava enda-analüüsi abil, mille tulemusi ta esitas sõpradele kunstipäraselt ülesehitatud kirjades. Ta sisendas kaasaegseisse imetlevat aukartust rooma kirjanduse vastu ja seadis neile eeskujuks Cicero töid kui suurimaid saavutisi retoorilise kunsti alal. Petrarca arvates peab iga kirjanik omama klassilist haridust ja koolitama oma stiili ning maitset antiiksete suurmeistrite teoste najal. Erakordse saavutise moodustavad ta itaaliakeelsed luuletused, kus ta sujuv-peene varjundirikkusega kujutab õrnu ja ülevaid armastustundeid. Samavõrra haarav on ta isamaalises lüürikas, milles kajastuvad ta melanhoolia Rooma vaheldusrikka saatuse puhul ja ta unistused Itaalia rahvuslikust ühendamisest ning uuestisünnist.

Petrarca rajatud humanistlikku suunda jätkas ta kaasmaalane Giovanni Boccaccio (1313—75), kes tegutses agarasti nii ladina- kui ka itaaliakeelse kirjanduse alal. Suurima kuulsuse saavutas ta itaaliakeelne novellikogu *Decamerone;* selles esitatakse prantsuse fablioode eeskujul mahlakas, realistlikus käsitluses suur rida elulisi tüüpe oma aja seltskonnast ja propageeritakse elurõõmsat, moraalseist pidemeist vaba käitumist.

Humanismi levimine ja arenemine. XIV saj. lõpul ja XV saj. tegi uus kultuuriliikumine Itaalias suuri edusamme ja haaras endaga kaasa seltskonna jõukamad ja kõrgemad kihid. Antiiksuse harrastamine muutus otsekui mingiks uueks usundiks, millele anduti suure innu ja hardusega. Diplomaatilises kirjavahetuses hakati kasutama vanarooma kõnekunsti stilistilisi ja retoorilisi võtteid. Itaalia väikeriikide valitsejad lasksid oma poliitika õigustamiseks koostada manifeste ja lendkirju pateetilises, vormipeenes ladina proosas. Levis komme pidada pidulikel juhtumeil kauneid ja viimisteldud kõnesid. Humanistlikud harrastused tungisid ka paavsti kuuriasse. XV saj. keskpaiku tõusid mõned humanistid isegi paavstideks, näit. Tommaso Parentucelli Nicolaus V nime all (1447—55) ja väljapaistev humanistlik luuletaja ning ajalookirjutaja Enea Silvio de' Piccolomini Pius II nime all (1458—64). Valitsejate keskel esines

ohtrasti uue haridusliikumise metseene ja isegi humaniste, nagu näit. Lorenzo dei Medici. Viimane oli 1469—92 Firenzes võimul, saavutades rahvapärase käitumisega suure populaarsuse. Ta harrastas ja toetas kõiki humanistlikke teadusi ja kunste ning paistis välja andeka luuletajana. Firenze ja Rooma kõrval olid tähtsamaid kultuurikeskusi veel Napoli, Veneetsia ja Milaano.

Üksteise võidu asutati õppetoole antiikse kultuuri tundmaõppimiseks ja rajati vastavaid raamatukogusid. Nicolaus V täiendas paavstide raamatukogu paljude väärtuslikkude antiiksete käsikirjadega ja laskis tõlkida kreeka autorite töid ladina keelde. Cosimo dei Medici hoolitsusel tekkis Firenzes esimene avalik raamatukogu, mille tuumiku moodustasid antiiksed käsikirjad. Viimaste otsimist teostati innukalt ja süstemaatiliselt mitte ainult Itaalias, vaid ka teiste maade, eriti Saksamaa kloostreis, kus avastati suurel arvul vanade autorite senitundmata töid. XV saj. keskpaigaks viidi see töö peajoontes lõpule.

XV saj. levis humanistide seas ka kreeka keele mõistmine, eriti Firenze uniooni (a. 1439 kreeka- ja rooma-katoliku kiriku vahel) sõlmimisest peale, mil Itaaliat külastasid mõned kreeka õpetlased, veel rohkem aga pärast Bütsantsi langemist Itaaliasse siirdunud kreeka teadlaste kaasabil. Kreeka antiiksele kultuurimaailmale ei pääsetud siiski niivõrra lähedale kui rooma omale. Eriti nõrgaks jäi kreeka matemaatika ja loodusteaduste mõju.

Humanistlik filosoofia. Humanistide maised huvid ja paganliku antiiksuse harrastused polnud hästi ühendatavad õige ristiinimese moraaliga. Vanemad humanistid, kes püüdsid jääda truuks kristlikule vagadus-ideaalile, kannatasid seesmiselt selliste vastuolude all, hiljem muututi aga üha ükskõiksemaks kiriku ettekirjutuste vastu. Siiski hoidusid humanistid sattumast sõjajalale kiriklikkude autoriteetidega ja piirdusid kiriku ja ta dogmade puhtformaalse tunnustamisega, nõudes selle eest endile õigust omal viisil elada ja mõtelda. Omalt poolt sallis kirik uut liikumist niikaua, kui see hoidus ristiusku avalikult eitamast ja ta dogmasid ründamast.

Tõeliselt eemaldus humanism seesmiselt üha enam keskaegsest kristlusest ja hakkas oma filosoofilistes otsinguis toetuma antiikseile aatlejaile. Mõned püüdsid rajada uut maailmavaa-

det stoitsismi, teised epikureismi alusele, suurimat mõju avaldas aga meeltele Platon'i õpetuse taaselustumine. Cosimo dei Medici asutas Platoni ideede harrastamiseks Firenzes erilise õpetlasteringi, nn. Platoni akadeemia, kus vabas vestluses käsiteldi filosoofilisi küsimusi. Kõigutades oma kriitikaga senist dogmaatilist maailmakäsitust ei jõudnud humanistlik filosoofia loodusteaduslikkude aluste nõrkuse tõttu siiski väga omapäraste saavutisteni.

Humanistlik teadus. Humanistid arvustasid julgelt olevaid asutisi, ei üritanud aga kuigi suurel määral praktilisi reforme, vaid kohanesid enamasti paindlikult võimukandjate soovidega. Humanistlikku liikumist kandev vaimne eliit ei leidnud kunagi tihedamat kontakti laiemate rahvahulkadega ega asetanud oma tegevust avarale ühiskondlikule alusele. Humanistid eraldusid vaimuaristokraatidena rahvast ja otsisid valitsejate teenistuses võimalusi rahulikuks tegutsemiseks filosoofia, teaduse ja kirjanduse alal, kuhu kuuluvadki nende jäädavad saavutised. Neil on suured teened vabale uurimisele toetuva ilmaliku humanitaarteaduse rajamisel. Eriti suurt edu osutas ajalooteadus, kus võeti eeskujuks antiikaja ajaloolasi.

Humanistliku teaduse suurimaid esindajaid on Laurentius Valla (1407—57), kes tegutses Napolis ja hiljem paavsti kuurias. Omapärase ja julge mõtlejana arendas Valla mitut teadust, rakendades kõikjal edukalt oma erakordseid kriitilisi võimeid. Filosoofias ründas ta teravalt asketismi, skolastikat ja Aristotelese kriitikavaest jäljendamist, pooldas epikuurlikku hedonismi ja kaldus loodust samastama jumalusega. Ta parandas katoliku kirikus keskajal kehtinud piiblitõlget Uue Testamendi osas kreeka algteksti najal ja tõestas otse hävitava kriitikaga *Donatio Constantini* mitte-ehtsust (a. 1440).

Machiavelli. Humanismi ajastul võtsid Itaalia vürstid tarvitusele mitmeid uusi võtteid halduse, finantside ja sõjanduse ratsionaliseerimise suunas. Kuid Itaalia väikeriikide alatised omavahelised sõjad nõrgestasid maad ja hõlbustasid võõrriikide vallutusüritusi, mis hoogustusid XV saj. lõpul. Sääraseis tingimustes hakkasid innukamad patrioodid taotlema Itaalia ühendamist mõne energilise kodumaise valitseja võimu alla. Seda ideed propageeris

eriti Niccolò Machiavelli (1469—1527), kes oli omandanud Firenze ametnikuna ja diplomaatilise agendina väärtuslikke kogemusi oma aja poliitilistest oludest ja lõi oma vaatluste võrdlemise ja süstematiseerimise teel omapärase riigiteooria. Teoseis *Il principe* („Vürst") ja „Arutlusi Titus Liviuse esimese dekaadi kohta" alistab ta antiikse riigiidee eeskujul üksikisiku hüveolu riigi huvidele. Pooldades isiklikult vabariiki, leiab ta siiski, et riigivormid peavad olema täpselt kohastatud rahvaste konkreetsete elutingimustega. Eriti tihedad sidemed valitsevat riikide sisekorrastuse ja nende välispoliitilise võimuseisundi vahel. Machiavelli annab valitsejaile rea kaineid näpunäiteid selle kohta, kuidas riike rajada, laiendada ja kindlustada. Parimaid tagajärgi olevat võimalik saavutada kõigi asjaoludele vastavate vahendite, isegi julmuse ja sõnamurdmise osava kasutamise teel. Machiavellil ei õnnestunud saavutada Itaalia ühendamist, ent ta realistlik õpetus rajas aluse moodsale poliitikateadusele.

Humanism väljaspool Itaaliat.

Prantsusmaa. Humanism oli Itaalias tihedasti seotud selle maa rahvusliku minevikuga, omades seetõttu natsionaalset ilmet. Kuid modernse vaimse kultuuri aluste loojana muutus ta varsti universaalseks kultuuriliikumiseks. Ta levis teisteski Lääne-Euroopa maades, kus ta ei haaranud siiski nii tugevasti kogu elu kui Itaalias.

Kui trükikunsti leiutamise järel hakati kirjastama klassikute töid, tõusis Pariis sel alal Veneetsia kõrval väljapaistvale kohale. Prantsusmaal tekkis humaniste, kes agarasti uurisid ja levitasid vanu autoreid. Skolastikat ja asketismi ründas jõuliselt François Rabelais (umbes 1494—1553) oma mahlakas satiirilises romaanis „Gargantua et Pantagruel"; selles pooldatakse elu kooskõlas loodusega ja propageeritakse optimistlikku usku inimese iseloomu headusse ja täieliku vabaduse andmist ta loomulikele instinktidele.

Inglismaa. Tunduvalt väiksemat ulatust omas humanistlik liikumine Inglismaal. Seda esindasid siin mõned Oxfordi teoloogid ja klassikud, kes taotlesid rahulikku kirikureformi. Inglise huma-

nistidest on suurim Thomas Morus (1478—1535), kuningas Henry VIII lähim nõuandja ja ühtlasi ta vastane katoliku kiriku alt lahkulöömise küsimuses. Olnud mõne aja lordkantsleriks, hukati Morus lõpuks oma julge opositsiooni pärast. Erinevalt Itaalia humanistidest osutab Morus oma maailmavaates idealistliku altruismi jooni. Kuulsas teoses „Utoopia" arvustab ta teravasti kaasaegset, eraomandile toetuvat ühiskondlikku korda ja vaesemate rahvakihtide huve ignoreerivat poliitilist režiimi. Ta seab neile vastu üksikul ookeanisaarel asetseva ideaalse ühiskonna, mis baseerub oma liikmete võrdsusel, üldisel töökohustusel ja varadeühisusel. „Utoopia" mõjul tekkis hiljem rida riigiromaane, kus kujutatakse mingeid ideaalriike.

Saksamaa. XVI saj. alguseks tõusis humanism ka Saksas juhtivale kohale. Alates Konstanz'i ja Basel'i kirikukogudest, millest võtsid osa mitmed Itaalia humanistid, hakkas Saksa vaimuelul tekkima Itaaliaga tihedamaid sidemeid. Siin arenes humanism enamasti sõltumatult vürstikodadest, uue hariduse harrastajate poolt loodavais kirjanduslikes ühinguis ja mõnes ülikooliski, näit. Heidelbergis ja Erfurtis. Et siin skolastilised traditsioonid olid tunduvalt tugevamad kui Itaalias, tuli humanistidel lüüa ägedaid lahinguid skolastikutega. Suurima kokkupõrke ajendas kreeka ja heebrea keele eriteadlase Johann Reuchlin'i väljaastumine (a. 1510) juudi teoloogiliste raamatute hävitamise kavatsuse vastu. Seda aastaid kestnud konflikti jälgis põnevusega terve haritud maailm. Sel puhul avaldasid humanistid terava satiiri *Epistolae obscurorum virorum* (1515—16), milles mõnitati vaimulikkude harimatust ning teisi pahesid.

Saksa humanistid osutasid elavaid usundilisi ja pedagoogilisi huve; mõned neist toetasid energiliselt ka rahvuslikku opositsiooni Rooma kuuria vastu. Viimastest on väljapaistev oma mitmekülgse tegevusega rüütliseisusest põlvnev Ulrich v. Hutten (1488—1523), „Pimedusmeeste kirjade" üks autoreid. Ta püüdis arendada rahvuslikku kultuuri-ideed, otsides sellele tuge minevikust, näit. germaanlaste võitlustest roomlastega Arminiuse ajal. Osa oma satiirilisi dialooge, mis olid sihitud peamiselt paavstluse vastu, avaldas ta

(ladina keele kõrval) saksa keeles. Reformatsiooni puhkemise järel toetas Hutten Lutherit ja õhutas võitlust kirikuvürstide vastu.

Erasmus. Humanistide üldtunnustatud juhiks ja rahvusvaheliseks autoriteediks vaimse hariduse ning kultuuri küsimustes oli XVI saj. algul Desiderius Erasmus Rotterdamist (u. 1466—1536), kes elas vaheldumisi (peale oma kodumaa) Prantsusmaal, Itaalias, Inglismaal, Saksamaal ja Šveitsis, austatud ka ilmalikkude ja vaimulikkude valitsejate poolt. Erasmus avaldas klassikute ja kirikuisade teoste kriitilisi väljaandeid ning Uue Testamendi eeskujuliku ladinakeelse tõlke ühes seletustega; ta süvendas oma peente kommentaaridega arusaamist vanade autorite mõtte- ja stiilivarjundeist ja saavutas ise ladina keele stilistina erakordse nõtkuse ning voolavuse. Ta varjundirikka huumoriga hingestatud kommetekujutis „Rumaluse ülistus" käsitleb eri rahvakihtide, eeskätt munkade ja teoloogide nõrkusi, narrusi ja kivinenud eelarvamusi. Erasmus võitles rahuliku kultuuriarenemise eest, nõudis riikidevaheliste konfliktide lahendamist kokkuleppe teel ja õhutas sotsiaal-olude, kõigepealt rahvatervishoiu reformimist. Oma teoloogilisis töis pooldas ta dogmadevaba, elulähedast kristlust. Kirikureform pidi tema arvates teostuma kõigi maade haritud kihtide rahuliku koostöö kaudu katoliku kiriku raamides.

Renessansi kunst.

Renessansi kunsti omapära ja arenemine. Humanismi ajastu uus elutunne põhjustas uue kunstilaadi, mida antiiksete traditsioonide taaselustumise tõttu on hakatud kutsuma renessansi kunstiks. See kunstisuund arenes kõige varemini ja kõige täiuslikumal kujul Itaalias, haaras aga hiljem nagu humanismgi mitmeid Euroopa maid. Keskaegsed meistrid olid tsunftikäsitöölised, kelle nimed on jäänud tundmatuks. Nüüd arenes individuaalne loomine ja kerkis esile rida jõulisi, loovaid isiksusi. Need loobusid üha enam senisest konventsionaalsest ja loodusvõõrast käsitlusviisist, taotlesid suuremat realismi ja isikupärasust ja spetsialiseerusid enamasti teatavas kunstiharus. Arhitektuur, skulptuur ja maalikunst kujunesid omaette kunstialadeks ja hakkasid arenema iseseisvalt. Uue suuna algmed ulatuvad XIV saj. algusse,

lõpliku kuju omandas renessansi kunst aga XV saj. (*quattrocento*) vararenessansis ja XVI saj. (*cinquecento*) 1. poole kõrgrenessansis.

Arhitektuur. Erinevalt gootikast taotleb renessansi ehituskunst maa- ja elulähedast avarust ning suursugusust, jälgides seejuures vanakreeka ja -rooma eeskujusid. Et valitsejad, linnad ja rikkad eraisikud hakkavad ehitama toredaid losse (*palazzo*) ja teisi profaan-ehitisi (raekodasid, villasid), kaotab sakraal-

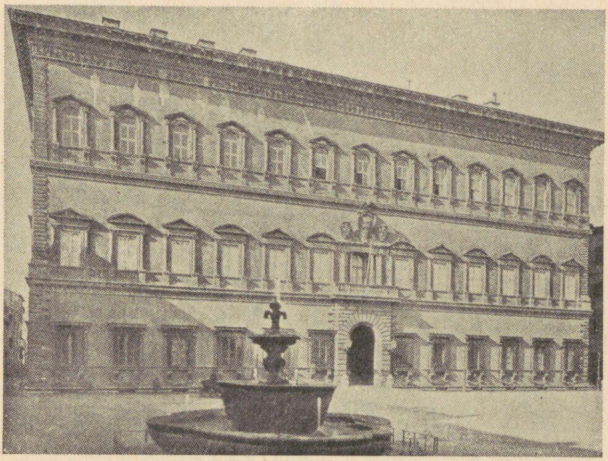

Palazzo Farnese (ehitatud alates a. 1534; peasimss Michelangelolt).

arhitektuur oma senise domineerivuse. Lossid on monumentaalsed õigenurksed ehitised, millele annavad ilmet sammastega ümbritsetud ja ehisviiludega (frontoonidega) kaunistatud rohkearvulised aknad. Renessansi kirikud on kupliga varustatud tsentraal-ehitised, kus kuppel tõuseb ühepikkuste haaradega ristikujulise ehitise keskelt, või kupliga pikiehitised. Nende iseloomulikumaks näiteks on Bramante poolt XVI saj. alguses alustatud ja Michelangelo ning teiste poolt jätkatud Peetri kirik Roomas. See ilusaim kuppel-ehitis oli algul tsentraalkirik, millele XVII saj. alguses juurde ehitati barokkstiilis pikihoone.

Skulptuur. Skulptuuri alal on märgata suuri edusamme, mis on tingitud anatoomia paremast tundmisest ja looduslähedasest käsitluslaadist. Vararenessansis domineerib töödeldud ja

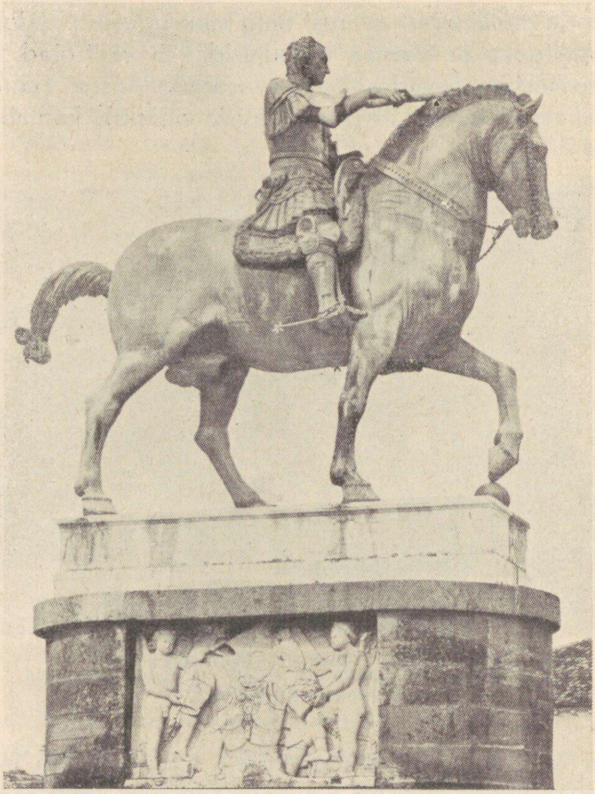

Kondotjeer E. Gattamelata ratsamonument Padovas (Donatello).

peen realism, kuna kõrgrenessansis kerkib esile teatav idealiseerimispüüe. Mõlemat perioodi iseloomustavad tagasihoitud jõulisus ja distsiplineeritud sisepinge. Nüüd hakatakse jälle kujutama alasti inimkeha; selle kõrval viljeldakse ratsa- ja hauamonumenti ning portreebüsti. Vararenessansi skulptoreist on tähtsaimad Donatello (umbes 1386—1466) ja Verrocchio (1435—88),

jõuliste ratsamonumentide loojad, kuna kõrgrenessansi meistreist on suurim Michelangelo (1475—1564), kes osutab erakordseid võimeid kõigil kunstialadel. Michelangelo grandioossed ja majesteetlikud kujud on täis võimsat sisepinget ja traagilist paatost. Neist mainigem Taaveti figuuri (Firenzes) ja Moosese kuju paavst Julius II hauamonumendil (San Pietro in Vincoli kirikus Roomas).

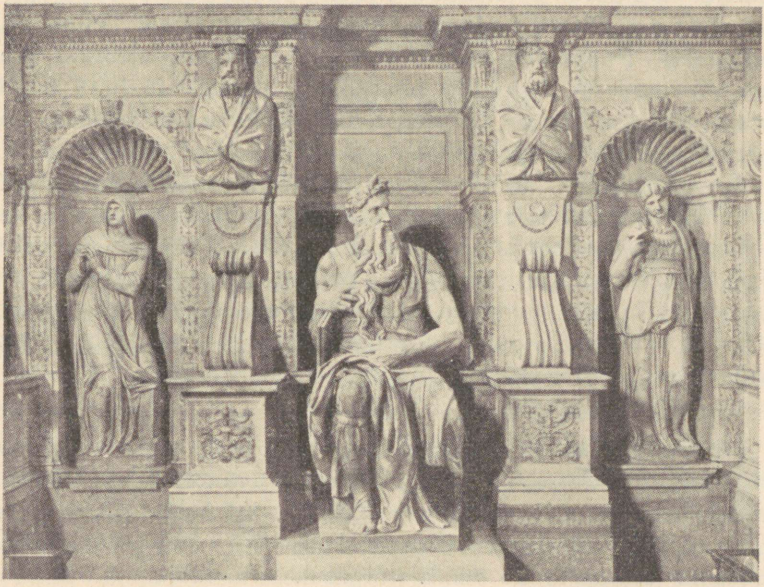

Paavst Julius II hauamonument Moosese kujuga (Michelangelo).

Maalikunst. Renessansi ajal arenes maalikunst täiesti iseseisvaks kunstiharuks, leidis rohket viljelemist ja saavutas väga kõrge taseme. Usundilistes maalides kaotasid kujud senise abstraktsuse ja omandasid tüüpiliste joonte asemel individuaalseid. Ühtlasi hakati harrastama allegoorilisi ja mütoloogilisi teemasid, portree- ja maastikumaali. Inimeskeha esitamine muutus aja jooksul üha ilmekamaks ja selgemaks ja ruumi kujundamisel hakati täpsemalt arvestama perspektiiviseadusi. Vararenessansis kujutati tõelisust veel teatava vahetu naiivsusega, kuna

kõrgrenessansis taoteldi suursugust ja mõnevõrra idealiseeritud lihtsust.

Vararenessansi maalikunsti rajajaid on Masaccio (1401—28), kes töötas Firenzes ja Roomas; ta osutab head perspektiivitundmist ja elavat ning loomulikku figuuride käsitlust. Samuti väärib esiletõstmist Botticelli (elas XV saj. 2. poolel) oma unistuslik-õrna stiliseeritud käsitluslaadiga. Kõrgrenessansi meistreist on väljapaistvamaid haruldaselt mitmekülgne kunstnik ja teadusmees Leonardo da Vinci (1452—1519). Ta seinamaal „Püha õhtusöömaaeg" (Milaanos) osutab eeskujulikku sümmeetrilisust figuuride rühmitamisel, liigutuste loomulikku ilmekust ja hästi tabatud karaktereid. Kuulsad on ka tema õrnas heletumedas teostatud, salapäraselt naeratlevad portreed, nagu „Mona Lisa". Michelangelo maalidest on eriti tuntud ta jõulised laemaalid Sixtuse kabelis Vatikanis; need kujutavad üheksas suures pildis maailma loomist ja Noa lugu. Kolmas suurmeister Raffael (1483—1520) paistab silma täiusliku kompositsiooniga ja pehme, õrna ning rahuliku käsitluslaadiga. Ta töist mainigem suuri freskotehnikas teostatud kompositsioone Vatikanis kolme piduruumi *(stanza)* seinal ja sügavalt hingestatud, kompositsioonikindlat „Sixtuse Madonnat". Ka on ta maalinud häid portreid.

Renessansi kunsti levimine. Itaaliast levis uus kunstisuund teistessegi maadesse. Eriti tugevat mõju avaldas ta Prantsuse ja Madalmaade kunsti arenemisele XVI saj. Ka Saksa suurte graafikute, portretistide ja tarbekunstnikkude Dürer'i ja Holbein noorema töis on tunda Itaalia kõrgrenessansi mõju.

MAADEAVASTUSTE JA REFORMATSIOONI AJASTU.

Uus-aja mõiste ja üldilme.

Humanistlik kultuuriliikumine oli loonud uue haridusideaali ja ilmalikult orienteeritud haritud seltskonna, kes hakkas arendama keskaegsete autoriteetide alt vaba teadust, filosoofiat ja kunsti. Ent samal ajal jätkusid uuest kultuurist vähe riivatud laiemais rahvahulkades veel keskaegsed traditsioonid ja säilis katoliku kiriku esikoht usundilisel ja kultuurilisel alal. Kirikut juhtiv positsioon lõi kõikuma alles XVI saj. algupoolel, mil seoses reformatsioonilise liikumisega hävis Lääne-Euroopa kiriklik ühtsus ja tekkis mitu uut usundilist suunda. Ägedais konfessionaalseis võitlusis nn. vastureformatsiooni ajastul suutis katoliku kirik mõned kaotatud positsioonid tagasi võita, mitte aga endist kiriklikku ühtsust restaureerida. Samal ajal toimusid seoses suurte maadeavastustega tähtsad muutused majanduselus. Euroopa riikide vahel tekkis äge võistlus meretaguste koloniaalvalduste pärast, mis võimaldasid väga tulutoovat kaubandust ja soodustasid kapitalide kasvamist. XVIII saj. tõusis aga seoses vabrikutööstuse tekkimisega tööstuslik kapitalism majanduselus juhtivamale kohale. Suured murrangulised muutused usundilisel ja majanduslikul alal õigustavad alates XVI saj. algusest arvama keskaja lõppenuks. Temale järgnevat ajastut kutsutakse uus-ajaks. See jaguneb uus-ajaks kitsamas mõttes (XVI, XVII ja XVIII sajand) ja uusimaks ajaks (alates Suurest Prantsuse revolutsioonist XVIII saj. lõpul). Poliitilisel alal domineerivad uus-ajal absoluutsed monarhiad, kuna uusimal ajal teevad edusamme rahvaesinduslik kord ja demokraatlikud insti-

tutsioonid. Uus-aja teist poolt iseloomustab ilmaliku kultuuri uus hoogus tõus ja võimas vaimne liikumine valgustusfilosoofia näol, uusima aja kultuuriline arenemine avaldub väga rohkeis ning mitmekesiseis vaimseis otsinguis.

MAJANDUSELU JA ÜHISKONDLIKUD SUHTED SUURTE MAADEAVASTUSTE PERIOODIL.

Avastusliikumine.

Avastusliikumise põhjusi. Kuni XVI saj. alguseni oli suur osa maakerast Euroopa rahvaile täiesti tundmata. Geograafilised teadmised piirdusid (peale Euroopa) Põhja-Aafrikaga ja lõunapoolse Aasiaga, kuna teiste maailmaosade kohta omati väga ähmaseid kujutelmi. Sellises olukorras tekkis põhjalik pööre alles suurte maadeavastuste tagajärjel XV saj. lõpul ja XVI saj. esipoolel. Portugallased ja hispaanlased juhtisid Pürenee poolsaare alistamisega vabanenud usundilise innu ja rahvusliku energia teistesse maailmaosadesse, kus pidi jätkuma kristliku kiriku võidukäik. Ent varsti lisandusid usundilistele motiividele majanduslikud. Idamaadega kauplemises tekkis Euroopa rahvail suuri raskusi seejärel, kui türklased okupeerisid Hiinasse ja Indiasse viivad kaubateed. Ka läksid väärtuslikud idamaised kaubad (vürtsid, värvimisained, pärlid, kalliskivid) väga kalliks paljude vahendajate käest läbikäimise tõttu. Tekkis vajadus leida sellised kaubateed, mis võimaldaksid takistamatut ja otsest suhtlemist Indiaga ja Molukkidega kui nende kaupade peamiste tootmisaladega. Nii hakkas rida isikuid, paljud neist seiklus- ja uudishimust ning saagiahnusest aetuna, suunduma kaugeile mereteedele, et otsida sobivaid teid Indiasse ja avastada uusi rikkusi senitundmata aladel.

Sellist ulgumereliiklemist võimaldasid mitmed tehnilised uuenduse merenduse alal. Alates XII saj. lõpust oli Vahemerel tarvitusele tulnud kompass, mida hiinlased olid tundnud juba varemini. Järgnevail sajandeil tegid suuri edusamme meremeestele vajalikud mõõteriistad. Ühtlasi hakati ehitama suuremaid ja tugevamaid laevu, mis olid suutelised teostama ookeanitaguseid sõite. Samuti oli avastuste üheks eelduseks humanismi ajastul taaselustunud vaade maakera kerakujulisusest.

Avastusretked. Avastusretki hakkas esimesena süstemaatiliselt korraldama Portugal, kes XIV saj. agarasti toimis merekaubanduse alal. Prints Heinrich Meresõitja otsis Aafrika rahvailt tuge võitlusteks islami vastu ja korraldas tee leidmiseks Abessiiniasse Aafrika lääneranniku järjekindlalt merereteki, mil avastati Madeira (1419), Assoori (1434) ja Kapverdi (a. 1456) saared. Pärast Bütsantsi langemist tõusid esirinda kaubanduslikud huvid ja hakati otsima teed Indiasse ümber Aafrika. Valitsuse algatusel korraldatud merelised ekspeditsioonid tungisid üha lõuna poole ja a. 1498 jõudis Vasco da Gama lõpuks mereteed kaudu Indiasse.

Samal ajal tekkis idee otsida teed Indiasse läänesuunas üle Atlandi ookeani, sest Firenze astronoomi Toscanelli mõjul peeti seda teed võrdlemisi lühikeseks. Ameerika kui vahepealse mandri olemasolu oli siis tundmata, kuigi Norra viikingid olid umbes a. 1000 avastanud mingi Põhja-Ameerika osa. Toetudes Toscanelli ekslikule oletusele siirdus Hispaania valitsuse ülesandel itaallane Christoph Kolumbus otsima läänepoolset India-teed ja avastas oma neljal reisil Vahe-Ameerika saarestiku (a. 1492), Lõuna-Ameerika mandri (a. 1498) ja uuris Kesk-Ameerika rannikut, mida pidas Aasia idarannikuks. Kui varsti selgus, et siin on tegemist uue, senitundmata mandriga, hakkasid Hispaania ja Portugali retklejad üksteise võidu siia ekspeditsioone üritama, otsides peamiselt väärismetalle ja kalliskive. Hispaania ettevõtlikud, julged ja julmad konkistadoorid alistasid omal algatusel, ent oma riigi nimel suured maa-alad, millest kujunes Hispaania laiaulatuslik koloniaalvaldus Ameerikas. Võrdlemisi väikese sõjajõuga hävitas Cortés 1519—21 Mehhiko alal asetseva atsteekide riigi, kuna Lõuna-Ameerika lääneosas asuv inkade riik vallutati 1531—33 Pizarro poolt. Paavsti vahendusel saavutatud kokkuleppe järgi (1493—94) määrati Hispaania ja Portugali koloniaalvalduste piiriks 370 miili lääne pool Kapverdi saari kulgev meridiaan (46 kraadi Greenwich'i meridiaanist läänes), mistõttu praegune Brasiilia ala võeti a. 1500 Portugali valdusse. Kõik teised Lõuna-Ameerika osad, Kesk-Ameerika ja Mehhiko moodustasid Hispaania koloniaalvalduse.

Avastusretki kroonis väärikalt Hispaania teenistuses seisva portugallase Magalhães'i poolt alustatud ja tema surma järel (Filipiini saartel) ta kaaslaste poolt lõpuleviidud esimene reis ümber maailma 1519—22.

Hispaania asumaade valitsemine. Hispaanlastel oli õnnestunud kerge vaevaga alistada suured kultuurriigid Ameerikas, sest nende kultuur oli Lääne-Euroopa omast tunduvalt madalamal. Ei atsteegid ega inkad tundnud raua kasutamist: esimestel olid metallidest tarvitusel kuld ja vask, viimastel vähesel määral kapronks. Atsteekidel ja Kesk-Ameerika aladel levinud maia kultuuris esines piltkiri, inkadel oli seegi tundmatu. Atsteekide ja inkade riigis oli valitseva sõjalise kihi võimu all ühendatud rida rahvaid, kes vihkasid oma isandaid. Kui see kiht oli hispaanlaste poolt kõrvaldatud, varisesid pärismaalaste riigid kohe kokku ja nende suured rikkused langesid võitjaile saagiks. Suur osa omandatud saagist jäi konkistadooridele, teine osa saadeti Hispaania valitsusele. Pärismaalastesse suhtusid kõrgid hispaanlased kui pooleldi loomataolistesse olendeisse, tapsid neid suurel arvul ja orjastasid ülejäänud, hoolimata Hispaania kuningate keeldudest. Kui raske sundtööga koormatud indiaanlased suurel arvul surid, hakati neid asendama Aafrikast toodavate neegerorjadega, keda rakendati tööle eriti suhkruroo-istandikes.

Konkistadoorid said Hispaania valitsuselt kasutamiseks suured maatükid ühes neil asuvate pärismaalastega. Hispaania ametnikud teostasid asumaade majanduselu järele ranget kontrolli. Lubati ainult mõnd üksikut tööstusharu arendada, muud kaubad tuli aga osta emamaalt kõrgesti tollituna; kaubandusliku ühenduse pidamine oli emamaa ainuõiguseks ja toimus perioodiliselt liikleva ja sõjalaevade poolt kaitstud kaubalaevastiku kaudu.

Portugali asumaad. Portugallased puutusid Indias kokku tihedasti asustatud ja paremini organiseeritud riikidega, kelle kultuuriline tase oli tunduvalt kõrgem Ameerika riikide omast. Seetõttu ei õnnestunud neil alistada väga suuri ja kompaktseid alu, vaid nende vallutused piirdusid enamasti linnadega ja mõningate rannikuribadega (näit. Goa Ees-India lääneranniku l). Neil

tuli kokku põrgata araablastega ja teiste rahvastega, kes olid seni kasutanud Egiptuse ja India vahelisi kaubateid. Portugali Ida-India asekuningad koondasid India vetesse suure sõjalaevastiku, mille abil nad valitsesid kaubateede üle ja omandasid rea alu, näit. Tseiloni, Malaka ja tähtsad vürtsisaared Moluki d (a. 1512).

Avastusliikumise tagajärjed. Suurte maadeavastuste tagajärjed olid väga ulatuslikud ja ilmnesid üsna mitmesuguseil aladel. Nende kaudu rajati alused Lääne-Euroopa rahvaste ekspansioonile ja võimutsemisele kogu maailmas. Pingutavas võistluses koloniaalrikkuste ja koloniaalvalduste pärast avardus Euroopa rahvaste vaimne silmaring oluliselt. Euroopa pale, mis varem oli juhitud ida poole, pöördus läände — vastu ookeanitaguseid avarusi. Senine endassesulgunud keskaegne süsteem varises nüüd lõplikult kokku. Avastused soodustasid rahvaste ja kultuuride kokkupuuteid ning segunemist. Geograafilised teadmised laienesid tunduvalt, ärganud huvid looduse vaatlemise vastu andsid tõuke looduseteaduste mitmesuguste eriharude arenemisele. Ameerikast toodi Euroopasse mitmed senitundmata saaduse d, nagu mais, kartul ja tubakas, mida aja jooksul hakati Euroopaski suures ulatuses viljelema, kuna Uus-Maailmas levisid mitmed vallutajate poolt sinna üleviidud saaduste (kohvi, suhkruroo) kultuurid. Suurimal määral muutusid aga avastuste tagajärjel rahvusvahelise kaubanduse tingimused.

Muutused majanduselus.

Uued kaubateed. Vana- ja keskajal oli Vahemeri ikka seisnud suurte kaubateede keskuses. Indiasse viiva meretee avastamise järel hakkasid aga idamaade kaubad siirduma Euroopasse mereteed mööda Portugali laevadel. Koloniaalkaubanduse keskusteks kujunesid Lissabon ja Hispaania linnad Cadiz ja Sevilla, eriti esimene neist. Siit lähtusid ja siia saabusid Ameerika asumaadega reeglipärast ühendust pidavad Hispaania kaubalaevastikud. Niiviisi siirdus rahvusvahelise kaubanduse raskuspunkt maadeavastuste tagajärjel Atlandi ookeanile.

Kuid kapitalivaesuse ja omamaa tööstuse vähese arenemise tõttu ei suutnud Portugal ja Hispaania juhtivat kohta enda käes hoida. Nad pidid pöörduma teiste maade kapitalistide poole ja

kasutama nende abi suuris kaubanduslikes ja finantsilistes operatsioones. Viimaste keskuseks ei kujunenud ei Lissabon ega Cadiz, vaid Madalmaade linn Antverpen, mis saavutas XVI saj. otse erakordse rahvusvahelise tähtsuse.

Kapitalismi arenemine. XVI saj. alguseks oli Kesk-Euroopas tekkinud kapitalistlikke ettevõtteid, kes olid suutelised teostama keerulisi vahendus-ülesandeid Pürenee poolsaare riikide ja muu Euroopa vahel. Prantsuse rahameestest saavutas XV saj. erakordse positsiooni Jacques Coeur, kuna Lõuna-Saksas kerkisid esile Fugger'ite ja Welser'ite kaupmeeste- ja pankurisood. Kangruist põlvnevad Fuggerid asutasid XV saj. keskpaiku Augsburgis kaubaseltsi, kes eduka tegevuse tagajärjel sai väga rikkaks. Jakob Fugger rentis endale hõbedakaevandused Tiroolis ja vasekaevandused Ungaris, kauples peaaegu üle kogu Euroopa koloniaalkaupadega, villaga ning siidiga ja laenutas valitsejaile õieti suuri summasid. Samuti Augsburgis (a. 1518) rajatud Welserite kaubaselts võttis vahendajana agarasti osa Hispaania koloniaalkaubandusest, rentis endale vasekaevandused Haiti saarel ja tegutses mõne aja Venezuela koloniseerimisel.

Antverpeni börs. XV saj. kerkis Madalmais Brugge võistlejaks Antverpen. Siin puudusid igasugused kitsendused ja takistused, mis mujal kehtisid võõraste kaupmeeste kohta. Need võisid õiendada oma tehinguid täiesti vabalt nii omavahel kui ka kohalikkude elanikkudega. Seetõttu hakatigi Antverpenit XVI saj. alguses eelistama teistele kaubalinnadele. Portugali ja Hispaania kuningad pidasid siin oma alalisi agente, kes puutusid pidevalt kokku suurte kaubaseltside ja pangamajade esindajatega. Nende igapäevastel kokkusaamistel kujunesid pakkumise ja nõudmise mõjul kaupade hinnad. Kauplemine eri maade kaupmeeste vahel kestis kogu aasta, kusjuures tehingute sõlmimisel olid sageli kohal ainult kaubaproovid. Niiviisi astus laatade asemele börs, kus äritegevus toimus pidevalt ja kindlate reeglite järgi. Börsid tekkisid XVI saj. mujalgi.

Rahakapitali osatähtsuse tõus majanduselus. Enne maadeavastusi oli Euroopas tuntud suurt puudust väärismetallidest, avastuste järel siirdusid aga kuld ja hõbe algul inkadelt ja atsteekidelt

võetud esemetena, hiljem mäetööstuse saadustena Uus-Maailmast hulgaliselt Euroopasse. Väärismetallide üldhulga järsk suurenemine põhjustas nende väärtuse languse ja selle tagajärjel elukalliduse tõusu, mis hakkas teravamal kujul avalduma XVI saj. keskpaiku. Sellest võitsid kaubandusega tegelevad kihid, kuna teistele kihtidele, eriti neile, kes elatusid oma tööpalgast, tõi elukallidus kaasa raskeid kannatusi. Ühtlasi soodustas rahakapitalide kuhjumine spekulatiivsete tehingute arenemist börsidel, kus paljud tehingud õiendati ainult lootuses saada kasu vastavate kaupade hinnatõusust. Spekulatiivset iseloomu omasid sageli ka börside ja pankade krediitoperatsioonid, näit. laenude andmine valitsustele sõdade pidamiseks. Selliste spekuleerimiste üheks tulemuseks olid suured finantskriisid ja isegi riigipankrotid (näit. Hispaanias XVI saj. 2. poolel). Kõige selle tagajärjel muutus ühiskondlik elu pingsamaks, ent ühtlasi ebastabiilsemaks. Hüvised siirdusid nüüd kiiremini käest kätte ja mõnel pool muutus isegi maa spekuleerimise objektiks. Seega hakkas kujunema kapitalistlik majanduskord, mida iseloomustavad arenenud hüvistevahetus ja ettevõtjate püüe saada oma ettevõtteisse mahutatud kapitalidelt võimalikult suurt kasumit.

Muutused ühiskondlikes suhteis.

Linnaelanikkude kihid. Seoses kapitalistliku majanduskorra arenguga hakkas linnades kasvama jõukas kodanlik kiht, kes omandas erilise sotsiaalse ilme. Kui bürokraatliku absolutismi arenedes linnad kaotasid oma sõltumatu eriseisundi, muutusid jõukamate linlaste sidemed oma kodulinnaga lõdvemaks. Suurkapitalistid lakkasid sidumast oma huve ja püüdlusi teatava linnaga ja arendasid majanduslikku tegevust üleriigilises või isegi rahvusvahelises ulatuses. Jõukas kodanlik kiht võõrdus üha enam kehvemaist käsitöölistest, kes organiseerituna endiselt tsunftidesse kujunesid võrdlemisi kitsa silmapiiriga ja alalhoidliku mentaliteediga väikekodanluseks. Suurkapitalistlik kodanlus püüdis läheneda seltskondlikult aadlile, kuid viimase eksklusiivsete kalduvuste tõttu õnnestus see vaid vähesel määral. Väikekodanlusest madalamal sotsiaalsel astmel seisid kodutööstuse alal või manu-

faktuurides töötavad t ö ö l i s e d, kes ei leidnud veel tuge ega abi riigivõimult ja sõltusid tugevasti oma tööandjaist.

Talupoegkond. Majanduslikult enam arenenud Lääne-Euroopa mais jätkus uue aja alguses talupoegade vabanemine keskaegseist sõltumussuhteist. Inglismaal ja Prantsusmaal säilis veel serve ainult väheste erandeina. Seevastu arenes Kesk- ja Ida-Euroopa aladel (Ida-Saksas, Austrias, Ungaris, Poolas, Venes) alles nüüd talupoegkonna rangem sõltumus aadlikest. Siin tekkis varakapitalistlik suurmaapidamine nn. m õ i s a h ä r r u s e (*Gutsherrschaft*) kujul. Seda iseloomustavad laiaulatuslikud põllunduslikud suurkäitised (m õ i s a d), mida majandatakse talurahva sundteoga (või ka vabade põllutööliste tööga) enamvähem kapitalistlikkude põhimõtete alusel, tootes saadusi müügiks kitsamale või laiemale turule. Mõisahärruste loomisel mõisastati mitmel pool seniseid talumaid ja suurendati talurahva koormusi.

Ka K e s k - ja L õ u n a - S a k s a m a a l halvenes XV saj. talupoegkonna majanduslik ja õiguslik seisund. V a e s u n u d v ä i k e a a d e l püüdis siin oma ainelist seisundit parandada talupoegade arvel, suurendas sunnismaise talurahva koormusi ja teotegu, kiskus ühismaad, eriti metsad, saraskonnilt enda kätte, võttis talupoegadelt jahi- ja kalapüügi-õiguse. Neid tendentse soodustas r o o m a õ i g u s e r e t s e p t s i o o n Saksamaal. 1500. a. keelas r i i g i p ä e v, kus ükski seisus talupoegi ei toetanud, neil kaevata oma isandate peale. Samuti suhtusid talurahvasse m a a p ä e v a d vürstkonnis. Ühtlasi veeretati neis üha kasvavad r i i k l i k u d m a k s u d enamasti talupoegadele. Rahvaarvu kasvamise tõttu t ü k e l d u s i d t a l u d üha väiksemaiks ja mõnel pool tekkis isegi maata k ü l a p r o l e t a r i a a t i. Seetõttu esines sageli lokaalseid käärimisi, mil talupojad taotlesid kas „v a n a õ i g u s t", s. t. endise õiguskorra restaureerimist, või „j u m a l i k k u õ i g u s t", s. t. nii endi kui ka linnakehvikute üldist vabanemist.

RIIKIDEVAHELISED SUHTED UUS-AJA ALGUSES.

Euroopa riikidesüsteemi tekkimine. XV saj. lõpul hakkas kujunema poliitilise tasakaalu põhimõttele toetuv E u r o o p a r i i k i d e s ü s t e e m, mis astus kristliku maailma ühtsust taotleva uni-

versaalsüsteemi asemele. Oma ressurssidelt enamvähem võrdsed suurriigid nõudlesid esivõimu riikide peres ja ajasid dünastilist, agressiivset välispoliitikat, mille ülesandeks oli enda võimu tõstmine naabrite arvel. Seda eesmärki taotlesid valitsejad poliitiliste tagamõtetega sõlmitavate abielude ja vallutussõdade kaudu. Oma osava abielupoliitikaga olid eriti Habsburgid saavutanud suuri tagajärgi, omandades näit. Burgundia pärandist rikkad ja majanduslikult tähtsad Madalmaad. Dünastilise välispoliitika tähtsaima vahendi moodustasid siiski sõjad eri riikide või nende koalitsioonide vahel. Niipea kui mõni riik ähvardas mingis suhtes saada teistele ohtlikuks, tekkisid riikidevahelise tasakaalu kaitseks koalitsioonid. Uus-aja algul ei olnud neil püsivamat ilmet, vaid liitlasi ja sõpru valiti vastavalt iga konkreetse momendi vajadustele. Sageli olid tänased vastased homme juba üksteisega liidus ja vastupidi.

Tihedamad riikidevahelised suhted tegid vajalikuks olla omavahel kontaktis alaliste diplomaatiliste agentide (saadikute) kaudu. Neid hakkasid kõigepealt võõrriikides pidama mõned Itaalia riigid (näit. Veneetsia), et saada nende aruandeist kiiret ja õiget informatsiooni teiste riikide kavatsuste kohta. Selle hankimisel kasutasid saadikud äraostmisi ja teisi lubamatuid võtteid. Saadikute teiseks ülesandeks oli oma valitsejate esindamine ja nende huvide kaitsmine võõrsil. Diplomaatia arenemise tagajärjel omandas riikidevaheline suhtlemine reeglipärasema kuju.

Võitlus Itaalia pärast ja Habsburgide võimu tõus. Euroopa tugevamad sõjavõimud olid XV saj. lõpul Prantsuse ja Hispaania rahvuslikud ühikriigid, kes sattusid omavahel võitlusse sõjaliselt nõrga, poliitiliselt killustunud, ent rikka ja kultuurilise Itaalia omandamise pärast. Kolmanda nõudlejana esines ka Saksa-Rooma keiser Maximilian I (1493—1519); ta toetas kord Prantsusmaa vastaseid, kord teda ennast ega saavutanud oma rabeleva välispoliitika ja alatise rahapuuduse tõttu mingit edu.

Itaalia-sõdade ajal lähenes Maximilian I Hispaaniale. Ta poeg Philipp Ilus abiellus Ferdinand Katoliiklase tütrega. Nende poeg Karl tõusis a. 1516 Hispaania troonile ja päris Maximiliani surma järel a. 1519 Habsburgide pärusmaad (Austria, Tirooli, Kärnteni) ja

Madalmaad. Seega koondus Karli kätte erakordselt suur maadekompleks Vana- ja Uus-Maailmas.

Maximiliani pojapojana hakkas Karl taotlema keisrivõimu ja astus selles mõttes varakult kontakti Saksa kuurvürstidega. Need olid teiste riigiseisuste kaasabil teostanud mõned reformid poliitiliste olude tervendamiseks. Wormsi riigipäev (a. 1495) pani kehtima igavese maarahu ja asutas riigi-kammerkohtu, mille liikmeiks olid seisuste esindajad ja mis oli esimese instantsi kohtuks tähtsamate süütegude (näit. maarahumurde) puhul ning kõrgeimaks apellatsioonikohtuks. Sellele kohtule võistlejaks kutsus Maximilian paar aastat hiljem ellu riigi-õuenõukogu kui kõrgeima keisrikohtu keisri poolt nimetatud liikmetega. Sääraste vastuolude tõttu keisri ja riigiseisuste vahel nurjus Saksa riiginduse põhjalikum reform, eriti seisustele toetuva, riigipäeva poolt ametisse seatava üldise riigivalitsuse rajamine.

Hoolimata keisrivõimu nõrkusest ihaldas Karl keisriau, et saavutada oma tegelikule võimuseisundile ajalooliselt pühitsetud ideelist ausära. Kuid ka Prantsuse kuningas François I hakkas taotlema keisriau, mis oleks moodustanud vastukaalu Austria ja Hispaania personaal-unioonile ja aidanud kindlustada Prantsuse valdusi Põhja-Itaalias. Äärmiselt pineva valimisvõitluse järel tõusis Karl a. 1519 keisriks (Karl V nime all), tehes valimiskapitulatsioonis kuurvürstidele mitmeid mööndusi.

Kosmopoliitiliselt häälestatud, iseteadev, auahne ja energiline uus keiser esindas innukalt keskaegseid keiserluse nõudlusi ja ajas universalistlikku välispoliitikat, mis pidi tõstma keisrivõimu maailmas juhtivale kohale. Tal olid kasutada selleks suured ressursid — Uus-Maailmast saadavad väärismetallid, Madalmaade kõrged maksusummad, Hispaania ja Saksa head jalaväesõdurid ja Sitsiilia vili. Kuid Karl V riik oli väga erineva ilmega ja eripüüdlustega maade lõtv personaal-unioon; kõikjal pidi Karl arvestama seisustekogude nõudeid ja soove ega saanud kuskil teostada kiiresti ja täielikult oma tahet.

Habsburgide Saksa liin. A. 1521 loovutas Karl V Austria pärusmaad, mis olid ta universaalmonarhias ainult tähtsusetud kõrvalvaldused, oma vennale Ferdinandile. Sellega jagunes Habsburgide dünastia Hispaania ja Saksa liiniks.

Kui Türgi sultan Suleiman II Tore lõi ungarlasi purustavalt Mohács'i lahingus (a. 1526), kus Ungari ja Böömi kuningas Ludvig II sai surma, valiti Ferdinand viimase sugulasena Böömi ja Ungari troonile. Habsburgid suutsid aga esialgu kindlustada oma võimu ainult Ungari lääneosas (Ülem-Ungaris), kuna idaosa (Transilvaania) kujunes iseseisvaks suurvürstkonnaks ja Kesk-Ungari siirdus kauaks ajaks Türgi sultani otsese võimu alla. Suleiman II üritas a. 1529 alistada Austriatki, pidi aga seejärel, kui Viini piiramine ei andnud tagajärgi, oma katsest loobuma. Suleiman II ajal tõusis Türgimaa ühtlasi tähtsaks merejõuks. Võideldes ta kasvava suurvõimu vastu teostas Karl V sõjaretki Tuneesiasse ja Alžeeriasse, saavutamata tähelepandavaid tulemusi.

Karl V võitlus Prantsusmaaga. Karl V keiserlik universalism ohustas poliitilist tasakaalu Euroopas. Ta võimupüüete vastu astus välja ta valdustest ümbritsetud Prantsusmaa, kelle kuningas François I omakorda taotles esivõimu riikideperes. François'l puudusid küll sedavõrd suured ressursid kui Karl V-l, ent ta riik moodustas ühtlase, kompaktse ja tsentraliseeritud valduse ja selle rahvastik allus kuulekalt kuninga tahtele. Karl V nõudles Põhja-Itaaliat ja Päris-Burgundiat, mille kaudu pidi loodama maaühendus Madalmaade ja Itaalia vahel, kuna François I püüdis liidendada oma riigiga kogu Burgundia pärandit ja Napoli riiki. Mõlemad valitsejad pidasid omavahel neli sõda (1521—26, 1527—29, 1536—38, 1542—44), millest võtsid osa ka teised riigid. Inglismaa etendas neis võitlustes tasakaalustaja osa. Sõdade tulemusena tõrjuti Prantsusmaa Itaaliast välja ja ta kuninga auahned plaanid ei teostunud. Karl V omandas lisaks Hispaania poolt XVI saj. alguses vallutatud Napoli riigile Milaano ala ja saavutas Itaalias esivõimu, ei suutnud aga murda Prantsusmaa suurriigi-seisundit. Sellega nurjusid temagi püüded, niivõrra kui need oli suunatud universaalmonarhia loomisele.

REFORMATSIOON.

Reformatsiooni üldilme ja põhjused. XVI saj. algul toimus Lääne-Euroopas murranguline ja hoogus reformatsiooniline liikumine, mille kestes varises kokku Õhtumaa kirik-

lik ühtsus ja tekkis rida uusi kirikuid ning sekte mitmeti puhastatud ja uuendatud ristiusu alusel. Oma ühiskondlikult energialt ületas reformatsioon tunduvalt humanismi ja tõrjus ta varsti tagaplaanile. Reformaatorid pöördusid mitmesuguste sotsiaalsete kihtide, sageli ka laiade rahvamasside poole ja põhjustasid oma tegevusega väga ulatuslikud käärimised. Seetõttu haaras reformatsioon sügavalt kogu kultuurielu ja seondus rahvuslikkude, sotsiaalsete ja poliitiliste püüdlustega.

Reformatsiooni peamisi põhjusi oli rahulolematus keskaja lõpul tugevasti langenud katoliku kirikuga. Nii kiriku juhtivad tegelased kui ka vaimulikud ja mungad olid laskunud nii madalale kõlbelisele tasemele, et kiriku rikke vastu oli tekkinud terav opositsioon. Paavstid olid muutunud Itaalia väikevürstideks, võtsid osa kohalikest poliitilistest võitlustest, harrastasid nepotismi või soodustasid paganlikkude elementidega läbipõimitud renessansikultuuri, hoolimata oma vaimulikest ja kiriklikest ülesandeist. Usuelus olid esikohale tõusnud mitmed välised, formaalsed momendid — patukustutuse müük, palverännakud, reliikviad, pühakute austamine jne., kuna sügavamad usundilised elamused ei leidnud kiriku poolt vajalikul määral viljelemist. Katoliku kiriku ainukehtiv autoriteet ja ta formaalne dogmatism tõkestasid linnaelu tõusu ja uue kultuuriliikumise tagajärjel iseseisvunud rahvaid, kes hakkasid pooldama enam hingestatud usuelu ja uut käsitust ristiusu olemusest ja inimese vahekorrast Jumalaga. Seega kandus usundi raskuspunkt jälle üksikisiku sise-ellu.

Usundilisele rahulolematusele katoliku kirikuga lisandusid mitmed ilmalikud motiivid. Kiriku heaks tasutavad maksud (kümnis, annaadid jt.) tekitasid oma raskusega palju pahameelt, riiklikkude kohtutega võistlevad vaimulikud kohtud olid ilmalikkude võimudega vastuolus, vaesuv aadel tundis mitmel pool suurt kadedust kiriku kätte koondunud rikkuste, eriti selle ulatusliku maaomandi suhtes, kuna linnad ihkasid nende piires asuvate kloostrite ja toomkapiitlite varandusi. Ilmalikud jõud püüdsid vabaneda vaimuliku seisuse eestkostmise alt ja parandada oma ainelist seisundit ta rikkuste arvel.

Reformatsiooni eellugu. XV saj. alguses tekkinud reformiliikumine oli püüdnud teostada tervendavaid reforme kiriku enda raames üldiste kirikukogude kaudu. Peamiselt Pariisi ülikooli teoloogide poolt esindatud episkopaalsüsteem pooldas kirikus otsustava võimu andmist piiskoppide kogule ja tunnustas kõrgeimaks kiriklikuks asutiseks kirikukogu (kontsiili). Kontsiliaarne liikumine ei suutnud paavstide vastuseisu tõttu teostada põhjalikumat reformi „kiriku pea ja liikmete" suhtes. Konstanz'i kirikukogul (1414—18) õnnestus teha lõpp 1378. aastast kestnud paavstide skismale, Baseli kirikukogu (1431—49) sattus aga teravasse vastuollu paavstiga, kes ta otsuseid ei tunnustanud. Kontsiliaarse liikumise nurjumise järel pääses võidule papaalsüsteem, mille järgi kõrgeim kiriklik võim pidi kuuluma paavstile ja ta kuuriale. Nüüd jäi reformiliikumine kirikus täiesti soiku.

Kuna kirikukogud olid püüdnud reformida kirikukorraldust, suhtusid nn. eelreformaatorid arvustavalt ka kiriku õpetustesse. Inglismaal hakkas Oxfordi teoloog John Wiclif (umbes 1320—84) nõudma kõigi kiriklike korralduste kooskõlastamist pühakirjaga ja eitas kõike seda, millele ei leidnud piiblis küllaldast kinnitust. Ta arvustas teravalt kiriku kombeid ja õpetusi ning pidas ilmalikustunud kirikut antikristuse asutiseks. Wiclifi õpetus mõjutas sügavasti tšehhi eelreformaatorit Jan Hus'i (umb. 1369—1415), kelle tegevuse tagajärjel puhkes jõuline hussiitide liikumine. See vaibus siiski hiljem, olles saavutanud vaid mõningaid kohalikke tagajärgi. Ka mitmed humanistid, eriti Erasmus Rotterdamist, olid oma piiblikriitilise tegevusega tasandanud teed reformatsioonile ja nõudnud kirikus olulisi reforme.

Reformatsioon Saksamaal. Alles Wittenbergi professori Martin Luther'i (1483—1546) väljaastumine patukustutuse müügi vastu a. 1517 ajendas Saksamaal jõulisema reformatsioonilise liikumise. Siin oli saksa rahva sügava usklikkuse tõttu opositsioon kiriku pahede vastu tugevam kui lõunapoolseis mais, ja riikliku keskvõimu nõrkuse tõttu toimis Rooma kuuria fiskaalne süsteem eriti hoolimatult. Vürstidki olid siin paavstiga vastuolus. Eriti tähtsaks toeks osutus Lutherile Saksi kuurvürsti Friedrich Targa poolehoid. Katoliku kiriku õpetuste aluselt sisemiselt eemaldunud, pool-

das Luther siiski alguses rahulikku reformi, ent Leipzigi disputatsioonil a. 1519 väljendas ta vaidlushoos seisukohta, et nii paavstid kui ka kirikukogud võivad usuküsimustes eksida. Seejärel pani paavst Leo X (1513—21) ta kirikupõlu alla. A. 1520 avaldas Luther mitu teost, milles tal õnnestus hästi tõlgitseda saksa rahva hingelist rahutust ja protestimeeleolu. Kantud üldisist heakskiidu- ja toetamisvoogudest, keeldus ta a. 1521 Wormsi riigipäeval Karl V juuresolekul tagasi võtmast oma õpetusi. Ta pandi Wormsi ediktiga riigipõlu alla ja ta teosed keelati. Kuid Karl V sõjad takistasid tarvitamast survevahendeid Lutherit toetavate riigiseisuste vastu. Wormsi edikti teostati loiult ja liikumine arenes hoogsalt, minnes varsti isegi kaugemale, kui Luther soovis.

Lutheri õpetus. Wormsi riigipäeva järel killunes Lutheri poolt ajendatud liikumine mitmeks eri suunaks. Luther lakkas olemast saksa rahva tunnustatud vaimne juht ja pidi astuma võitlusse teiste suundadega. Ta radikalism piirdus vaid sisemise usuelu küsimustega, mis seisid ta aatlemises esikohal, kuna kõigis väliseis (organisatsioonilisis jm.) küsimusis ta osutas tagasihoidlikkust, isegi konservatismi. Vastandina katoliku kiriku formaalsele välispidisusele rõhutas Luther, et inimene saab õndsaks ainult usu kaudu. Usk ei olevat inimese poolt ta vabal tahtel omandatud, vaid Jumala poolt temasse sisendatud nähtus, Jumala vaba and. See uus käsitus inimese vahekorrast Jumalaga tegi ülearuseks kirikliku aparaadi kui inimese ja Jumala vahendaja. Nii muutus senine kiriklik süsteem, mis oli inimesi hooldanud ja vaol hoidnud, ilmaaegseks tõkestuseks ja inimlik kultuur vabanes kirikliku autoriteedi masendava surve alt. Ainsaks usualuseks ja õpetuslikuks autoriteediks tunnustas Luther pühakirja, hüljates kirikuisade tööd, kirikukogude otsused jm. Katoliku kirik oli piiblis leiduvaid usutõdesid täiendanud teiste kiriklike autoriteetidega; seetõttu suutis ta kiriku õpetust areneva kultuuri nõuetega kuidagi kooskõlastada. Lutheri õpetus kujunes aga piibli kirjatähe kultuseks ja soodustas pühakirja vankumatu autoriteedi rõhutamisega uue dogmaatilise mentaliteedi tekkimist.

Anabaptism. Selline luterluses esinev vastuolu tekitas opositsiooni neis, kes hindasid üle kõige Lutheri enda poolt algul kuulu-

tatud „ristiinimese vabadust". Need elemendid, keda tavaliselt kutsuti anabaptistideks, eitasid vajadust usutõdesid dogmaatiliselt fikseerida ja rõhutasid „sisemist sõna", s. t. Jumala poolt inimestesse sisendatavat võimet pühakirja seletada ja tõlgitseda ning isegi vahetu kokkupuute kaudu Jumalaga, ilma piibli kaasabita jõuda uute usutõdedeni. Sageli uskusid anabaptistid vana maailma peatset hukkumist ja „uue Jeruusalema" saabumist. Osa neist ootas kannatlikult Jumala riigi tulekut, kuna teine osa pidas end Jumala vaimu tööriistana kutsutuks aktiivselt võitlema selle riigi vaenlaste vastu. Viimase suuna rajajaid oli Thomas Müntzer. Ta rõhutas vajadust valmistuda Jumala riigi tulekule sügava sisemise uuestisünni (nn. ristielamuse) teel. Tähtsam kui kirjatähe-kultus ja usuelu välisvormid olevat inimese pöördumine sisemise sõna kaudu. Algul arendas Müntzer rahulikku propagandat ja püüdis isegi valitsusvõimusid kaasa tõmmata, viskus aga nende püüete nurjumise järel sotsiaalsesse võitlusse ja hukati nn. Suure talupoegade sõja järel.

Poliitilised ja sotsiaalsed liikumised. Reformatsiooni poolt ajendatud meeltekäärimine kandus usundiliselt pinnalt varsti teistelegi aladele. Karl V äraoleku ajaks loodud seisuslik riigivalitsus osutus jõuetuks seda tõkestama. Rikas riigirüütel Franz v. Sickingen moodustas Lääne-Saksa vaesunud riigirüütleist liidu, et parandada rüütlite seisundit vaimulikkude valduste arvel. Kui aga ta sõjakäik Trieri peapiiskopi vastu nurjus, summutasid vaimulikud ja ilmalikud vürstid a. 1523 karmilt rüütlitemässu, kusjuures Sickingen ise langes.

Riigirüütlite liikumisele järgnes 1524—25 Suur talupoegade sõda, millest võtsid osa ka linnakehvikud, vaimulikud, väiksemad ametnikud ja mitmed rüütlidki. See ulatuslik sotsiaalne liikumine algas Švaabimaal, kust ta levis hoogsalt lääne- ja põhjasuunas. Švaabi alal nõudsid talupojad oma programmis, mille eri nõudeid kinnitasid piiblisalmid (nn. 12 artiklit), peamiselt „vana õiguse" restaureerimist, näit. pärisorjuse kaotamist, ühismaade tagasiandmist saraskondadele, teatavate koormuste, nagu väikese kümnise ärajätmist, ja peale selle kogudustele õigust endile vaimulikke valida. Mujal nõuti veel Saksa riigikorra ühtlustamist ja ühiskonna reformi „jumaliku õiguse" alusel. Luther

püüdis algul esineda vahendajana, siirdus aga lõpuks vürstide poolele. Talupoegade lõdvad ja sõjaliselt vilumata jõugud saidki vürstidelt üksteise järel lüüa. Talurahva olukord halvenes nüüd veelgi ja laiad rahvamassid võõrdusid pettunult Lutheri reformatsioonist.

Anabaptistide liikumine siiski jätkus. A. 1534 said revolutsioonilised anabaptistid võimule Münsteris, kus nende juht, rändjutlustaja Johann Leydenist asutas Jumala riigi ettevalmistuseks mingi „Uue Siioni" polügaamia ja varadeühisuse alusel. Järgneval aastal likvideeriti see omapärane ühiskond vürstide sõjalise jõu abil. Nii katoliiklaste kui luterlaste poolt karmilt tagakiusatud anabaptistlikud sektid pidid otsima pelgupaika mujal, näit. Määrimaal ja Madalmais.

Luterlik kirik. Sotsiaalsete liikumiste summutamise järel moodustasid vürstid koos riigilinnadega Saksamaal ainsa reaaljõu. Arvestades seda jõudu muutus Luther oma reformitegevuses üsna mõõdukaks ja võõrdus laiemaist rahvahulkadest. Ta poolt organiseeritud kirik erineb siiski katoliku kirikust tunduvalt. Vaimulikud ei moodusta siin ilmikuist kõrgemal seisvat eri seisust ega esine kirikliku võimu ainsa kandjana. Vaimulike poolt jagatavaile sakramentidele ei omistanud Luther sellist määravat osa kui katoliku kirik ja vähendas nende arvu kaheni. Evangeelsed pastorid olid vaid pühakirja õpetajad ja seletajad, kelleks põhimõtteliselt võis saada iga usklik. Algul oli Luther pooldanud pastorite valimist koguduste poolt; hiljem siirdus nende nimetamise õigus vürstidele. Vürstid sekulariseerisid koha peal asuvad katoliku kirikute maad ja varad, saades selliseist operatsioonest suuri tulusid. Osa Saksa vürste, keda heidutasid reformatsiooniga seotud tormilised liikumised, jäi truuks katoliku kirikule, kuna teine osa teostas oma valdustes reformatsiooni. A. 1526 otsustas Speyeri riigipäev, et vürstid ja linnad võivad usuasjus talitada oma näengu järgi. See otsus soodustas reformatsiooni levimist, eriti Põhja- ja Ida-Saksas. A. 1525 oli Saksa ordu kõrgmeister Albrecht sekulariseerinud isegi ordule kuuluva Ida-Preisimaa ja kuulutanud selle pärilikuks hertsogkonnaks.

Karl V ja Saksa protestantism. 1529. a. keelas Speyeri riigipäev, kus katoliiklased olid suures enamuses, usundiliste reformide ja sekularisatsioonide jätkamise kuni üldise kirikukogu otsuseni. Selle vastu esitasid evangeelsed seisused ühise protesti, mispärast neid hakati kutsuma protestantideks. Olles veendunud katoliiklane, sai Karl V siiski vaid vähesel määral mahti protestantismi pidurdamiseks. Seetõttu tegi reformatsioon suuri edusamme. 1540-ndate aastate algul olid kolm kuurvürsti (Brandenburgi, Saksi ja Pfalzi valitsejad) protestandid ja Kölni peapiiskop kavatses ka oma valdused sekulariseerida. Et Habsburge ähvardas nüüd keisritrooni kaotamise hädaoht, otsustas Karl V resoluutsemalt talitada. Ta tõi Hispaania väed Saksamaale ja pani protestantliku Schmalkaldeni liidu juhid riigipõlu alla; selle järel puhkenud sõjas langesid need (a. 1547) Karl V kätte vangi. Kuid Karli hoolimatu ja omavoliline käitumine ohustas Saksa vürstide seniseid vabadusi. Nad liitusid (a. 1552) Prantsuse kuninga Henri II-ga. Kaotanud Saksamaal pinna, ei suutnud Karl V takistada Augsburgi usurahu sõlmimist Saksa protestantide ja katoliiklaste vahel a. 1555. Selle rahu järgi said luterlased katoliiklastega peaaegu võrdsed õigused, kusjuures maaisand määras usu (*cuius regio, eius religio*). Ühtlasi otsustati, et juhul, kui mõni vaimulik vürst siirdub protestantismi, ta territoorium ühes vastavate tuludega jääb katoliku kirikule. Nii lõppesid Karl V püüded kiriklikulgi alal nurjumisega. Pettunult loobus Karl a. 1556 keisrivõimust, loovutas oma valdused poeg Philipp II-le ja siirdus kloostrisse.

Anglikaani kirik. Luterliku reformatsiooni kõrval, mis levis ka Baltimais ja Skandinaavia riikides, arenes Inglismaalgi reformatsioon, võttes siin hoopis omapärase kuju. Alates Wiclif'i tegevusest olid opositsioonil Rooma kuuria vastu Inglise seltskonnas sügavad juured. Siiski asus kuningas Henry VIII luterluse vastu järsult eitaval seisukohal. Kui aga paavst keeldus lahutamast ta abielu ühe Hispaania printsessiga, kaotas Henry VIII kuuleka parlamendi abil järk-järgult kõik paavsti õigused Inglismaa kohta ja laskis enda a. 1534 kuulutada Inglise kiriku peaks. Ühtlasi sekulariseeriti raudse järjekindlusega kloostrite hiiglavarandused, mis siirdusid müümise või kinkimise teel õukondlaste ja teiste aad-

likkude kätte. Samal ajal säilitas Henry VIII katoliku kiriku kombed ja dogmad ning jälitas karmilt luterlasi. Tema alaealise poja Edward VI (1547—53) ajal omandas anglikaani kirik kindlama kuju. Kiriku hierarhilises korrastuses, kus peapiiskoppidel on tähtis koht, ja jumalateenistuses säilis palju katoliiklikke elemente, kuna õpetuslikus küljes läheneti nüüd protestantismile. Nagu luterlikuski kirikus, said vaimulikud loa abielluda, pidasid jumalateenistust rahvakeeles ja jagasid armulaual nii leiba kui ka viina. Samuti tunnustati õpetust õndsakssaamisest usu kaudu ja võeti pühakiri ainsaks usundiliseks autoriteediks.

Reformitud kirik. Luterliku kiriku kõrval tekkis Šveitsis teine protestantismi suund, nn. reformitud kirik, mis sai alguse Ulrich Zwingli' (1484—1531) poolt teostatud reformatsioonist. Kuna Luther seisis keskaegsete müstikute mõju all, harrastas Zwingli humanistlikke teadusi ja oli Platoni filosoofia austaja. Preestrina Zürichis alustas ta a. 1523 reformatsiooni ja võitis sellele rea kantoneid (Berni, Baseli jt.). Jumalateenistuses taotles ta algkristlikku lihtsust ja dogmade seletamisel oli ta Lutherist tunduvalt mõistuspärasem. Zwingli taotles ka poliitilisi reforme, eriti palgasõdurite süsteemi kaotamist. Ta langes võitluses katoliiklikkude kantonite vastu. Samuti kui Saksamaa jäi Šveits siitpeale usundiliselt lõhestatuks.

Zwingli reformatsiooni jätkas mõnevõrra teises vaimus Johann Calvin (1509—64), juriidilise ja humanistliku haridusega prantsuse reformaator, kes tõusis ägedate võitluste järel Genfis võimule ja teostas siin range kirikliku režiimi. Calvin käsitles protestantlikku teoloogiat loogiliselt ülesehitatud süsteemina ja arendas järjekindlat ettemääramisõpetust. Osa inimesi olevat jumaliku armu anumatena määratud õndsakssaamisele, teine osa Jumala viha anumatena hukkasaamisele; inimene ei võivat oma saatust muuta, aga pidavat elama puhtalt ja kombeliselt, eeldades, et talle on määratud saada õndsaks. See õpetus sisendas Calvini pooldajaisse fanaatilise iseteadvuse ja õhutas neid aktiivsele võitlusele, et kujundada maailma Jumala tahte kohaselt. Calvin nõudis töökaid, lihtsaid eluviise ja soodustas sellega kapitalide kogumist kaubanduse ja tööstuse alal tegelevais kihtides. Elu pidi koosnema karmist kohusetäitmisest; toredu-

sest ja kunstideharrastamisest tuli õigel usklikul kindlasti loobuda. Jumalateenistuses taotles Calvin äärmist lihtsust; koguduse elu rajas ta nn. presbüteriaalkorrale, mil koguduse juhtivaks organiks oli vaimulikest ja ilmikuist koosnev vanematekogu. Ta saavutas oma pooldajate ühinemise Zwingli pooldajatega ühiseks reformitud kirikuks ja levitas energiliselt selle õpetusi mitmel maal (Prantsusmaal, Madalmais, Šotimaal, Poolas, Ungaris), pidades väga ägedat võitlust katoliku kirikuga.

Reformatsiooni ajalooline tähtsus. Reformatsioon ja humanism moodustavad sõsarnähtused, mis kasvasid ühisel pinnal, võitluses samade keskaegsete jõudude vastu. Mõlemad liikumised soodustasid isiku vabanemist katoliikliku hooldamissüsteemi alt. Usundiliselt orienteeritud massiliikumisena pidurdas reformatsioon esialgu siiski ilmaliku kultuuri tõusu. Ta põhimõtted ei teostunud kõikjal ühesuguse järjekindlusega ja sageli esines tagasilangemisi endisesse dogmatismi. Mõned reformaatorid kaldusid ebausku ja müstitsismi, eitasid isiku vaba enesemääramist ja alahindasid mõistust. Seetõttu on reformatsiooniga algavat konfessionaalset ajastut kutsutud keskaja järelõitsenguks. Ent reformatsioon soodustas samal ajal rahvahariduse levimist rahvakoolide kaudu ja võimaldas mõnel pool rahvamassidel osa võtta kirikupoliitiliste küsimuste lahendamisest. Ta vabastas riigi ja seltskonna vaimuliku seisuse hooldamise alt ja suurendas sellega vaba arenemise võimalusi. Ühtlasi etendas protestantlikkude sektide poolt esindatud usuvabaduse idee hiljem suurt osa kodanikuvabaduste mõiste kujunemisel.

VASTUREFORMATSIOONI AJASTU.

VASTUREFORMATSIOONI ÜLDILME.

Vastureformatsiooni tekkimine. Reformatsiooni levides tekkis katoliiklik reaktsioon, mis äärmistest abinõudest tagasi kohkumata püüdis muu-usulisi sundida uuesti siirduma katoliku kirikusse. Võitlustahtelise katoliikluse pealetung ja teiselt poolt sama sõjaka kalvinismi leppimatus ja agressiivsus andsid ajastule konfessionaalse vastuolu ilme, põhjustades ühe selle ajastu iseloomulikuma nähtuse: usundisõjad. Vastureformatsioon aga tähistas ka katoliku kiriku püüdu reformida ja korrastada oma põhiõpetusi ja organisatsiooni. Sellise ajastu iseloomustavaile tunnustele lisanduvad ja on nendega enamvähem tihedalt seotud veel järgmised: suurriikide võitlus ülevõimu pärast, Lääne-Euroopa suurriikides ka võitlus langusele läheneva seisuste-esinduse ja absolutismi vahel, varase kapitalistliku majanduse tekkimine ning arendamine merkantilistliku majanduspoliitika abil, Lääne-Euroopa suurriikide astumine koloniaalpoliitikasse maadeavastajate Hispaania ja Portugali monopoli kaotamiseks asumaadevalduse ja maailmakaubanduse alal. Lõpuks on see ajastu tulemusrikkamaid teaduse ja kunsti alal.

Vastureformatsiooni korrastus. Ketserluse hävitamiseks oli XIII saj. algul loodud inkvisitsioon. A. 1542 Roomas restaureeritud, suutis inkvisitsioon mõne aastakümne jooksul tulesurma ja vangistuse teel hävitada vähesed Itaalias leiduvad muu-usulised. Seoses inkvisitsiooni tegevusega tõusis päevakorrale ketserlust levitavate teoste küsimus. Toetudes paavsti õigusele tsensuuri korraldamiseks avaldati esmakordselt a. 1559 keelatud raamatute nimestik, millesse võetud raamatute lugemine ja nendes avaldatud seisukohtade pooldamine on ketseriks kuulutamise ähvardusel keelatud. Et ketserite poolt kirjutatud teosed

eranditult kuulusid nimestikku kantavate hulka, siis taotles see vali ja hoolimatu tsensuur katoliku maade elanikkonna hoidmist ketserlikkude ideede nakatusest.

Samaaegselt eelmistega tegutses katoliku kiriku põhiõpetuse ja organisatsiooni korrastamise alal Trento kirikukogu (1545—63). Kirikukogu otsustes taastatakse ja täpsustatakse katoliku kiriku dogmasid ja põhikorraldust ja kõrvaldatakse suurimad väärnähtused kirikuelust. Kirikukorralduse alal omavad neist otsuseist eriti suurt tähtsust järgmised: keelatakse karmilt vaimulikkude ametite kuhjumine ühe ning sama isiku kätte; vaimulikkudelt nõutakse ameti kohas elamist ja ametikohuste täitmist ja lõpuks, mis tähtsam kõigest, seatakse piiskopkondades sisse seminarid vaimulikkude haridusliku taseme tõstmiseks.

Jesuiitide ordu. Juba vastureformatsiooni kujunemisloos mängis mitmeti juhtivat osa organisatsioon, mis muutus hiljem katoliku kiriku taotluste ja suunatluste tähtsaimaks kandjaks: jesuiitide ordu, mis asutati a. 1540 endise hispaania ohvitseri Ignatius Loyola poolt. Oma sihi saavutamiseks teostas ordu plaanikindlat liikmete valikut ja selektsiooni. Vastu võetakse ainult terveid, meeldiva välimusega, energilisi ja kõneosavaid noormehi. Pärast 2-aastast novitsiaadi-aega pääsevad mungatõotuse andnud liikmekandidaatidest andekamad ordu kolleegiumes ja ülikooles ettevalmistuse saamise järel preestriks ordineeritud vaimulikeks abilisteks. Nende hulgast valitakse kokku umbes 15-aastase katseaja järel ordu täieõiguslikud liikmed — professid, kes lisaks varem antud tõotusile annavad veel uue, neljanda: tingimusteta allumise tõotuse paavsti käsule. Selektsiooni täiustamiseks on ordukindralil õigus iga liiget välja heita. Ordu juhtimine kuulub professide poolt eluajaks valitud ordukindralile. Ordu korraldus on rajatud tingimusteta kuulekusele ja spioneerimisele. Kuulekust nimetas Loyola jesuiidi suurimaks vooruseks. See kuulekus ei tähendanud mitte ainult inimese välise tahte allutamist ülemuse käsule, vaid oma tahte, tundmuste ja tunnetuse täielikku ühtlustamist käsutaja ülemuse omaga. Kuigi kuulekuses jesuiidid saavutasid ülima astme, ei olnud Loyolal praktilise inimesetundjana usku inimestesse. Iga orduliikme tegevuse kohta saadeti kaks aruannet: üks ülesande teostajalt, teine aga

salajaselt järelevalvajalt. See spioneerimine ei tunne mingeid saladusi. Ka pihil avaldatu nii orduliikmete kui ka ilmikute poolt on kiriku huvides tarvis teatada ülemusele.

Kuigi Loyola armastas väita: orduliikmed peavad olema kõigeks kõigile, et kõiki võita, kujunesid ordul kindlad tegevusalad. Ilmik-vaimulikena olid nad asetatud kesk reaalset elu. Eliidina pidi neid tööle rakendatama ainult seal, kus teised suutelised ei olnud edukalt töötama. Ordu tähtsaimaks tegevusalaks oli kool, mille ülesandeks oli valitsejate ja kõrgemate seisuste võitmine katoliiklusele targa kõrvalmõttega, et nende kuuluvus määrab ka kõigi neist sõltuvate usundilise kuuluvuse. Ilmikute jaoks määratud koolide kõrval tegutsesid ka koolid vaimulikkude ettevalmistamiseks protestantismist ohustatud maade jaoks. Jesuiitide ning nende kasvandikkude otse surmapõlglik tegevus aitas säilitada katoliku usku protestantlikeski riikides. Koolide kõrval oli teiseks jesuiitide tähtsamaks 'erialaks pihtimine. Sobiv käitumine, elutark järeleandlikkus patusele karistuse määramisel ja patu enese vähendamine kasuistlikkude seletuste abil muutsid jesuiite valitsejate ja selle maailma võimsate poolt eelistatud pihiisadeks. Et sedagi tegevust ordu kasutas katoliku kiriku huvides ülimal määral, on arusaadav. Samasugune, kuni ristiusu põhialuste eitamiseni ulatuv kohanemisoskus pärismaalaste usundi ja ühiskondliku korraga on võimaldanud ordul muutuda edukaimaks välismisjoni orduks, kes muuseas Ameerikas korraldas orduvendade poolt juhitud Paraguai riigi. Lõpuks on ordu andnud kirikule alati võitlusvalmis ja võitmishimulise eliitrühma rohkeiks suulisteks ja kirjanduslikeks võitlusteks protestantidega.

VÄLISPOLIITILISED SUHTED.

Hispaania esivõimutaotlused. Karl V järglasena päris Philipp II a. 1556 Hispaania ühes kolooniatega, Napoli, Milaano ja Madalmaad. Võimsama suurriigina sundis Hispaania Prantsusmaad 1559 Câteau Cambrésis' rahulepingus loobuma nõudlusist Itaalia kohta ja tõusis selle järel esivõimuks, kuna Prantsusmaal algasid 3 aastakümmet kestnud usundisõjad, Inglismaa oli seotud siseolude korrastamisega ja Austria Habsburgid Türgi-hädaohu tagasitõrjumisega. Kogu kristliku maailma esivõitlejana hävitaski siis His-

paania Lepanto lahingus a. 1571 Türgi laevastiku. Sellises olukorras omandas suure üldajaloolise tähtsuse Madalmaade vabadusvõitluse areng. A. 1567 alanud, viis see a. 1581 Põhja-Madalmaade lahkulöömisele Hispaaniast, millist kaotust hädavaevalt korvas Portugali liidendamine Hispaaniaga a. 1580. Vabadusvõitluse kriis 80-ndail aastail sundis Inglismaad sõtta astuma, kes Madalmaade ja Henri IV troonilesaamise järel uuesti tugevneva Prantsusmaa abiga kummutas Hispaania hegemooniataotlused.

Vastureformatsiooni ajastu algul algab ka Põhja- ja Ida-Euroopa riikide sisselülitumine üldeuroopalisse välispoliitikasse. Alguse saab see oma aja üleelanud Liivi konföderatsiooni kokkuvarisemisega Vene-Liivi sõjas a. 1561. Sellele järgnenud kestvate sõdade tulemusena toimus 1580-ndate aastate algul Vana-Liivimaa jagamine Rootsi, Poola ja Taani vahel, kuna Venemaa kaotas sisemise nõrkuse ja segadusteaja tõttu tähtsuse Euroopa välispoliitikas ligemale pooleks sajandiks. Sellega alguse saanud võitlus esivõimu pärast Läänemeremail omandas 1590-ndaist aastaist usundilis-dünastilise ilme. Vastureformatsiooniga katoliikluse tugipunktiks muutunud Poolamaa kuninga Sigismund III kõrvaldamine tema pärusriigi, protestantliku Rootsi troonilt ajendas uue sõja, mille tulemusena Rootsi võitis XVII sajandi esimesel veerandil Poolalt Liivimaa.

Uue rahvusvahelise süsteemi tekkimine. Hispaania esivõimutaotlused uuenevad XVII saj. algul. Habsburgi perekonnalepingu tõttu a. 1617, milles Hispaania vastutasuna Austria Habsburgide pärusmaade siirdumise eest selle soo Steiermark'i liinile pidi saama Ees-Austria ja Elsassi, ähvardasid Hispaania samaaegsed katsed maaühenduse loomiseks oma Itaalia valduste ja Austria vahel Ida-Šveitsi kaudu Prantsusmaad täieliku ümberpiiramisega, mille vältimiseks Prantsusmaa pidas Põhja-Itaalias 1620.—30. aastail visa võitlust. A. 1618 vallandunud 30-aastasest sõjast ei saanud selle tõttu Prantsusmaa protestantide toetajana alguses osa võtta ja pööre sõjas protestantluse kasuks tuli Prantsuse liitlase Rootsi osavõtmisega alates a. 1630. Kuid ka Hispaania osavõtmine sellest sõjast oli takistatud a. 1621 uuesti alanud sõja tõttu Madalmaadega. Suures rahvusvahelises heitluses varisesid kokku

Habsburgide esivõimutaotlused. Portugali iseseisvumisega aastal 1640 nõrgestatud Hispaania pidi lõplikult tunnustama Madalmaade iseseisvust ja 1648. a. Vestfaali rahu tõttu saavutas Prantsusmaa Elsassi omandamisega läbimurde teda ümbritsevast Hispaania maade rõngast. Rootsi oli saavutamas esivõimu Läänemeremail. Seda seisundit aitasid kindlustada 1650-ndate aastate sõjad. Prantsuse-Inglise sõjas Hispaaniaga tõusis Prantsusmaa vaidlematult esimeseks riigiks Euroopas. Samal ajal peetud nn. Põhjasõjas võitis Rootsi Taanilt Lõuna-Rootsi maakonnad ja kindlustas endale Läänemeremaadel esivõimu. Lõpuks märgitses a. 1667 sõlmitud rahuleping Venemaa ja Poola vahel Poola allajäämist.

HISPAANIA.

Suurus-aeg. Vastureformatsiooni ajastu oli Hispaaniale sisepoliitikas absolutismi ja katoliku reaktsiooni teostamise ajaks. Philipp II (1556—98) aegne Hispaania oli rikkamaks riigiks Euroopas. Koloniad Ameerikas andsid mõnede arvutuste järgi kuni 2000 tonni hõbedat ja kulda aastas. Mitte vähemaks ei peetud ka sissetulekuid Euroopa rikkaimast tööstusmaast ja maailmakaubanduse keskusest Madalmaist. Suuri sissetulekuid andsid ka Itaalia valdused ja Hispaania ise, mis oli koormatud ränkade maksudega, näit. *alcabala*'ga (mingi 10%-lise läbikäigumaksuga). Valitsejana osutas Philipp II visadust ülesseatud eesmärkide taotlemisel ja kohkumatust suurematel raskuste puhul. Ka oli talle omane suur töötamisind ja isevalitsuslik tahe olla sõltumatu oma nõunikest. Kahjuks kaasusid nende omadustega keskpärane intelligents, algatusvõime puudus ja otsustusvõimetus.

Katoliikliku reaktsiooni teostamiseks hävitas kõikvõimas inkvisitsioon mõne aastakümne jooksul vähesed protestandid. Raskem oli muhameedlastest põlvnevate katoliiklaste — moriskide küsimus. Eriti palju oli neid Andaluusias ja Granadas, kus neist kui tublidest põllumeestest ja käsitöölistest lugu peeti. Kui neilt nõuti rahvuslikust keelest, kombeist ja riietusest loobumist, vallandus neli aastat (1568—71) kestnud hispaanialikult julm kodu-

sõda, mille lõppedes kõik kodusõjast osavõtnud moriskid müüdi orjaks ja ülejäänud hajutati üle riigi. Sellega oli antud hävitav löök nende riigiosade õitsvale majandusele, kuna moriskide küsimuse lõplik lahendus saabus alles a. 1609 üle 1/2 miljoni moriski pagendamisega riigist. Raske ei olnud absolutismi teostamine Hispaanias. Juba Karl V oli 1520-ndail aastail muutnud Kastiilia kortesid kuninga maksuesitiste tingimusteta heakskiitjaiks. Philipp II ajal a. 1591 kaotati Aragoonia vabadused ja kortesid säilisid selle provintsi vähemõjuka seisuste esindusena. Philipp II riikliku programmi teostamine Madalmais põhjustas neli aastakümmet kestnud vabadussõja, mis lõppes Madalmaade iseseisvumisega.

Hispaania langus. Sõjad sundisid Hispaaniat ülal pidama oma aja kohta määratu suurt (150 000) palgasõdurite väge. Absolutismi teostamine suurendas ülemääraselt ka omakasupüüdlikku ja ostetavat ametnikkonda. Samal ajal aga läheb Hispaania majanduselu allamäge. Väärismetallide hulgad tõstavad elukallidust; see ja ülemääraselt kõrge maksustamine aitavad ruineerida tööstust ja kaubandust. Isegi äärmiselt tulus kaubandus kolooniatega, mis riigikassa huvides on koondatud Cadix'i, läheb üha rohkem välismaalaste kätte. Seda majanduslikku allakäimist soodustab elanikkonna ebaterve jagunemine seisusteks. Aadlikke ja vaimulikke on liiga palju (arvutuste järgi mõnel pool kokku kuni 1/2 elanikkonnast). Et majoraat-pärimiskorra tõttu aadliperekonna nooremad liikmed on varanduseta, siis otsivad nad riigiteenistusse pääsemist sõduritena ja ametnikena või siirduvad vaimulikku seisusse. Kõigele sellele lisaks tuleb arvestada, et sõdades, kolooniatesse siirdumise, moriskide jälitamise ja muu tagajärjel Hispaania elanikkond arvuliselt isegi väheneb (8 miljonilt XVI saj. keskpaiku 4,5 miljonini sada aastat hiljem). Hispaania küündimatust juhtiva suurriigi ülesande täitmiseks aitas omakorda süvendada Philipp II järglaste aegne soosikute valitsemine, kelledest igaüks on osanud endale kuhjata riigi arvel määratu suuri varandusi, samal ajal kui riik kuulutas end korduvalt pankrotis olevaks (1556.—1647. a. vahemikus kuus korda).

Hispaania suurus-aeg on olnud tõusuajaks ka kirjanduses ja kunstis. Romaanikirjanikest omab suurt tähtsust Cervantes, kuna näitekirjanikest olid kuulsamad Lope de Vega ja

Calderon. Kujutavatest kunstidest leidis eriti edukat viljelemist maalikunst, mille esindajaist on portreemaali alal omandanud üle-euroopalise kuulsuse Velazquez ja pühakute ning madonnade maalijana Murillo.

MADALMAAD.

Olukord XVI sajandi keskpaiku. Madalmaiks nimetati XV saj. lõpul Burgundia pärandina Habsburgidele siirdunud (arvult 17) vürstkondi, mis asetsesid enamikus Schelde, Maasi ja Reini alamjooksul ja suudmealadel. Rahvuslikult jagunesid Madalmaad kahte ossa: Maasist ja Reinist põhja pool elasid germaani tõugu hollandlased ja friisid, Lõuna-Madalmaade elanikkonna moodustasid siseprovintsides romaani tõugu valloonid ja mereranniku-aladel elasid romaani kultuurist mõjutatud germaani tõugu flaamid. Erinevusi oli ka Madalmaade majanduselus. Lõuna-Madalmaade mereäärsete provintside Flandria ja Brabanti linnalise kultuuri aladel õitses kõrgel arenemisastmel olev tekstiiltööstus. Seal asetses ka Euroopa kaubanduse suurim keskus Antverpen. Laevandus, kaubandus ja ulgumerekalandus olid tähtsamaiks tegevusaladeks Põhja-Madalmaade merepoolsete provintside Hollandi ja Zeelandi elanikkonnale. Koguni erineva ilmega olid siseprovintsid; neis oli esiplaanil põllumajandus ja seal esines mitmel pool läänindusaegset talupoegade sõltlust mõisnikest.

Iga provints oli omaette riigiks, mille vanade vabaduskirjadega piiratud valitseja pidi uute maksude jm. määramiseks sobitama kokkuleppeid provintsi seisuste esindusega — staatidega, kes valisid ka provintsi asehaldureid. Burgundia ajast pärines juba provintsistaatide ühendamine generaalstaatideks, mille mõju oli aga väike, sest staatide esindused olid seotud neile antud juhtnööridega ja siduvaid otsuseid sai teha ainult ühel häälel. Karl V ajal asutati Madalmaade kindral-asehalduri võimu suurendamiseks valitsemisnõukogusid. Samal ajal hakkas Madalmais levima ka protestantism.

Vabadusvõitlus. Võttes ettekäändeks usundilisi rahutusi Lõuna-Madalmaade linnades saatis Philipp II a. 1567 Madalmaade vaba-

dusi rikkudes sinna Hispaania sõjaväe oma absolutismi ja katoliku reaktsiooni teostamist taotleva poliitika hoolimatu ja teovõimsa läbiviija hertsog Alba juhtimisel. Alba poolt ellukutsutud „Verenõukogu" poliitiline terror, ränkade maksude sisseseadmine ja protestantide jälitamine ajendas vabadusvõitluse. Oranje Wilhelmi energilisel ja osaval juhtimisel õnnestus vabadusvõitlejail, eriti meremeestest „meregöösidel" 1570-ndail aastail vallutada ja kaitsta Hollandit ja Zeelandit seni võitmatuks osutunud Hispaania maaväe vastu. Antverpeni rüüstamine Hispaania mässavate palgasõdurite poolt ajendas Lõuna-Madalmaade liitumise põhjaprovintsidega. Kuna kindral-asehalduril Alessandro Farnese'l õnnestus katoliiklikke lõunaprovintse, taastades nende vabadusi, Hispaaniale tagasi võita, ühinesid 7 põhjaprovintsi, kus alles nüüd pääses võidule kalvinism, a. 1579 Utrecht'i unioonik s ja kuulutasid end a. 1581 iseseisvaks. Selles seisundis ei suutnud muudatusi tuua ka Oranje Wilhelmi tapmine a. 1584. Oranje Wilhelmi pojal Moritz'il õnnestus 1609. a. relvaderahu ajaks osa Lõuna-Madalmaade, nn. generaalstaatide maa juurdevõitmine. Muudatusi ei toonud ka a. 1621—48 kestnud uus sõda Hispaaniaga, mille lõppedes ühendatud Madalmaad leidsid lõpliku tunnustuse Vestfaali rahulepingus.

Riiklik kord. Riiklikult jäid Madalmaad ennevabadussõjaaegse lodeva provintsiliitumise astmele püsima. Sellises olukorras oli riiklikus elus suur tähtsus provintsidel. Nende hulgas oli vaidlematult elanikkude arvu, rikkuse ja mõjukuse poolest tähtsam Holland, kes üksinda näit. maksis u. 60% üldistest maksudest. Hollandi suur tähtsus ja mõju aitasid kujundada üht tähtsamaist ameteist uues riigis — raepensionäri oma, kes oli Madalmaade tegelik välisminister ja Hollandi erihuvide kaitsja. Vabadusvõitlus oli loonud aga ka teise, Oranje soost printsidele kuuluva kindral-asehalduri ameti, millisega oli seotud sõjaväe ja laevastiku ülemjuhataja amet. Hispaania-vastaste sõdade ajastul olid üldiselt ülekaalus kindral-asehaldurid. Sõdade lõpu järel aga, XVII sajandi keskpaiku õnnestus vastaserakonnal kaotada kindral-asehalduri amet.

Majanduslik õitseng. Majanduslikul alal tähistas iseseisvumine Madalmaile kiiret tõusu. Majanduse aluseks oli ja jäi kauban-

dus, laevandus ja ulgumerekalandus. Omatööstuse vähene areng ja riigi väiksus tingisid, et Madalmaade kaubandus oli suurel määral vahendlus- ja komisjonikaubandus. XVII sajand oli Madalmaadele suurimaks õitseajaks. Madalmail oli domineeriv tähtsus (üle 50%) Läänemeremaade kaug-kaubanduses. Nad võistlesid edukalt Inglismaaga Vene ja Levandi kaubanduses. Suurimaks tuluallikaks oli siiski juhtiva koha omamine kauplemises Kaug-Idamaadega. A. 1602 asutatud Ida-India kaubaselts vallutas sajandi 60-ndaiks aastaiks Moluki ja Sunda saared (kus Jaava saarel asutati Madalmaade koloniaalriigi pealinn Bataavia), Malaka poolsaare, Tseiloni ning Kapimaa ja saavutas monopoli kauplemises Jaapani ning Hiinaga. Koloniaalriigi hoolimatu ekspluateerimine ja vürtside ning muude Kaug-Ida kaupade turustamine põhimõttel „väheselt kaubalt suur kasum" (veel XVIII sajandil saadi vürtsidelt kuni 1200% kasumit) muutsid Kaug-Ida kaubanduse Madalmaade jõukuse tähtsamaks allikaks. Vähem oli edu Lääne-India kaubaseltsil, mille tähtsaimaks tegevusalaks kujunes konterbandikaubandus Hispaania kooloniatega Ameerikas ja neegerorjadega kauplemine. Ka kalandus õitses. Madalmaade põlisele jõukus-allikale — heeringapüügile tuli juurde tulus vaalapüük. Omatööstuse alal püsis esikohal laevade ehitamine, mis ka arusaadav riigis, kellele kuulus umbes pool Euroopa kaubalaevastikust (22 000 laeva u. 240 000-lise meeskonnaga). Lõuna-Madalmaade emigrandid rajasid sel ajal ka terve rea uusi tööstusettevõtteid. Madalmaade kalevi-, pitsi-, lõuendi-, värvimis- ja keraamikatööstused elasid XVII saj. üle lühikest, aga intensiivset tõusuaega. Kapitalirikkusest oli kasu ka põllundusele, eriti mereäärseis provintsides, kus mere kuivatamisega hakati maad juurde võitma. Põllunduse tähtsamaiks aladeks olid karjandus ja aiandus. Põllundusega seoses õitses ka või, juustu ja piirituse valmistamine.

Madalmaade majanduselus oli suur tähtsus linnadel. Neist domineeris Amsterdam, mis, hävitades vabadusvõitluses Antverpeni kaubanduse Schelde suudme sulgemise teel, muutus Euroopa kaubanduse tähtsaimaks keskuseks. Amsterdami börs ja a. 1609 asutatud žiiro- ja deposiitpank olid keskse tähtsusega asutisteks kogu Euroopale.

Kultuur. Kaubandusriigi olemus tingis ka suhteliselt suure poliitilise ja usundilise vabaduse. Usundilisel alal olid sallitavad kõik usundid. Mõttevabadus soodustas teaduste arenemist. Madalmaad muutusid pelgupaigaks kõigile, kes usundilistel või poliitilistel põhjustel pidid siirduma maapakku. Kõige selle tulemuseks oli, et hispaanlastest pääsemise mälestuseks asutatud Leydeni ülikool oli üks kuulsaimaid Euroopas. Elav kaubavahetus ja suhteliselt suur trükivabadus soodustasid ka ajakirjanduse tõusu, millisel alal Madalmaad on mitmeti olnud teerajajaks absolutistlikkude Lääne-Euroopa riikide valitsejate suureks pahameeleks. Ka Madalmaade kunstis oli XVII sajandil suurus-aeg. Produktiivse, geniaalse põhja-madalmaalase Rembrandt'i ja lõuna-madalmaalase Rubens'i kõrval tegutseb rida esmajärgulisi kunstnikke, kelledest on nimekamad van Dyck, Hals ja Vermeer van Delft.

INGLISMAA.

Seisund XVI saj. keskpaiku. Henry VIII oli jätnud riigi maha võrdlemisi halvas seisundis. Tarastamisega seoses tekkinud talupoegade maatumine ja hulkureiks muutumine oli süvendatud kirikuvaranduste võõrandamise ja senise kirikliku hoolekande korra kadumisega. Reformatsioon ise oli elanikkonna enamikule jäänud võõraks ja uus kiriklik kord oli esialgu veel kujunemata. Henry VIII ainukese poja Edward VI ajal suurenes kirikuvaranduste pillamine; ühtlasi seati a. 1552—53 inglise kirik protestantlikule alusele. Vaevalt see teostatud, algas kuninganna Mary (1553—58) vastupidise äärmuse taotlemist. Inglismaal restaureeriti katoliiklik kirik ja usk ning jälitati julmalt protestante. Mary abielu Philipp II-ga muutis Inglismaa Hispaania sõltlaseks ja viimasega liidus alatud sõjas Prantsusmaaga kaotati sellele Calais' linn. Sellises olukorras algas Inglismaa väljapaistvamaid suurus-aegu — Henry VIII noorema tütre, kuninganna Elisabethi (1558—1603) valitsemisaeg.

Siseelu korrastus ja arendamine. Kõige enne leidis Elisabethi ajal lahenduse kirikuküsimus. 1560-ndail aastail antud 39 artikli usutunnistusega sobitati nii õnnelik kompromiss

protestantismi ja katoliikluse vahel, et see vastuvõetavaks osutus rõhuvale enamikule inglastest. Alles valitsusaja lõpu poole tõusis riigikirikule usu alal vastaseid kalvinistide-puritaanide ja anabaptistidele lähedaste independentide ning eeskätt jesuiitide ja nende õpilaste poolt juhitud katoliiklaste näol.

Erilist rõhku pannakse ka majanduselu arendamisele ja korrastamisele. Ühismaade tarastamist ja muutmist lambakarjamaaks pidurdatakse ja katsutakse tõsta muu seas ka viljakasvatuse tasuvust talupoegade maatumise ärahoidmiseks. Veelgi suuremal määral on valitsus huvitatud tööstuse ja kaubanduse arenemisest. Arendatakse merkantilistlikku majanduspoliitikat. Toorainete, eriti villa väljavedu tõkestatakse oma tööstuse arendamise huvides. Katsutakse maale kutsuda võõraid meistreid. Tekstiiltööstuses tuli õitseng Madalmaade maapagulaste-meistritega ja mäetööstuses rakendati suure eduga saksa meistreid. Tööstuse arenemiseks mõjus kaasa ka plaanikindel kaitsetollide läbiviimine, ettevõtjaid julgustav monopoliõiguste annetamine ja tsunftikorra kadumine.

Veelgi püsivama väärtusega olid üle 200 aasta kehtima jäänud seadused tööolude ja hoolekande korralduse alal. 1562. a. õpilaste seaduses määratakse kindlaks 7-aastane ametiõppimise aeg, millise oskuseomandamise aja peavad läbi tegema ka ettevõtjad. Samuti on kindlaks määratud tööpäeva pikkus ja rahukohtunikkudele tehakse kohustuseks õiglase tööpalga määramine. A. 1601 kodifitseeritud töötaoleku vastases seaduses tehakse töötute ja hulkurite ülalpidamine kohuseks nende kodukihelkondadele. Need pidid eriliselt selleks kogutud vaestemaksude arvel töövõimetuid ülal pidama vaestemajades, töövõimelisi tuli aga tööle rakendada ja abisaajate lapsi paigutada õpilastena tööstus- ja põllumajanduskäitistesse.

Väljapaistev tõusuaeg tuli ka Inglise kaubanduses ja laevanduses. A. 1553 asutatud Moskoovia kaubaselts saavutas Vene väliskaubanduses monopoli. Samuti tegutses edukalt Vahemere-maade kaubanduse alal Levandi kaubaselts. Lõpuks asutati a. 1600 Ida-India kaubaselts, mille suurus-aeg algas küll alles hiljem. Inglise kaubanduse arendamiseks kaotatakse välismaa kaupmeeste privileegid ja

suletakse a. 1598 Hansa kontor „Terashoov" Londonis. Ka laevandus ja maadeavastamine said Elisabethi ajal uut hoogu. Tõuge selleks tuli meriröövi arengust. Nii andis Drake'i kuulus ümber maailma reis a. 1577—80, mille finantseerijaid oli ka kuninganna ise, Hispaania hõbedalaevastiku röövimise tagajärjel määratu suurt puhaskasu. Veelgi tulusamaks osutusid hilisematele põlvedele konterbandivedu Hispaania kolooniaisse ja neeger-orjadega kauplemine.

Välispoliitiline tõus. Pika rahu ajal olid Inglise siseolude tervendamine ja laevanduse arenemine tõstnud riigi võitlusvõimet, nii et see osutus võimeliseks tõusma sõjas Hispaaniaga protestantismi eestvõitlejaks. Ühelt poolt inglaste meriröövv, Madalmaade vabadusvõitluse toetamine ja katoliiklaste jälitamine ja lõpuks ka Mary Stuarti hukkamine a. 1587, teiselt poolt jesuiitide poolt juhitud katoliku kiriku elustamise katsed Inglismaal, vandeseltsid Elisabethi kõrvaldamiseks ja tema asendamiseks Mary Stuartiga, keda Hispaania ja katoliiklased pidasid seaduslikuks Inglise valitsejaks, tegid sõja Hispaaniaga vältimatuks. „Võitmatu armaada" hävitamise järel a. 1588 arendas Inglismaa Hispaania vastu edukat meresõda ja meriröövi, kuna hispaanlased toetasid iiri vabadusvõitlust Inglismaa vastu. Selles viimases laastavas ja julmas kodusõjas võitsid Hispaania toetusest hoolimata inglased ja sõda Hispaaniaga lõppes a. 1604 *status quo* alusel.

Suured edusammud nii sise- kui ka välispoliitika alal tõstsid valitseja autoriteeti; ühtlasi suurendasid nad Inglise poliitiliselt mõõduandvate kihtide — maa-aadli ja linnakodanluse iseteadvust. Viimane avaldus parlamendi opositsioonis Elisabethi valitsusaja lõppaastail, mis näit. monopolide puhul võttis nii terava kuju, et Elisabeth eelistas opositsiooni rahustamiseks tühistada kõik monopolid. Tõusuaeg ja suurenev jõukus olid kasvatanud elanikkonnas elunautimise tungi: Inglismaa oli „vana lõbus Inglismaa". Tõusuaeg oli tulnud ka inglise kirjanduse ja kunsti arenemises, millistel aladel tuntakse erilist Elisabethi perioodi. Kirjanduse alal tegutses sel ajastul muude hulgas ka kuulus kirjanik Shakespeare. Elisabethi surmaga lõppes Inglismaal Tudorite aeg ja troon siirdus Stuartite soost Šoti kuningale James VI-le.

PRANTSUSMAA.

Usundisõjad. XVI sajandi keskpaiku oli Prantsusmaa tegelikult absolutistlik riik ja seda tänu teovõimsate valitsejate, eriti François I suurele autoriteedile. Seda nõrgendas a. 1559 Câteau-Cambrésis' rahuleping, milles Prantsusmaa loobus oma nõudlusist Itaalias Hispaania kasuks, saades hüvituseks Calais', Metz'i, Toul'i ja Verdun'i piiskopkonna. Pärast rahulepingu sõlmimist suri kuningas Henri II (1547—59) ja temale järgnesid ta väheandekad pojad François II (1559—60), Charles IX (1560—74) ja Henri III (1574—89). Kuningate alaeasuse ja võimetuse pärast vähenes kuningavõimu autoriteet veelgi ja võimu pärast olid võistlemas kuningate sugulased Bourbon'id ja Guise'id. Nende mõju katsus vähendada omakorda võimuahne kuninganna-ema Katariina di Medici.

Kuninga autoriteedi vähenemisega käis kaasas usundiliste vastuolude süvenemine. Kalviniste, keda Prantsusmaal nimetati hugenottideks, leidus kõigis seisustes peagu kõikjal üle riigi. Arvuliselt umb. 1 miljon, moodustasid nad 10% Prantsuse elanikkonnast. Hugenottide tugevuse tähtsamaid aluseid oli nende kindel usundiline veendumus, sõjakas tahe oma usundi võidule viimiseks ja hea organisatsioon üleriikliku sinodi näol. Ka olid nad ülekaalus paljudes linnades, mis võimaldas neile sõjas tugipunkte linnkindluste näol. Suur aadlikkude arv andis lõpuks sellele vähemusele sõjaks vajalikke elukutselisi sõdureid. Alates 1550-ndaist aastaist on ka katoliku vaimulikkude, eriti jesuiitide juhtimisel katoliiklased organiseerumas hugenottide vastu. Õueparteidest olid kuningasoo nooremat liini moodustavad Bourboni printsid hugenotid, kuna leppimatuid katoliiklasi juhtisid Guise'id. Sellises olukorras otsustas Katariina di Medici oma alaealise poja Charles IX asevalitsejana asuda lepituse seisukohale ja laskis a. 1562 välja kuulutada ususallivuse edikti. Usundiliste parteide leppimatuse tõttu algasid aga samal aastal usundisõjad, milliseid 1562. ja 1598. a. vahemikus on peetud kaheksa. Esimeses neljas sõjas suutsid hugenotid end kaitsta ja saavutasid a. 1570 ususallivuse ja usundirahu kindlustamiseks endile 4 kindlust. Et kõrvaldada kuninga Charles IX juures suure mõju omandanud hugenottide juhti, admiral de Coligny'd, korraldati hugenottide massiline tapmine pärtli-

ööl a. 1572 Pariisis (hiljem ka paljudes provintsilinnades), mille ohvrite arv kogu Prantsusmaal arvatakse olevat umb. 10 000. See ei suutnud aga nimetamisväärselt vähendada hugenottide vastupanuvõimet ja järgnevais metsikult julmades usundisõdades õnnestus neil oma kiriku olemasolu kaitsta isegi a. 1576 loodud ja Hispaania poolt toetatud katoliku liiga vastu. Kodusõja lõpetas viimase Valois' Henri III surma järel selle lähema meespoolse sugulasena kuningaks saanud Bourbon'i soost Henri IV (1589—1610).

Riigi korrastamine. A. 1593 katoliku usku siirdunud, leidis ta tunnustamist kõikjal riigis ja sundis ka Hispaaniat järgnevas sõjas ja 1598. a. rahulepingus respekteerima Prantsusmaa sõltumatust. Samal 1598. aastal antud Nantes'i ediktiga asus Henri IV esimesena Euroopas tõelise usuusallivuse poliitika teostamisele. Hugenotid omandasid usuusallivuse üle riigi. Usulisi talitusi võisid nad avalikult korraldada seal, kus neil see tegelikult oli olemas edikti väljakuulutamise ajal (välja arvatud Pariis ja mõned teised linnad). Hugenotid omandasid õiguse pääseda riigiameteisse ja õiglase õigusemõistmise huvides asutati erilised segakohtud, milledes oli liikmetena võrdselt katoliiklasi ja protestante. Hugenotid säilitasid ka oma üleriikliku organisatsiooni, ja usundirahu kindlustuseks anti neile sadakond kindlust.

Valitsejana osutas Henri IV väljapaistval määral reaalsusmeelt, kiiret ja tabavat otsustusvõimet ja suure võimutahte juures siiski ka üsna palju takti ja sõbralikkust suhtlemises alamatega. Kiiresti õnnestus tal jalule seada kuninga autoriteet. Veelgi suurem oli ülesehitustöö majanduslikul alal. Hertsog Sully, kuninga tähtsaim minister, teostas range korra riigimajapidamises ja kaotas senise puudujäägi kokkuhoiu teostamisega, aga ka ostetavate ametite pärilikuks muutmisega kindlaksmääratud aastamaksude eest. Tähtsaimaks majandusharuks pidas Sully põllumajandust. Selle ja eriti talupoegkonna seisundi parandamiseks vähendatakse maksusid. Põllunduse tasuvuse tõstmiseks lubatakse hea saagi aastail vilja välja vedada. Hollandlaste juhtimisel kuivatatakse soid. Transpordi soodustamiseks parandatakse teid, kaevatakse kanaleid ja kaotatakse teerööv. Vastupidi Sully'le pidas kuningas tähtsaks

ka tööstust ja kaubandust. Soodustati ja ergutati siidiusside kasvatamist. Toorsiidi töötlemiseks pandi alus siiditööstusele. Samuti leidis valitsuse poolt toetamist klaasi, pitsi, peennaha jm. toredustööstus, kuna vana põline kalevi- ja lõuenditööstus tõusis rahuaegadel uuesti õitsele. Koloniaalpoliitika alal oli väljapaistvamaks saavutiseks Quebec'i asutamine Kanadas XVII saj. algul.

Ülesehitava töö kõrval ei unustatud ka Prantsuse sõjaväe korraldamist ja varustamist. Välispoliitikas piirdus Henri IV reaalpoliitikuna teostatavate sihtide saavutamisega. Kuid ka tema ei pääsenud Prantsusmaale traditsioonilise Habsburgide-vastase poliitika harrastamisest. Habsburgide ja katoliku reaktsiooni mõju suurenemise hädaoht Alam-Reini mail oli põhjustamas kuningat sõjateele asuma, kui ta tapeti ühe katoliiklasest fanaatiku poolt.

SAKSAMAA.

Vastureformatsiooni aeg. Majanduslikult oli Saksamaa allamäge käimas. Maailmakaubanduse keskuste siirdumisega ookeaniäärseisse maadesse hävis Lõuna-Saksa tulus transiitmaa seisund ja sealsed suurfirmad pankroteerusid. Alla käis ka tööstus, mille arenemist tõkestas iganenud tsunftikord. Usundilt oli Saksamaa ajastu algul enamikus protestantlik: võiduka protestantismi edu kahjustasid aga raskelt teravad tülid usu-uute erinevate voolude vahel. Toetudes Baieri hertsogite ja Habsburgide aktiivsele abile õnnestus katoliku kirikul 1550-ndaist aastaist alates Saksas tegutsevate jesuiitide juhtimisel ja kaasabil summutada protestantlikku liikumist Baieris ja Austria kõrvalmais. Katoliku reaktsiooni meelsete piiskoppide valimine võimaldas alates 1560-ndaist aastaist vastureformatsiooni hoolimatut teostamist Lõuna- ja Loode-Saksamaa arvukais vaimulikes vürstkondades. Kõige selle tulemusena kaotasid organiseerimata protestandid järjest ja katoliiklaste võidutahe ja julgus tõusid. Alles usundirahu otsene rikkumine suutis ajendada protestantide võrdlemisi lodeva kaitseliidu, nn. protestantliku uniooni tekkimist a. 1608 kalvinistliku Pfalzi kuurvürsti juhtimisel. Koguni kindlama liidu lõid aga katoliiklased Baieri hertsogi juhtimisel a. 1609 katoliku liiga

näol. Selliselt organiseerunud, seisis Saksamaa uue usundisõja lävel.

30-aastane sõda. Sõda algas Böömi protestantide mässuna, kes leidsid oma maa ususallivuse seaduse, nn. „Majesteedi kirja" rikutud olevat katoliiklaste poolt. Et keisri Matthiase (1612—19) surma järel Böömi valis oma kuningaks protestantliku uniooni juhi, Pfalzi kuurvürsti Friedrichi, oli see mäss muutumas usundisõjaks Saksamaal. Uus keiser Ferdinand II (1619—37) summutas katoliku liiga ja luterliku Saksi kuurvürsti abiga a. 1620 Böömi mässu ja võitis liiga ning Wallensteini loodud sõjaväe abil ka Saksa protestandid ja neid abistava Taani. 1629. aasta restitutsiooni-ediktiga nõutud kõigi pärast a. 1552 sekulariseeritud katoliku kiriku valduste taastamine ja keisri kavatsus laevastikku asutada Lääne- ja Saksa merel tekitasid kõigis Habsburgide vastastes valitsejais uut hoogu vaibumas oleva sõja jätkamiseks. Rootsi kuninga Gustav II Adolfi sõttaastumisega a. 1630 algaski uus selle sõja rahvusvahelise ilmega periood. Tänu Rootsi rahvusväe paremale varustisele, uuele taktikale ja Gustav Adolfi väljapaistvale väejuhiandele tuli ühtlasi pööre sõjas protestantide kasuks. Kuninga surma järel, eriti a. 1635 alates läks Habsburgide ja keisri vastase sõja juhtimine senini kaudselt sõjast osavõtnud Prantsusmaale, kuni 1640-ndail aastail üldise sõjatüdimuse tõttu asuti pikalevenivate rahuläbirääkimiste pidamisele.

30-aastase sõja tagajärjed. Vestfaali rahuga a. 1648 sai Prantsusmaa Elsassi ja Rootsi Ees-Pommeri ühes mõnede saarte ja Oderi suudmealadega ja Bremeni ning Verdeni piiskopkonna. Rahu garantidena omandasid Prantsusmaa ja Rootsi õiguse alatiseks vahelesegamiseks Saksa sisevahekordadesse. Saksa riikidest suutis vaid Brandenburg selle rahu järel Taga-Pommeri, Magdeburgi, Halberstadti ja Mindeni piiskopkonna võrra oma maa-alasid laiendada. Tegelikult Saksa riigist eraldunud Madalmaad ja Šveits tunnustati nüüd lõplikult iseseisvaiks riikideks. Riiklikult lagunes pärast rahulepingut Saksamaa u. 360 vürstkonda. Keisrid minetasid igasuguse õiguse riigi nimel midagi ette võtta ilma riigipäeva nõusolekuta. Augsburgi usurahu põhimõtet „kelle valitsus, selle usk" laiendati nüüd ka kalvinistidele. Rasked olid ka sõja majanduslikud tagajärjed. Elanikkonna vähenemine kuni 50% võrra andis

end pikemat aega tunda. Sellele lisandusid sõja hävitustöö tagajärjed. Avalikud ja eravõlad olid tõusnud nii suureks, et sõja ajal korduvalt kuulutati välja moratoorium ja a. 1654 otsustati kustutada $^3/_4$ võlguolevaist võlaprotsentidest.

POOLAMAA.

Siseolud XVI sajandil. XVI sajandi 1. poolel oli Poola-Leedu kaksikriik suuremaid Euroopas. Haarates enda alla Visla, Neemeni ja Dnepri jõgikonnad ulatus see riik Läänemerest kuni praeguse Lõuna-Vene stepini ja Karpaatidest kuni Dnepri ja ta vasempoolsete harujõgedeni. Selle suurriigi-seisundiga oli vaid vähesel määral kooskõlas r i i g i s i s e p o l i i t i l i n e k o r d. Kuningad olid valitavad ja nende võim piiratud. XVI sajandi algusest peale oli seadusandlus siirdunud peaaegu tervenisti riigipäevadele — s e i m i d e l e.

Seisuslik kord oli riigis kujunemas a a d l i kõikvõimsaks muutumise suunas. Seimist osavõtmise õigus oli kujunenud aadli ainuõiguseks. Veelgi suuremad olid aadli ühiskondlikud eesõigused. Kuna samal ajal talupojad kaotasid õiguse kaebusi tõsta mõisniku vastu avalikes kohtuis ja orjuse määrad suurenesid, siis oli poola t a l u p o e g õigupoolest muutumas pärisorjaks. Aadli võimutäiust suurendas omakorda l i n l a s t e tähtsuse langemine Poolas, mida põhjustasid transiidi vähenemine Krimmi vallutamise tõttu türklaste poolt, käsitööstuse arenemine eramõisades ja aadli vabaolek tollimaksudest. Aadli ainsaks kohustuseks oli teenimine vähese sõjalise tähtsusega aadlimiilitsas. Selle asendamine ajakohase palgasõdurite väega õnnestus piiratud ulatuses alles XVI saj. teisel poolel.

Humanismist mõjutatud Poolas leidis r e f o r m a t s i o o n linnades ja aadli hulgas laialdast pooldamist. Usundilise pildi muutis veelgi keerulisemaks arvuka vene rahvusest k r e e k a - k a t o l i i k l i k u elanikkonna olemasolu riigi idaprovintsides. Muu-usuliste omavaheliste vastuolude tõttu saavutati vastureformatsiooni alguseks vaid üldine ususallivus ja õigus mittekatoliiklastel riigiameteisse pääseda.

Poolamaa langus. V a s t u r e f o r m a t s i o o n i aja algul toimus Poolas rida suurema tähtsusega muudatusi siseriiklikus

elus. Esimene neist oli a. 1569 Lublini unioon. Selles moodustasid Poola ja Leedu tihedama liidu. Poola riigi edaspidises arengus saatuslikke muudatusi oli Poolamaa muutumine täielikult valivaks riigiks Jagelloonide dünastia väljasuremise järel a. 1572. Sellega järgnes iga kuninga surmale enamvähem pikka aega kestev anarhiaperiood, mida kasutasid oma huvides naaberriigid. Veelgi rohkem õõnestas riigikorda konföderatsiooniõigus, mille järgi iga aadlik võis teistega liituda isegi kehtiva riigikorra ja valitsuse vastu, et oma seisukohta kodusõja abil läbi viia. Vastureformatsiooni ajastul leidis a. 1652 ametlikku tunnustamist ka teine aadli nn. kuldse vabaduse põhiõigus — seimi liikme õigus oma protestiga takistada otsuse vastuvõtmist. Suure kuninga Stephan Báthory (1575—86) ajal ei tulnud need Poola riigi laostamisele viivad tendentsid veel täiel määral nähtavale ja Poolamaa suutis kindlustada endale suurema osa Vana-Liivimaa pärandist. Tema ajal algas aga Poolas vastureformatsioon. Täiesti katoliku reaktsiooni mõju all olid Vasa soost valitsejad: Sigismund III (1587—1632) ja ta pojad. Jesuiidid suutsid paari inimpõlve jooksul eeskätt oma koolide kaasabil katoliku kirikule võita enamiku protestantlikke ja ka osa kreeka-katoliiklikke aadlikke. Üha süvenev katoliku reaktsioon ja pärisorjus põhjustasid aga laialdase riigivastase käärimise Dnepri alamjooksul asetsevasse Ukrainasse põgenevate talupoegade-kasakate hulgas.

Halva sisekorra tõttu nõrgestatud Poola riigile tuli lisaks raskusi ka rahvusvahelise olukorra halvenemisega. Sigismund III püüe alistada enda võimule ka oma pärusmaad Rootsit põhjustas aastakümneid kestva sõja, mille tulemusena a. 1629 siirdus Rootsile Liivimaa kubermang. Bogdan Chmielnicki poolt juhitud suur ja metsik kasakate ning talupoegade mäss põhjustas a. 1654—67 sõja Venemaaga. A. 1655 algas ka sõda Rootsiga ja selle aastakümne teisel poolel näis vaenlaste poolt peaaegu täielikult vallutatud Poola riigi lõpp käes olevat. Välispoliitilise konjunktuuri soodsate muudatuste tõttu pääses Poola sellest võrdlemisi hõlpsasti, kaotades vaid Venemaale maad Dnepri vasemal kaldal. Riigi suurus-aeg oli aga möödas ja ta astus vastu langusele.

VENEMAA.

Joann IV. Juba XVI saj. 1. poolel oli Moskva-Venemaal märgata sisekriisi tunnuseid. Üks neist tekkis valitsejate absolutismitaotlustest põhjustatud vastuoludest bojaaridega, kes põlvnesid suurelt osalt osastisvürstidest ja kes omasid pärusmõisu. Bojaaride mõju vähendamiseks loodi uus teenistusaadli kiht, mille liikmed ratsateenistuse eest said riigilt kasutada (teenis-) mõisu. Halb oli ka riigimaksudega ja kohustustega mõisa vastu ülekoormatud talupoegade seisund, kes seetõttu põgenesid Doni kasakate maile. Sellises olukorras oleva riigi valitsejaks sai a. 1533 kolmeaastane Joann IV (1533—84). Valitseja alaeasuse aegne bojaaride metsik võitlus võimulpüsimise pärast ja ebaväärikas kohtlemine tekitasid haiglases, tasakaalutus, varaküpses lapses, kes pealegi varakult omandas ülikõrge arvamise valitseja õigusist, umbusku ja julma vaenu oma ümbruskonna vastu, millise iseloomujoone järgi vene rahvas teda nimetabki Groznõi'ks, s. t. õiglaselt julmaks. A. 1547 esimeseks Vene tsaariks kroonitud, arendab uus valitseja oma sõpruskonna abil tähelepandavat reformimistegevust. Esimeses seisustekogus, „zemski sobor'is", võetakse a. 1550 vastu uus (kriminaal-) seadustekoodeks, võimaldatakse provintsidel kindlaksmääratud aastamaksude eest omakasupüüdlikkude asevalitsejate asemel valida oma asevalitsejaid, kohtunikke ja maksudekogujaid. Samal ajal viiakse ellu ka sõjaväe reform, asutatakse laskureist ja kahurväelastest alaline sõjavägi ning suurendatakse ja korrastatakse teenistusaadli ratsaväge.

Uut sõjaväge kasutati otsekohe vallutussõdades. A. 1552 vallutati Kaasani ja aastal 1556 Astrahani tatari riik. Sellega allutati Volga jõgi terves ulatuses Vene tsaaride võimule ja vabanes tee Vene ekspansioonile Uurali mägede ja nende taga asetseva Siberi suunas. Viimase vallutamine algaski Joann IV valitsusaja lõpul Obi jõgikonnas asetseva Siberi tatarlaste riigi allutamisega Jermaki poolt a. 1582. Aastast 1553 lõid inglased, kes paar aastat hiljem said monopoli Vene väliskaubanduses, pideva kaubavahetuse Lääne-Euroopaga, varustades muuseas Venemaad ka sõjatarvetega. Kõrvuti idapoolse ekspansiooniga algas Venemaa a. 1558 Vana-Liivimaa vastu vallutussõda, mis viimase kokkuvarisemise järel a. 1561 kujunes aastakümneid kestvaks heit-

iuseks Poola ja Rootsiga Liivi pärandi pärast ja lõppes 80-ndate aastate algul kokkuvarisemise lähedale jõudnud Venemaale tulemusteta.

Seda sisemist kokkuvarisemist soodustas muu hulgas ka nn. opritšnina. Joanni umbusk ja vaen bojaaride vastu ajendus tülist tema sõpruskonnaga ja arenes hävitamismaaniani ulatuvaks raevuks, mille tulemuseks oli kuni poolte bojaariperekondade julm hävitamine, linnade plaanikindel rüüstamine ja bojaaridelt äravõetud pärusmõisade jagamine teenismõisadena tsaaritruude uute aadlikkude-opritšnikkude vahel. Vastutasuna äravõetud maade eest anti bojaaridele mõisu riigi äärmail. Opritšnina tähendas tsaari vastaste hävitamise süsteemi kõrval ka seda riigiosa, mis süsteemi tõhusamaks läbiviimiseks eraldati tsaari despootilisele võimule alluvana ülejäänud riigist.

Segaduste-aeg. Joanni surma järel läks seesmiselt vapustatud riik vastu segaduste-ajale. Viimasest ülesaamine osutus veelgi raskemaks seetõttu, et Vene riigi tõusu ja riikliku korra kehastis — valitsejasugu — oli välja suremas. Joann IV vaimuhaige poja Feodor I (1584—98) asemel valitses tegelikult Boris Godunov, kes asehaldurina kui ka tsaarina (1598—1605) katsus korrastada riiki ja tõkestada segaduste tekkimist. Ka muutis ta Moskva patriarhaadi sisseseadmisega a. 1589 Vene kiriku sõltumatuks välismaast. Riigi ja selles kehtiva korra vastaste juhiks sai ajaloos Vale-Dimitri nime all tuntud mees, kes väitis ja uskus end olevat Joann IV tapetud poeg Dimitri. Poolakate ja jesuiitide toetusel, kes lootsid tema abiga teostada Vene kiriku allutamist paavstile, algas ta kodusõda ja sai Boris Godunovi surma järel tsaariks (1605—06), kuid kõrvaldati vürst Vassili Šuiski poolt mässu teel. Uue tsaari Vassili Šuiski (1606—10) ajal vallandus väljasurnud valitsejasoo isehakanud sugulaste (arvult üle 30) juhtimisel anarhiline mässuperiood. Laostumisseisundis oleva Venemaa siseasjusse segasid end ka Poola ja Rootsi, kes ihaldasid Venemaad allutada oma mõjuvõimule ja esitasid ka omapoolseid troonikandidaate. Kardetavamad neist olid poolakad, kes vallutasid Smolenski ja, kukutanud Vassili Šuiski, kindlustasid end Moskvas. Alamate kihtide mäss ja poolakate ülevõim põhjustasid aga teenistusaadli ja linlaste vabadusliikumise Minini ja vürst Požarski juhtimisel.

Vallutati Moskva ja teostati a. 1613 Mihhail Romanovi (1613—45) tsaariks valimine.

Riigi taaskorrastamine. Segaduste ajal nõrgestunud Vene pidi Rootsile loovutama Ingeri ja Poolale Smolenski ning Severski provintsi ja loobus XVII saj. 2. pooleni agressiivsest välispoliitikast. Korduvalt kokkukutsutud zemski sobor'ide kaasabil korraldatakse Vene siseolusid. Aleksei Mihhailovitši (1645—76) ajal pannakse a. 1649 maksma zemski sobor'i heakskiitmisel seisustekogu seadustiku nime all tuntud seadustekogu. Selles lubatakse mõisnikel põgenenud talupoegi püüda piiramata aja jooksul. Keelatakse teenistusaadli huvides talupoegade üleviimine teenismõisadest pärusmõisadesse. Samuti keelustatakse vaimulikkudel uute mõisade hankimine ja keelatakse linlaste huvides käsitööliste põgenemine ja muutumine vaimulikkude ning bojaaride sõltlasteks. Välismaa kaupmeestel lubatakse kaubelda Venemaal ainult Arhangelski sadamalinnaga. Patriarh Nikon'i juhtimisel toimunud kirikuraamatute ja jumalateenistuse kommete puhastamine ja ühtlustamine teiste kreeka-katoliiklikkude kirikute omadega ja valitsusringkondade poolt soodustatud ning arendatud kultuuriline lähenemine Lääne-Euroopale tekitas kirikulõhe uuendusvaenuliste vanausulistega. Samal ajal alamatele kihtidele kahjulik seisustepoliitika ja võimukandjate ja ametnikkude kuritarvitused ning omavoli põhjustasid korduvaid mässuliikumisi, millistest oli suurim a. 1670 Volgamaid laastav Stenka Razin'i oma. Sõjaväe võitlusvõime tõstmiseks loodi laskurite rügementidele lisaks Lääne-Euroopa eeskujul väljaõpetatud ratsaväge. Uut sõjaväge kasutatigi Bogdan Chmielnicki kasakate mässu abistamisest tekkinud sõjas Poola ja Rootsiga. A. 1667 saavutati Andrussovo rahulepinguga Poolalt Smolenski, Severski ja teiste Dnepri vasemal kaldal olevate maade (ühes Kiieviga jõe paremal kaldal) liidendamine. Ühtlasi siirdus ülekaal heitlustes selle põlise vastasega nüüdsest peale lõplikult Venemaa poolele.

VAIMUELU.

Suur teaduste uudumine. XVI ja XVII sajand olid väljapaistvaks tõusuajaks teaduste, eriti täpsete loodusteaduste ja matemaatika alal. Neist teadustest kerkis esiplaanile ja leidis

laialdaselt harrastamist astronoomia. Osalt oli seda ajendanud Kopernik'u poolt XVI saj. esimesel poolel püstitatud heliotsentrilise planeetide süsteemi õpetuse ümber tekkinud elevus. Koperniku teooria ei olnud puudusteta; nimelt väitis Kopernik ekslikult planeetide liikumistee olevat ringi. Suure astronoom-vaatleja Brahe uusi ja täpseid andmeid kasutades õnnestus XVII saj. algul

Santa Susanna kiriku fassaad Roomas (C. Maderna).

Kepler'il see viga parandada; ta püstitas kolm planeetide liikumise seadust, milledes ms. ringi asemel väidetakse planeetide liikumisteena ellipsit. Lõpliku lahenduse ja seletuse leidsid nii planeetide kui ka muud liikumisnähtused Newton'i poolt püstitatud gravitatsiooniseadusega. Üheaegselt Kepleriga katsus Koperniku õpetust põhjendada ka Galilei, korraldades endakonstrueeri-

tud pikksilma abil Jupiteri ja ta kuude liikumise vaatlusi. Galilei pidi hiljem inkvisitsioonivangina kiriku poolt vääraks tunnustatud õpetusest lahti ütlema. Galilei peateened olid aga füüsika alal. Siin pani ta kehade vaba langemise ja pendliseadustega aluse mehaanikale. XVI saj. 2. poolel rajas Gilbert magnetismi- ja elektrinähtuste uurimise, avastades muu seas, et maakera on suur

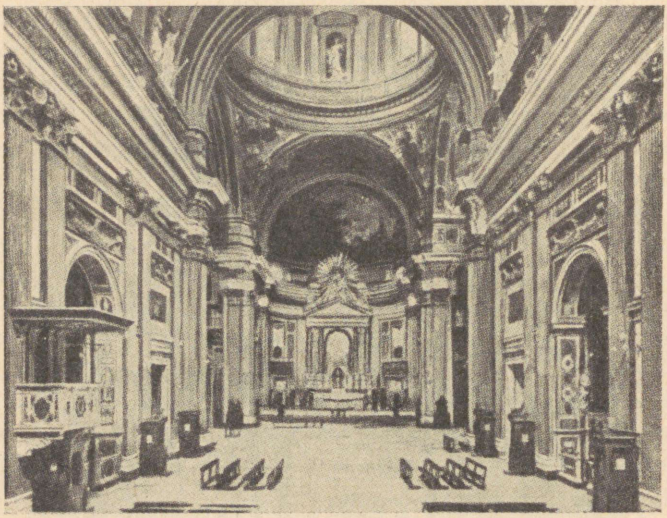

Jesuiitide peakiriku Il Gesù sisevaade Roomas.

magnet. XVII sajandil leiab arendamist ka optika, mille alal tõestati valguse murdumise seadusi. Ka püstitati tol ajal Boyle-Mariotte'i gaaside seadus ja palju muud.

Täpsete loodusteaduste kõrval tegid edusamme ka kirjeldavad teadused. Nii on jätkuva maadeavastamise kaudu suuresti rikastunud uute andmetega maateadus ja rahvasteteadus, kuna arstiteaduses Harvey XVII saj. 1. poolel avastas suure vereringe nähtuse. Nende teaduslikkude edusammude tähtsus oli väga suur. Teadmine, et maailm on lõpmatu suur, kõigi selle nähtuste allumine loodusseadustele ja lõpuks nähtuste endi uurimine täpsustatud vaatluse ja eksperimendi teel avardasid inimkonna

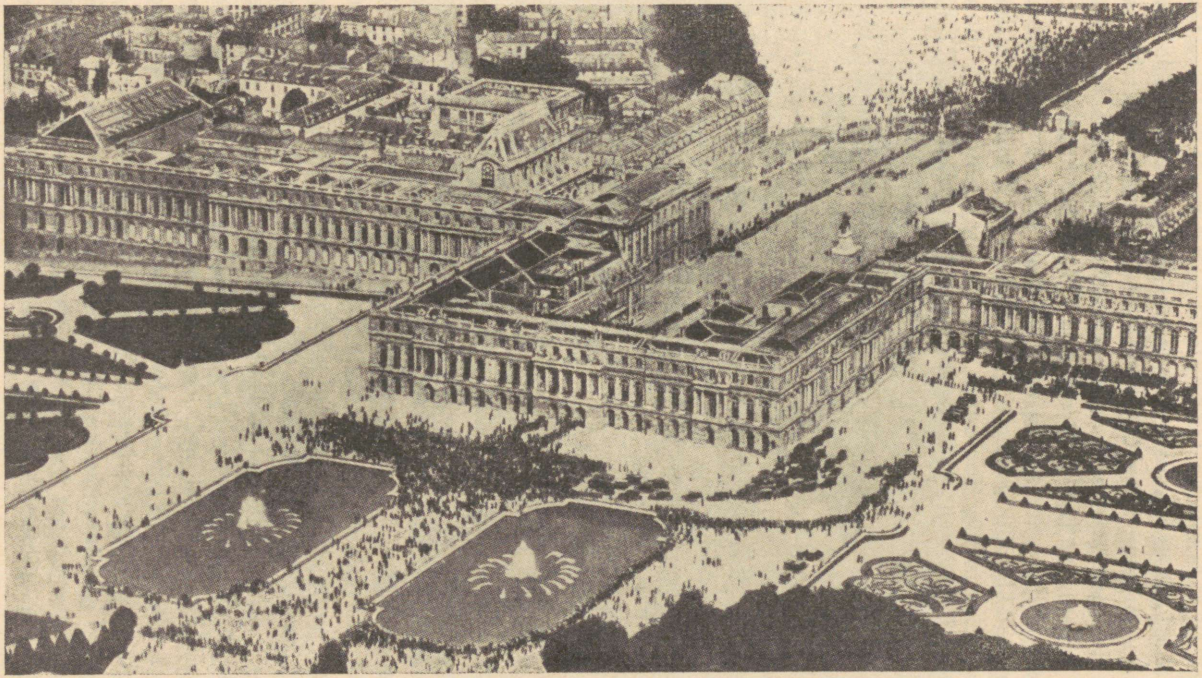

Versailles' lossi üldvaade aiapoolselt küljelt. Lossi eenduvas keskosas aia pool peegligalerii; eesõuede pool Louis XIV eluruumid.

silmaringi, nii et ta muutus teadmiste kogujast teaduste harrastajaks. Kõrvuti avastustega teaduste alal arenesid ka mõõteriistad. Termomeeter, baromeeter, teleskoop, kell — kõik need on loodud sellel ajastul. Suured avastused astronoomias olid aluseks ka a. 1582 kehtima hakanud ja paavst Gregorius XIII järgi nime saanud täpsemale kalendrile. Loodusteaduste kõrval tuli võimas areng ka matemaatiliste teaduste alal. Kui XVI saj. arendamist leidsid algebra ja trigonomeetria, siis XVII saj. põhjendati tõenäosuse arvutus; Descartes pani aluse analüütilisele geomeetriale ja Leibniz ning Newton infinitesimaal-arvutusele.

Suur teaduste uudumine on mõjunud ka teadusliku maailmavaate õpetuse — filosoofia alal. Vastavalt teadustes valitsevaile põhisuundadele, millest üks tunnustas vaid katset ja katse abil saavutatud teadmisi ning seaduspärasusi, teine aga tugines matemaatilisele, deduktiivsele uute otsuste tuletamisele põhilauseist, kujunesid filosoofias empirismi ja ratsionalismi voolud. Empirismil oli XVI saj. 1. poolel veendunud esindaja Bacon'i näol, kes teadusliku tunnetuse alusena tunnustas ainult katset, mida on vaja vabastada eelarvamustest ja pettepiltidest, ja katseandmete kokkuvõtmist ning ümbertöötamist Bacon'i poolt küll puudulikult ning vääralt kujutatud induktsiooni teel. Valitsevaks õpetuseks kujunes siiski ratsionalism. Selle suur rajaja Descartes püüdles filosoofia põhjendamist matemaatika eeskujul põhilausetele, millede tõepärasuses ei saa kahelda. Selliseks põhitõeks on tema arvates väide, et tema kui kahtleja olend on olemas; siit Descartes'i kuulus lause *cogito ergo sum* (mõtlen, järelikult olelen). Selle kõrval on nn. kaasasündinud ideedena (põhitõdedena) meile tunnetatavad veel jumal ja ulatuvuse kui põhitunnusega loodus. Põhisubstantsiks pidas Descartes jumalat; ulatuvusega mehhanismina funktsioneeriv loodus valitsevat kõikjal maailmas peale inimese, kellel olemas ka tunnetav vaim, mis Descartes'i järgi ms. pidi asuma peaaju käbinäärmes. Descartes'i õpetuse edasiarendajaid oli Spinoza. Ka temale oli põhisubstantsiks jumal, mis meile tunnetatavana kokku langeb loodusega (panteism). Inimvaimu abil tunnetatavad jumala omadused on mõtlemine ja ulatuvus, mis üksteisest sõltumatuina arenevad siiski kooskõlastatult rööbiti. Empirismi põhjendajaks oli Locke. Tema arvates ei ole

olemas mingeid kaasasündinud ideid ega substantse. Inimhing on sündides valge paber, mille täidab meie väline (aistmine) ja seesmine (enesevaatlus) kogemus. Siit on pärit ka ta kuulus väide: midagi pole mõistuses, mis varem pole olnud meeltes.

Ratsionalismi üheks väljendusvormiks oli XVII sajandil kujunev looduse õigus. Vastandiks positiivse, kehtiva õiguse sunniviisil riikide poolt kehtima pandud normistikule taotles see tervele inim-

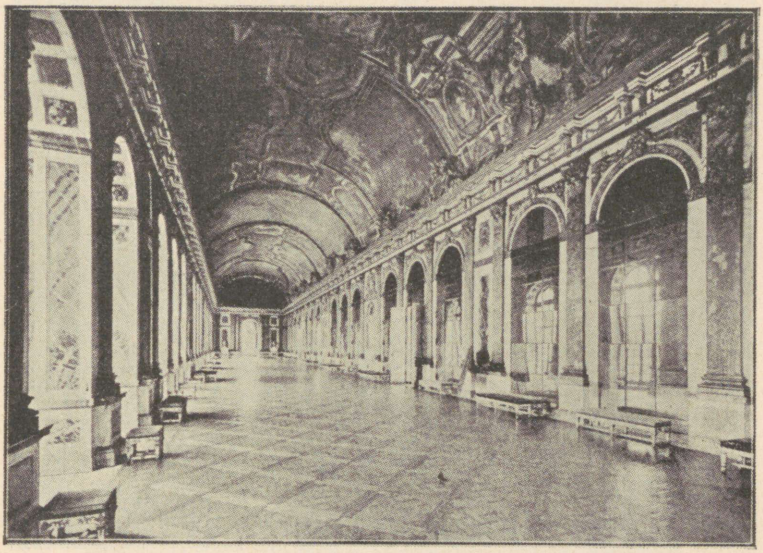

Peegligalerii Versailles' lossis.

konnale ühise, mõistuspärase õiguse arendamist, mis tema arvates olevat ka loomulik, looduspärane. Uus õiguse käsitusviis leidis rakendamist neil õigusteaduse aladel, milledel senised meetodid ei osutunud küllaldasteks. Nii kasutas seda üks loodusõiguse rajajaid Grotius a. 1625 ilmunud teoses „Sõja ja rahu õigusest" uue õigusteadusharu — rahvusvahelise õiguse põhjendamiseks. Sama näeme ka riigiteaduse alal, kus tekkis eriline lepinguteooria. Hobbes kasutas seda teooriat oma absoluutset monarhiat kaitsva õpetuse põhjendamiseks. Inimese põhitungiks on omakasu ja seepärast enne riigi tekkimist valitsenud kõigi sõda kõi-

kide vastu. Riik ja ühiskond said võimalikuks vaid inimeste omavahelise lepinguga, milles nad loobusid kõigist vabadusist riikliku võimu kasuks. L o c k e, vastupidi Hobbes'ile, lähtus seisukohast, et inimese põhitungiks ei ole ainult omakasu, ja leidis mõistuspärase olevat sellise riiki loova lepingu, milles inimesed loovutavad vaid osa oma vabadustest riigivõimule. Need tegelikult Inglise kodusõja

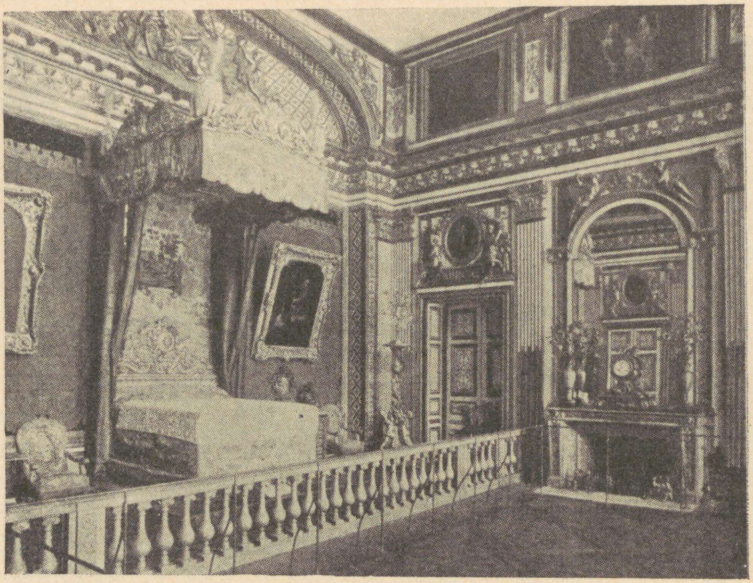

Osa Louis XIV magamistoast Versailles' lossis.

vastuoludest tekkinud õpetused olid suure mõjuga eriti valgustusajastu riigiteaduses.

Kunst. Vastureformatsiooni ajastul hakkas manduva renessansikunsti asemel kujunema ka uus kunstivool — b a r o k k. Sellele kunstivoolule oli iseloomulik loobumine eelmise voolu lihtsust, harmooniat ja sümmeetriat toonitavast ainestikust ja kunstikäsitusest. Suurima efekti saavutamiseks kasutatakse barokk-aja kunstis eelistatavana dramaatilist, dünaamiliselt-hoogsat käsitluslaadi. Barokkkunsti tähtsamaks alaks oli ehituskunst, millele on iseloomulik suurima mõjukuse saavutamiseks, eriti siseruumide kujundamisel üli-

rikkalik maali- ja raidkunsti rakendamine. Üleva ja esinduslikult monumentaalse terviku saavutamiseks külvatakse ka fassaadid üle raidkujude ja dekoratiivsete üksikasjadega. Esinduslikke ehitisi vajas juba XVI saj. võidukas vastureformatsioon kirikute näol.

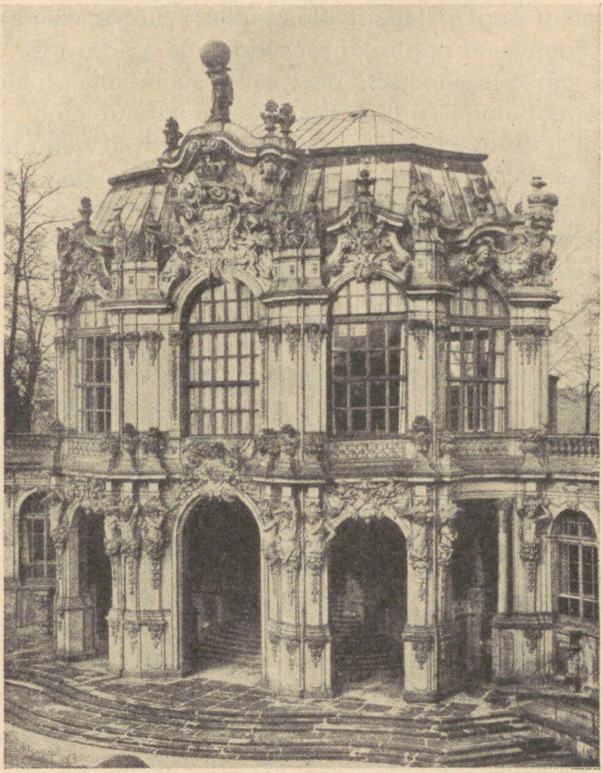

Zwingeri paviljon Dresdenis (M. D. Pöppelmann).

Baroki õitseaeg saabus aga XVII saj., mil eriti Louis XIV absoluutse monarhia kunstiharrastuste eeskujul valitsejad üksteise võidu lasksid ehitada esinduslosse. Uue kunstivooluga tuli lõpuks ka kunstiloomingu emantsipeerumine Itaalia eeskujudest. Kuigi selle maa kunst ka XVII saj. arhitekt Maderna, arhitekt ning skulptor Bernini

jt. loomingu näol leidis Euroopas kõrget hindamist, tekkis siiski Prantsusmaal, Madalmais, Hispaanias jm. sellel sajandil rahvusliku omapäraga ja mõnelgi juhul Itaalia saavutisi ületav kunstilooming.

Vastuoksusi kultuuri alal. Kõrvuti suurte saavutustega teaduse ja kunsti alal säilisid ja leidsid senitundmatus ulatuses levikut ja tunnustamist isegi väljapaistvate teadlaste hulgas väärteadused ja ebausud. Tuntuimad neist olid astroloogia ja nõidus-usk. A s t r o - l o o g i a, mis usu ja teaduse omapärase sünteesina oli alguse saanud vanas Babüloonias ja kreeklaste, roomlaste ning araablaste vahendusel levinud Euroopas, leidis erakordselt laia tunnustust. Valitsejate ja võimumeeste õukonda kuulus tingimata ka astroloog, kelle poolt taevakehade vaatluste ja saadud andmete ümbertöötamisel hallist minevikust päritolevate ja üha keerulisemaks muutuvate ennustusmeetodite abil koostati iga tähtsama riikliku või ka perekondliku sündmuse puhul ennustus.

Veelgi enam oli levinud n õ i d u s u s k. Veendumus, et kurat nõidade abil nende viimaste kaasinimestele võib kahju tuua haiguse, loodus-õnnetuste jm. näol, on ühiseks vaimseks varaks nii lihtrahval kui ka võimukandjail ja haritlasil. Sellele ajastule on väga iseloomulik nõiaprotsesside suur levik üle terve Euroopa. Nõidadena tunti eeskätt naisi ja ei olnud harvad juhtumid, kus need tervete asulate (külade, linnade) kaupa tunnustasid ise end nõidadeks. Rohketeks nõiaprotsessideks ja nende tagajärjel toimuvateks nõidade hukkamisteks põletamise teel andis järjest rohkem materjali ka süü tõestamise viis vee- ja tuleproovi ning eriti piinamise abil, millega kaebealuseid viidi piinamisest pääsemise lootuses võikalt fantastiliste lugude seletamisele suhtlemisest kuradiga ja oma arvatavate abiliste-nõidade denuntseerimisele.

ABSOLUTISMI AJASTU.

Absolutismi tekkimine ja olemus. Vastureformatsiooni ajastu oli kriisiajaks tol ajal peaaegu kõikjal esinevale seisuslikule monarhiale. Viimasele järgneski loomuliku jätkuna absolutismi ehk absoluutse monarhia ajastu, mis kestis umb. a. 1650 kuni 1740. Uue riigikorra põhialuste otsimine ei olnud raske. Juba seisusliku monarhia ajal oli mõõduandvaks teguriks riigis kuningavõim ja sõltus valitseja võimetest ja olukordadest, kuivõrd seisuste esindusel oli võimalusi kaasa rääkida riiklikes küsimustes. Veelgi tähtsam aga oli mõju poolest absolutismi teostamise katsete elav eeskuju. Humanismiaegse Itaalia vürstide politseiline ja fiskaalne absolutism leidis otsekohe järeleaimamist kaasaegsete Hispaania ja Prantsuse valitsejate poolt. Sama mõju omas vastureformatsiooni ajastul Philipp II poolt arendatud absolutism.

Uus riigikord, nõnda kuidas seda eeskätt Prantsusmaal teostati, ei kujunenud siiski nende varajasemate eeskujude kopeerimiseks. Ühine oli tal nendega valitseja piiramatu võimu teostamine tsentraliseeritud bürokraatliku valitsemisviisi abil, samuti ka alamate allutamine politsei-järelevalvele, suure sõjaväe loomine, pillavalt tore õukonna-elu ja elanikkonna, eriti selle alamate kihtide raske koormamine maksudega. Erines ta aga oma eeskujudest plaanikindla majandus- ja osalt ka kultuurpoliitika poolest. Erinev oli ka tema kõrgemate seisuste sotsiaalseid eesõigusi riiklikeks privileegideks muutev seisustepoliitika. Välispoliitikas pääses lõpuks riigihuvide põhimõte suuremal määral kehtima, kuigi see toimus üldiselt valitseja ja dünastia kuulsuse huvides.

PRANTSUSMAA.

Absolutismi rajamine. Henri IV surmale a. 1610 järgnes kuningas Louis XIII (1610—43) alaeasuse ja nooruse päevil kuningavõimu languse periood. Nagu tavaliselt kutsuti ka sellel

kuningavõimu languse ajal a. 1614 kokku generaalstaadid. Neil enne Suurt Prantsuse revolutsiooni viimast korda kokkukutsutud seisuste-esinduse koosolekuil kujunes vastuolu linlaste ja aadli vahel lepitamatuks tüliks ja ühise riigivalitsust toetava autoriteetse otsuse asemel soovitasid seisused eraldi koostatud kaebekirjades vastastikku üksteise huve kahjustavaid reforme. Ainsaks loomulikuks väljapääsuteeks osutus siin absoluutse monarhia teostamine suurte peaministrite Richelieu ja Mazarin'i poolt.

Reaalpoliitikuna hoidus kardinal Richelieu, kes oli valitsuse juhiks a. 1624—42, suurtest järsuloomulistest uuendustest. Suurimaks uudiseks Richelieu valitsemise alal oli riigihuvi kui kõrgeima valitsemise põhimõtte teadlik, raudse järjekindlusega ja sageli ka vägivaldsusega rakendamine. Kuninga poolehoiule tuginedes summutas Richelieu resoluutselt kuninga perekonnaliikmete ja kõrgaadlikkude vandeseltside korduvad katsed teda mässu teel kukutada. Aadli vastuhakkamiste vältimiseks lammutati siseriigis rüütlilinnused. Kuid selle juures ei olnud Richelieu sugugi mitte aadli sotsiaalsete eesõiguste vastane. Tema seisustepoliitika ühes sõdade tõttu järjest suureneva maksukoormaga põhjustas tema valitsusaja lõpupoolel korduvaid ja ulatuslikke talupoegade mässe.

Richelieu peateeneks Prantsuse absolutismi kindlustamisel oli valitsusele kuuleka ja kohusetruu ametnikkonna loomine. Tähtsaim neist uutest ametitest, intendandi oma, kujundati valitsuse poolt juba XVI saj.; nüüd, ameti muutudes alaliseks, anti talle piiramatu võim provintsi elanikkonna ja ametiasutiste suhtes. Kärbiti ka tublisti parlamendi õigust pidurdada uute ediktide kehtimapääsemist omapoolsete vastuväidete esitamisega, piirates seda õigust a. 1641 ainult finantsalaliste ediktidega. Kuninga piiramatu võimu suurendamiseks ja kindlustamiseks pidas Richelieu pikka võitlust hugenottidega, kes pärast oma tugevaima kindluse La Rochelle'i vallutamist kaotasid a. 1629 „armuedikti" järgi kõik riiklikud õigused, säilitasid aga Nantes'i ediktis neile kindlustatud ususallivuse ja üheõigusluse katoliiklastega. Kultuurpoliitika esimese algatusena asutati a. 1634 prantsuse keele ja kirjanduse arendamiseks Prantsuse akadeemia. Samuti suurendati Richelieu ajal sõjaväge ja laevastikku.

Tuginedes sellele suutis Prantsusmaa edukalt sõdida Hispaaniaga ja 30-aastases sõjas ka Austria Habsburgidega, mille tulemusena pärast Vestfaali rahulepingut ülekaal heitlustes nende põliste vastastega siirdus Prantsusmaale.

Mõni kuu pärast Richelieu surma suri ka kuningas Louis XIII, pärandades trooni oma alles viie-aastasele pojale Louis XIV-le (1643—1715). Regent, kuninganna-ema, usaldas valitsemise täiesti kardinal Mazarin'ile, kes a. 1648—53 Fronde'i mässu summutamisega kindlustas lõplikult absolutismi ja saavutas väljapaistvat edu ka välispoliitika alal. 1648. a. Vestfaali rahuga saadi Elsass ja 1659. a. Pürenee rahuga maadelisa Hispaanialt, ja Prantsusmaale siirdus juhtiv koht Euroopa suurriikide peres.

Louis XIV valitsemissüsteem. Mazarin'i surmaga (a. 1661) lõppes peaministrite absolutismi aeg ja algas kuningliku absolutismi ajastu Prantsusmaal. Louis XIV tahe olla ise kõigi riiklikkude asjade otsustajaks, ta metoodiline töökus, kuulsushimu ja majesteetlik välimus ning esinemine soodustasid tal absolutistliku valitseja ülesannete täitmist. Teiselt poolt olid aga lõbuhimu ja pillamine, vähene asjatundmine ja uudis-algatuste puudumine talle omased sellisel määral, et kõik ta valitsemis-aja suursaavutised on seostatavad ühe või teise tema nõuniku nimega. Kuninga võimust oli Louis XIV ülitähtsal arvamisel. Kuningad on Jumala asemikkudena maa peal piiramatu võimuga isandad oma alamate, nende varanduse ja isegi südametunnistuse üle.

Valitsemise alal teostatakse tsentraliseeritud bürokraatlik süsteem. Intendandid, keda nüüd ametisse seatakse kõigis provintsides, on muutunud kõikvõimsaiks valitsuse esindajaiks, olles aga ühtlasi sõltuvad neid ametisse määrava keskvalitsuse äranägemisest. Keskvalitsuse moodustavad ministrid. Ministrite ettekannete põhjal ja tähtsamaid asju arutades ministritest koosnevas kõrgemas nõukogus teeb lõpliku otsuse kuningas. Tähtsusest kaotab palju ka Pariisi parlament, kellelt a. 1673 võetakse täielikult vastuväidete esitamise õigus kuninga ediktide kohta. Bürokraatia võimutäiust suurendab ühtlasi omavalitsuse hävinemine. Enamik provintside staate (seisuste esindusi) kaotatakse. Ka linnaomavalitsused, kes olid korruptsiooni tõttu sattunud ülisuur-

tesse võlgadesse, allutati intendantidele ja valitsusaja lõpu poole muudeti nende valitavad ametid ostetavaks. Lõpuks aitas bürokraatia suurt võimu veelgi tõsta nüüdsest peale eriametkonnaks kujuneva politsei järelevalve ja ohter vangistuskäskude (*lettres de cachet*) kasutamine mittesoovitavate isikute vangistamiseks ilma põhjust nimetamata.

Kuningas kui riikliku võimu kehastaja vajas ka vastavat kultust. Oma õukonna keskel elades muutus kuningas, kelle teenistuses õukonnas oli ligemale 14000 isikut, pooljumalaks ja tema isiklikemadki eluseigad ja toimingud, nagu ülestõusmine, joomine, söömine, muutusid erilisteks seadustikes täpsustatud range etiketi järgi toimuvaiks sündmusteks. Kuninga soosingust huvitatud aadel kogunes suurtes hulkades õukonda ja kaotas siinses intriigide, alandliku teenistuse ja lõbustuse õhkkonnas oma opositsioonilise meelsuse ning ühiskondliku selgroo. Õukonna-elu varjuküljeks oli toredusväljaminekute kiire tõus. Juba ainuüksi esinduslossid maksid suuri summasid. Sellele lisandusid lõbustused, kingitused, kulutused metressidele, nii et riigi väljaminekuist rahuaastail üle 25% kulus toredustarvete rahuldamiseks.

Majanduspoliitika. Louis XIV mõjukaimaks ja tähtsaimaks ministriks oli Colbert, kes a. 1661 kuni surmani (a. 1683) koondas enda kätte peaaegu tervenisti riigi siseasjad. Finantside peakontrolörina olid tema tähtsamaiks aladeks siiski majanduspoliitika ja rahandus. Merkantilistina lootis Colbert rikastumist raha kuhjumise näol riigis saavutada kõige kiiremini tööstuse ja kaubanduse arendamise abil. Toredustööstust, nagu siidi-, vaiba-, eriti gobelääniде-, pitsi-, peegli-, aga ka kalevi-, lõuendi- ja sõjatööstust arendati kõigi võimalikkude abinõudega. Meelitati maale võõraid meistreid ja ettevõtjaid soodustati manufaktuuride ja kodutööstuse asutamisel, andes neile raha laenuks ja toetuseks, vabastades nende ettevõtteid kuninglikkude manufaktuuridena kitsendava tsunftikorra alt, makstes preemiaid ja ostes tööstussaadusi. Veelgi mõjukamaks võtteks pidi olema tollipoliitika. 1667. a. tollitariifiga, millega tõsteti senised iseenesestki kõrged tollimäärad 2—3-kordseks, siirdus Prantsusmaa sisseveo kaotamiseks keelutollide kasutamisele. Samal ajal reglementee-

riti tööstust, määrates kindlaks kanga pikkuse ja laiuse, värvuse, lõnga jämeduse jm. Eksimustele nende määruste vastu järgnes karm karistus.

Kaubandus ja laevandus leidsid samuti arendamist. Sisekaubanduse alal säilisid küll takistavad tollimüürid, mis eraldasid Vana-Prantsusmaad hiliskeskajast alates liidendatud provintsidest, ja suurtel jõgedel ka teetollid. Sisekaubanduse arendamiseks korraldati aga maanteid ja kaevati kanaleid. Samal ajal taoteldi ka väliskaubanduse ja laevanduse tõusu. Prantsusmaa võttis väljapaistva eduga osa Levandi-kaubandusest ja kauplemisest Hispaania kolooniatega. Koloniaalpoliitika alal oli väljapaistvamaks saavutuseks kuninga auks Louisianaks nimetatud Mississipi jõgikonna kui asumaa kindlustamine Prantsusmaale. Lõpuks lõi Colbert riigile tugeva sõjalaevastiku ja muretses uue eeskujuliku mereväelaste värbamise korraga sellele tubli meeskonna.

Finantsid. Finantsid olid absolutismi nõrgemaks küljeks. Eelarvet ei olnud ja kulutused kaldusid ületama tulusid. Maksud ise olid ülekohtuselt ja ebaõiglaselt määratud ja halvasti sisse nõutud. Tähtsaim otseseist maksudest, taille, mis üksi andis kuni 1/2 riigi sissetulekuist, oli provintside vahel ebaõiglaselt jaotatud. See langes ränga koormana just vaesemaile kihtidele ja maksu sissenõudmine kujunes tavaliselt peksmise ja piinamisega seotud rüüsteretkeks. Olles teadlik taille' puudustest, vähendas Colbert selle üldsummat ja katsus teda asendada kaudsete maksudega, nagu näit. soolamaks. Nende viimaste suurimaks puuduseks oli sissenõudmise viis maksurentnikkude kaudu, kes vahekasu tõstmiseks katsusid hoolimatult elanikkonnalt välja pressida võimalikult kõrget maksusummat.

Seisuslik kord. Aristokraatidena ei olnud absoluutse monarhia rajajad aadli ja vaimulikkude eesõiguste vastased. Nad taotlesid vaid nende seisuste poliitilise mõju kaotamist ja sotsiaalsete eesõiguste mahutamist riigi poolt kindlaksmääratud raamidesse. Privilegeeritud seisustest oli vaidlematult esikohal aadel. Omandanud riigilt eelisõiguse saada õukonna, diplomaatia teenistusse ja teenida ka ohvitserina sõjaväes, oli tema ainuõiguseks ka kõrgemate kiriku ametikohtade täitmine. Aadel (ja ka vaimulikud), kellele paheõigustena

taastati kõik läänindusse ajast pärinevad õigused talupoegade üle, omas peale selle veel rikkalikult tulu ka mõisadest. Sellele sünniaadlile oli absoluutse monarhia kujunedes juurde tulnud riigiametite ostmise teel uus, nn. mantliaadel, kes omas suurt mõju riigi valitsemisest osavõtmise tõttu. Vähem ühtlane oli kolmas privilegeeritud ühiskondlik rühmitis — vaimulik seisus, sest vallalistena vajasid vaimulikud alatist juurdevoolu teistest seisustest. Kõrgemad, suurte sissetulekutega kohad olid kirikuteenistuses täidetud aadlikkudega, kuna vaesuses kiratsevad alamate vaimulikkude kohad jäid eeskätt linlastele. Lõpuks olid kõik privilegeeritud seisused vabad ka otsemaksudest.

Mitteprivilegeerituist olid soodsamas olukorras linlaste kõrgemad kihid. Rikkad maksurentnikud, sõjaväe varustajad, töösturid ja suurkaupmehed olid lähedases seltskondlikus suhtlemises uue aadliga ja mõjutasid oma kapitali võimuga isegi riigivalitsust. Halvem oli tsunftikorra mandumise tõttu allakäinud käsitööliste seisund. Alama ja sageli lausa haletsemisväärses seisundis oleva seisuse moodustasid talupojad, kes, vähesed erandid kiriku ja riigimõisades maha arvatud, olid küll isiklikult vabad. Lisaks koormavaile riigimaksudele ja feodaalkoormustele pidid nad ka õige suure osa oma sissetulekuist loovutama mõisale. Nimelt oli umbes $^1/_2$ talupoegadest väikerentnikud, kes kuni $^1/_2$ saagist pidid andma maaomanikule.

Kirikupoliitika. Vastandina oma eelkäijaile pidas Louis XIV vastuvõtmatuks, et leidus inimesi tema omist erinevate usuliste tõekspidamistega. See vaatekoht leidis üldisemat pooldamist ka ta kaasaegsete hulgas, kelle arvates muu-usuliste olemasolu rikkus riigi ühtlust. Võrdlemisi kerge oli jansenistide lahkusu likvideerimine. See oli eeskätt intelligentsi hulgas pooldamist leidnud suund, mille liikmed pooldasid kalvinismile lähedast õpetust õndsakssaamisest. Raskem oli hugenottide küsimus, keda kõrgaadli taassiirdumise järel katoliku kirikusse leidus arvukalt Lääne- ja Lõuna-Prantsusmaa linnades ja talupoegade hulgas. Louis XIV suhtumine neisse oli algusest peale vaenuline. Tema valitsusaja teisel poolel asuti usundirahu otsese rikkumise teele ja tühistati a. 1685 Nantes'i edikt. Selle tagajärjeks oli umbes 300 000 hugenoti, kelle hulgas leidus

palju tublisid käsitöölisi ning ohvitsere, põgenemine riigist. Lisaks raskele löögile Lõuna-Prantsusmaa tööstusele halvendas see ka Prantsusmaa rahvusvahelist seisundit.

Rööbiti hugenottidevastase võitlusega arenes tüli katoliku kirikuga. See tekkis kuninga soovist laiendada kõigi piiskopkondade kohta oma regaaliõigust, s. t. õigust kasseerida vakantse piiskopikoha sissetulekuid enda kasuks. Et paavsti järeleandmisele sundida, pandi a. 1682 kehtima paavsti võimu ohustavad gallikaani kiriku vabaduste artiklid. Et paavst keeldus ametisse kinnitamast neid artikleid tunnustanud vaimulikke ja riik ei omanud abinõusid tema vastupanu murdmiseks, siis lepiti a. 1693 järgmiselt kokku: gallikaani kiriku vabaduste artiklite kehtivus kaotati ja kirik tunnustas kuninga regaaliõigust üle kogu riigi.

Kultuurpoliitika. Absolutismi kõikehaarava mõju piirkonda sattus ka vaimne kultuur. Õukonnas toimus kommete ja keskusteluviiside peenendamine ja ühtlustamine. Suurima metseenina riigis avaldas kuningas suurt mõju nn. klassitsistliku voolu mõjulepääsemiseks kirjanduses, mille väljapaistvamaid esindajaid olid draama alal Corneille ja Racine, komöödia alal Molière ja valmide alal LaFontaine. Veelgi suurem oli kuninga mõju barokk-kunsti mõjulepääsemisel. Andekamad prantsuse kunstnikud, nagu maalija Lebrun, arhitekt Mansart, aianduskunstnik Le Nôtre jt. olid ülepingutusega täitmas kuninga tellimusi eriti Versailles' lossi ehitamisel. Sama vaimse kultuuri suunamist ja arendamist taotlesid ka uued akadeemiad, millistest olid tähtsamad a. 1666 loodud teaduste ja a. 1663 asutatud maalikunsti ning skulptuuri akadeemia.

Sõjavägi. Louis XIV 54-st iseseisvast valitsemisaastast oli 30 sõja-aastat. Sellest oli tingitud tugeva sõjaväe loomine, mis valitsemisaja lõpu poole oli sõja-aastail kuni 300 000 mehe suurune. Sõjaväe suurendamise kõrval hoolitses sõjaminister Louvois selle varustamise eest moonaladude ja kasarmutega, millega Prantsuse sõjavägi omandas suurema liikuvuse ja löögijõu. XVII sajandi lõpul teostati selles sõjaväes relvastamise reform üleminekuga tulekivipüssile ja Vauban'i leiutatud täägile. Suurt tähtsust omas ka

inseneriväe loomine, mille rajaja Vauban oli ületamatu meister kindluste piiramises ja lõi enda-arendatud kindlustamissüsteemis Prantsusmaad invasiooni vastu kaitsvate kindluste võrgu. Selle sõjaväe puuduseks oli tema värbamine riigi ülesandel rügemendi- ja kompaniiülemate poolt.

VÄLISPOLIITILISED SUHTED.

Prantsusmaa hegemooniataotlused. Nagu nägime, oli Prantsusmaa XVII saj. keskel tõusnud vaidlematult esimeseks riigiks Euroopas. Tugev sõjavägi, mida juhtisid oma aja andekamad kindralid Turenne ja Condé, üleolevalt osav diplomaatia ja liidu- ning sõpruslepingud Türgi, Rootsi ja Inglismaaga näisid kindlustavat edu hegemooniataotlustele. A. 1667 algas Louis XIV, tuginedes oma abikaasa Maria Theresia oletatavaile pärilusõigustele Hispaania Madalmaade kohta, sõda selle maa vallutamiseks. Sellest ohustatud Madalmaade liitumine Inglismaa ja Rootsiga sundis aga Prantsusmaad 1668. a. leppima Hispaania Madalmaade kümmekonna piiriäärse linna, millistest oli tähtsaim Lille, liidendamisega. Võitnud Inglismaa enda liitlaseks, ta kuningale suurte aasta-toetussummade määramisega, algas Prantsusmaa a. 1672 Madalmaade vallutussõda ja alistaski suurema osa sellest riigist. Selles suurima hädaohu seisundis taastati aga Madalmail kindral-asehalduri amet, millisele kohale sai Prantsuse ülevõimu kõige visam ja sihikindlam vastane Oranje prints Wilhelm III. Tammide avamisega tekitatud uputus sundis prantslasi kiirele taganemisele. Madalmaadega liitunud Austria, Hispaania ja Brandenburgi vastu oli Prantsusmaal siiski sõjas edu ja a. 1678 sõlmiti Nijmegen'i rahu nõrgema liitlase Hispaania arvel, kes pidi loovutama Prantsusmaale Franche-Comté. Eelmistest edusammudest tiivustatud, julges Prantsusmaa asuda rahu ajal vallutama Vestfaali ja Nijmegeni rahulepingute järgi temale siirdunud vürstkondadest minevikus sõltunud maid. Prantsuse taasliidendamiskambri (*Chambre de réunion*) ja kohtute ühekülgsete otsuste põhjal liidendatigi Alam-Elsass ja muid alasid ja viimasena a. 1681 strateegiliselt tähtis riigilinn Strassburg.

Uue välispoliitilise süsteemi kujunemine. Reunioonide poliitikaga oma ülevõimu haritipule jõudnud Prantsusmaa seisund halvenes järsult 1680-ndate aastate lõpupoolel. Nantes'i edikti tühistamisega a. 1685 nõrgenes ja vaesestus Prantsusmaa. Pärast Viini vabastamist türklaste piiramisest a. 1683 algas Austria Ungari taasvallutamist. Selles Austria ja ta liitlaste vastases sõjas varises kokku Türgimaa suurvõim. Kui a. 1688 Inglise „kuulsa" revolutsiooniga kõrvaldati Stuart'i soost James II Inglise troonilt ja tema asemele tõusis kuningaks suurim Prantsusmaa vastane Oranje Wilhelm III, kaotas Prantsusmaa lootuse Inglise abile järgnevais sõdades. Et vastasest ette jõuda ja ära kasutada edasikestva Türgi sõja soodsat olukorda, algas Louis XIV a. 1688 kuni 1697 kestvat nn. Pfalzi pärilussõda. Selles olid Prantsuse maaväed üldiselt võidukad vähe koordineeritud liitlaste (Austria, Madalmaade, Inglismaa, Hispaania ja Saksa vürstiriikide) vägede üle ja ainult ühendatud Inglise-Madalmaade laevastikul õnnestus hävitada Prantsuse oma. Prantsuse nõrgenemine tuli ilmsiks a. 1697 sõlmitud rahus, milles ta pidi loobuma kõigist vallutusist väljaspool Elsassi ja tunnustama William III Inglise kuningaks.

Eelmise sõja lõpetamist põhjustas kõige muu kõrval ka vajadus ette valmistuda heitluseks Hispaania pärandi pärast, kui a. 1700 Karl II surmaga kustus seal Habsburgide dünastia. Trooninõudlejad olid Louis XIV, kelle ema ja abikaasa olid Hispaania printsessid, oma noorema pojapoja, Anjou hertsogi Philippe'i nimel ja Habsburgi soost keiser Leopold I, kelle ema ja abikaasa samuti olid olnud Hispaania printsessid, oma noorema poja Karli nimel. Et Hispaania pärandi jagamisest ei saanud asja, algas a. 1701 kuni 1714 kestnud Hispaania pärilussõda. Selles sõjas võis vaesestunud ja nõrgestatud Prantsusmaa loota vaid Hispaania toetusele, kus Anjou hertsog kuningas Philipp V-na leidis üldist tunnustamist. Tema vastu olid aga liitunud kapitalirikkamad Euroopa riigid Inglismaa ja Madalmaad, mandri tugevamad sõjariigid Austria ja Brandenburg, mille valitseja sõjast osavõtmise eest ülendati Preisi kuningaks, ja Savoja. Ka sõjaväe juhtimise alal oli kadunud Prantsusmaa ülekaal, kuna liitlaste vägesid juhtisid andekad kindralid, Inglise vägede juhataja lord Marlborough ja Austria kindral Savoja prints Eugen. Sõjas vallutasid inglased a. 1704

Gibraltari ja välilahinguis järgnes üks prantslaste hävitav kaotus teisele. Täielikust kokkuvarisemisest pääses Prantsusmaa vaid rahvusvaheliste olukordade soodsa muutuse tõttu. A. 1713—14 sõlmitud Utrecht'i ja Rastatt'i rahulepinguis säilitas Philipp V Hispaania ühes kooloniatega; Milaano, Napoli, Sardiinia ja Hispaania Madalmaad siirdusid Austriale; kuningriigiks ülendatud Savoja sai Sitsiilia ja Inglismaa kindlustas endale Gibraltari, Menorka ja Newfoundlandi Ameerikas.

Rööbiti eelmisega käis Põhja- ja Ida-Euroopas a. 1700—21 Suur Põhjasõda. Selles saavutas Rootsi kuningas Karl XII algul üllatavalt kiire võidu oma vastaste Taani, Vene ja Poola üle. Karl XII poolt a. 1701—06 teostatud sõjakäigud Poolas ja Saksis võimaldasid aga Venemaal toibuda ja vallutada Narva, Tartu ja Neeva jõe kindlused. Karl XII üritatud Ukraina sõjakäik lõppes a. 1709 Rootsi hävitava kaotusega Poltava juures. Et Poltava lahingu järel Türgimaale põgenenud Karl XII jättis oma väljakurnatud riigi heitlema Venemaa, Taani ja (pärast Hispaania pärilussõja lõppu ka Rootsi vastu sõda alanud) Preisi ja Hannoveriga, kes vallutasid kõik Rootsi välisprovintsid, siis pidi Rootsi 1719.—21. a. rahulepinguis loovutama oma vastastele enamiku välisprovintsidest. Ühtlasi sai Ida- ja Põhja-Euroopas juhtivaks riigiks Rootsi asemel Venemaa.

INGLISMAA.

Sisekriisi tekkimine. XVII sajandil elas Inglismaa üle suurima kriisiaja kogu oma arengus. See kriis ei haaranud aga mitte kõiki siseriiklikke alasid. Majanduslikul alal kestis sel sajandil sisekriisist hoolimata tõusuaeg. Koloniaalpoliitika alal rajati ms. rida asumaid P.-Ameerika rannikul, kuhu siirduvad emamaal jälitatavad muu-usulised.

Rööbiti majandusliku tõusuga arenes aga ka rida siseriiklikke vastuolusid. Üks neist oli usundiline. Anglikaani kirikus võimutsesid anglokatoliiklased. Need arendasid jumalateenistuse alal välist toredust, rõhutasid vaimulikkude suurt tähtsust usundis ja kirikus ja panid jumalateenistuse ja dogmade alal pearõhku sakramentidele. Kirikliku ühtluse taotlemine viis neid paratamatult kõigi muu-usuliste jälitamisele. Vähekardetavad olid valitsevale kirikule puritaanid, täiesti leppimatud olid aga

independendid, kes nõudsid usuvabadust ja tahtsid riigikiriku kõrvale luua väikesi usuliselt ärganute kogudusi. Ka olid neile dogmadest ja pühakirjast tähtsamad usklikkude vaimustus ja ekstaas.

Usundiliste vastuoludega samaaegselt süvenes ka poliitiline vastuolu kuninga ja parlamendi vahel. Kuningate autoriteet ja võimutäius sõltusid suurel määral nende võimeist, ja selles olid Stuartid nõrgemad neile eelnenud Tudori soost valitsejaist. James I (1603—25) oli ülikõrgel arvamusel kuningavõimust, mis Jumalast seatuna pidi seisma tema arvates kõrgemal alamate arvustusest. Abinõude valimatus oma sissetulekute suurendamisel, Inglismaale alandav, saamatu välispoliitika ja ebaväärikate soosikute suur mõju põhjustasid aga üha suureneva opositsiooni parlamendi poolt, mis ms. avaldus ka poliitilistes protsessides.

Charles I (1625—49) oli andekam oma isast. Vastuolu parlamendiga oli juba tema valitsusaja algul üsna terav. Hugenottide toetuseks alatud ja juhitud sõda Prantsusmaa vastu lõppes äpardumisega. Sõjakulude katteks aadli ja suurkodanluse maksustamine põhjustas terava rahulolematuse ja kuningas pidi a. 1628 kinnitama *Petition of Rights* nimelise uue õigustekirja. Selles esitati teravaid süüdistusi valitsuse vastu vanade õiguste rikkumise pärast ja keelati kodanikkude maksustamine ilma parlamendi nõusolekuta, omavolilised vangistused kuninga poolt ja sõdurite majutamine eraisikute juures. Kui parlament hakkas süüdistama anglokatoliiklastest kirikuvõimukandjaid ja avaldas protesti kuninga vastu sellegi pärast, et nõuti makse, enne kui selleks oli saadud parlamendi nõusolek, saadeti parlament a. 1629 laiali, ja algas kuni a. 1640 kestev parlamendita ajajärk.

Peapiiskop Laud teostas riigikiriku muutmise anglokatoliiklikuks ja jälitas hoolimatult puritaane ja independente. Samal ajal kuninga tähtsaim abiline lord Strafford katsus rahukohtunikke muuta kuulekaiks kuninga ametnikeks ja luua liri asekuningana uut sõjaväge. Absoluutse monarhia teostamiseks söandas kuningas a. 1634 parlamendi õigusi rikkudes sisse seada erilise otsese maksu laevaraha näol. Opositsiooni nõrkust näitas sealjuures kõige paremini see, et alles paar aastat hiljem mõned maksustatud keeldusid maksu tasumast.

Revolutsioon. Kodusõja ja revolutsiooni ajendajaks said rahutused Šotimaal. Kui Laud a. 1637 katsus sealset rangelt kalvinistlikku kirikut muuta anglokatoliiklikuks, tekkis mäss. Sõjas šotlaste poolt loodud liidu *(covenant)* vastu osutus Inglise sõjavägi lahingukõlbmatuks ja kaotas. See sundis kuningat kokku kutsuma Pikka parlamenti a. 1640. Kuna ka Iirimaal algas a. 1641 kõigi inglaste hävitamist taotlev verine mäss, siis arvas Pym'i jt. poolt juhitud Pikk parlament sobiva aja olevat absolutismitaotluste likvideerimiseks. Parlamendi nõudmisel kaotati erakorralised kohtud, piiskopiamet kirikus, teostati Straffordi ja Laudi vangistamine ja ka esimese hukkamine. „Suure remonstrantsi" nimelise teravа süüdistuskirja vastuvõtmise ja seni vaidlematult kuningale kuulunud ohvitseride määramise õiguse nõudmisega parlamendile ajendas see a. 1642 kodusõja.

Kuningaga koos lahkus uude pealinna Oxfordi enamik lorde ja võimukandjaid ja parlamendi alamkoja liikmeskonna vähemik. Kuninga poolehoidjad, kelle hulka kuulus enamik aadlist, domineerisid Põhja- ja Lääne-Inglismaal, kuna parlament, kes a. 1643 liidulepingus Šotiga oli endale kindlustanud selle riigi toetuse, võis toetuda Lõuna- ja Ida-Inglismaale ja Londonile; ka oli tema poolt sõjalaevastik. Kodusõjas oli algul, tänu aadli ratsaväele, ülekaalus kuningas, kuni Cromwell'i algatusel parlament a. 1644 värbas independentidest palgasõdurite väe. Independendid nägid võitluses kuningaga püha sõda ja nende sõjavägi võitis järgmisel aastal kuninga väge hävitavalt. Šotimaale põgenenud kuningas loovutati raha eest Inglise parlamendile. Kui nüüd Charles I, toetudes vastuolule parlamendi ja sõjaväe vahel, taotles oma võimu taastamist, summutas Cromwelli poolt juhitud sõjavägi kuningameelsete mässukatsed riigis, teostas a. 1648 parlamendi puhastamise, nii et sellesse Pärаparlamendiks nimetatud asutisse umb. 500 liikme asemele jäi vaid 60, viis läbi kuninga surmamõistmise ja hukkamise (a. 1649) ning kaotas samal aastal parlamendi ülemkoja.

Selliselt kehtima pääsenud Inglise vabariigi mõjukaimaks meheks oli Cromwell, kes a. 1653 ajas laiali Päraparlamendi ja valitses lord-protektorina riiki piiramatu võimuga kuni enda surmani a. 1658. Ta summutas äärmise julmusega iirlaste mässu ja

sundis ka Šotimaad 1651.—52. a. vastuhakkamise järel astuma reaal-unioonni Inglismaaga. Madalmaade laevanduse kahjustamiseks a. 1651 kehtima pandud navigatsiooniaktis keelatakse kaupade vedu Inglismaale teiste riikide laevadel peale Inglise ja kauba päritolumaa omade. Kuna vabariiklik kord tugines vaid independentidest elanikkonna vähemikule ja Cromwelli sõjaväe võitmatusele, siis oli loomulik, et teovõimsa diktaatori surmale järgnes varsti kuningriikliku korra taastamine.

Restauratsioon. Charles II (1660—85), kes küll pooldas absolutismi ja katoliku usku, oli eeskätt juhitud elu- ja lõbunautimisest. Lõbujanuse ja korruptsioonirikka valitsuse ja õukonna vastandiks oli puritaanlikku eluviisi ja moraali omaks võtnud inglise linnakodanlus, kes tulemusrikkalt tegutses Inglismaa tõstmisel esimeseks majandusriigiks Euroopas. See majanduslik tõus ilmnes mitte ainult tööstuses ja kaubanduses, vaid ka koloniaalpoliitikas. A. 1668 omandatud Bombay sai Inglise India valduste ja kaubanduse keskuseks. Järjest uusi kolooniaid asutatakse ka Põhja-Ameerika rannikul, Aafrikas Kullarannikul ja Gambias. Nende kolooniate tähtsust suurendasid 1660-ndate aastate uued navigatsiooniaktid, milledega Inglismaa endale varus monopoliõiguse vahendluskaubanduse alal välisriikide ja oma kolooniate vahel, kelle omatööstuse arendamist tõkestati. Nendest seadustest ajendatud sõjas Madalmaadega a. 1664—67 vallutati Inglise asumaade vahel asetsev Madalmaadele kuulunud Uus-Amsterdami koloonia, mis Inglise troonipärija York'i hertsogi auks nimetati New York'iks. Ka vaimuelus oli märgata uut tõusu. Kirjanduses lõi revolutsiooniaegne vabaduste eest võitleja Milton oma kuulsad eeposed ja a. 1662 asutati Kuninglik Teaduste Selts.

Täielikus vastuolus selle majanduse ja vaimse kultuuri tõusuga oli Stuartite halb sise- ja välispoliitika. Äärmiselt kuningameelset ja a. 1660 alates 18 aastat ilma ümber valimata kokkukutsutud parlamenti laskis Charles II teostada revolutsiooniaegsete tegelaste jälitamist. 1662. a. uniformiteediaktiga sunniti tuhandeid preestreid ametist lahkuma, lahkusuliste jumalateenistus keelati ja nad ise kõrvaldati linnaomavalitsustest. Lõpuks seati sisse vali tsensuur. Samuti muudeti liit Šotimaaga personaal-uniooniks.

Veelgi halvem oli välispoliitika. Prantsusmaa hegemooniataotluse ajastul muutus Inglismaa peaaegu selle sõltlaseks. See koos katoliikluse soodustamisega ajendas a. 1673 Test Act'i. Koos hiljem kehtimapääsenud seadustega keelas see katoliiklastel pääseda riigiameteisse ja parlamendiliikmeks. Katoliiklase Yorki hertsogi troonipärimisest kõrvaldamise küsimuse arutamine põhjustas parlamendis selle poolt olevate whig'ide ja vastaste — tory'de erakonna tekkimise 1670-ndate aastate lõpul. Äreva meeleolu rahustamiseks kinnitas kuningas a. 1679 omavolilist vangistust tõkestava Habeas-Corpus Act'i ja Charles II surma järel sai Yorki hertsog James II (1685—88) nime all kuningaks.

Uus katoliiklik kuningas ning anglikaani kiriku pea kasutas seaduste suspendeerimis- ja dispenseerimisõigust selleks, et riigi ja kiriku ametikohtadele asetada katoliiklasi, lubas jesuiitide tegutsemist Inglismaal ja kuulutas a. 1687 välja üldise ususallivuse. Kui vanale kuningale sündis poeg ja see ristiti katoliku usku, millega katoliiklastest kuningate püsimine kindlustati ka tulevikus, loobusid parteid senisest passiivse vastupanu poliitikast. Parlamendi mõlema erakonna ettepanekul tuli ja teostas a. 1688 James II pagendamise tema väimees Oranje prints Wilhelm III (nn. Kuulus revolutsioon).

Siseolude stabiliseerumine. Uued valitsejad William III (1689—1702) ja ta abikaasa Mary II (1689—94) kinnitasid enne troonile saamist a. 1689 rahva ja parlamendi vabadusi täpsustava Õiguste deklaratsiooni, milles ms. keelatakse seaduste dispenseerimine ja suspendeerimine, erakorraliste kohtute ja alalise sõjaväe asutamine ja maksude nõudmine ilma parlamendi nõusolekuta. Sama siseolude stabiliseerimist taotles ka a. 1689 ususallivuse seadus, millega sallituiks kuulutati kõik usundid peale katoliikliku. 1701. a. määrati troonipärimise seadusega Stuarti soost trooninõudleja lõplikuks kõrvaldamiseks, et William III-le järgneb James II noorem tütar Anna ja selle surma järel troon siirdub James I järglastele naisliinis — Hannoveri kuurvürstidele. Sama sihti taotles ka kuninganna Anna (1702—14) aegne Inglis- ja Šotimaa liitumine reaal-unioooniks a. 1707. 1713. a. Utrechti rahulepinguga saavutas Inglismaa Euroo-

pas Gibraltari ning Menorka ja Ameerikas Newfoundlandi liidendamise; sama rahuleping kindlustas temale monopoli neegerorjadega kauplemises. Majanduse arendamiseks asutati lõpuks a. 1694 Inglise Pank.

PREISIMAA.

Riigi tekkimine. Tekkelt oli Preisimaa dünastiline valduste kompleks. Tema keskseimaks ja tähtsaimaks osaks oli XV saj. algul Hohenzollernitele siirdunud Elbe ja Oderi keskjooksul asetsev Brandenburgi kuurvürstkond, millise nimetuse all riiki tunti kuni tema valitseja Preisi kuningaks ülendamiseni. Hohenzollerni soost Saksa ordu kõrgmeister Preisis Albrecht pani ordu valduste sekulariseerimisega aluse teisele Preisimaa tähtsamale osale — Poolast läänisõltumuses olevale Preisi hertsogkonnale, mis a. 1618 päriluse korras siirdus Brandenburgi kuurvürstidele. Neil viimastel õnnestus Alam-Reinil a. 1614 liidendada Kleve ja Marki hertsogkond. Suureks kuurvürstiks hüütud Friedrich Wilhelmil (1640—88) õnnestus 30-aastase sõja järel laiendada oma valdusi Taga-Pommeri, Magdeburgi piiskopkonna ja teiste alade liidendamisega. Osa võttes 1655.—60. a. Põhjasõjast algul Rootsi liitlasena oma läänihärra Poola kuninga vastu, siis aga viimase liitlasena Rootsi vastu vabanes ta Preisi hertsogina läänisõltumusest Poola suhtes. Vastutasuna Hispaania pärilussõjast osavõtmise eest ülendati tema järeltulija Friedrich I (III) (1688—1713) a. 1701 Preisi kuningaks.

Absoluutse monarhia kujunemine. Sellisel maade ühendamise teel tekkinud dünastilisel riigil, mille osad asetsesid pealegi üksteisest kaugel eraldi, oli ühine vaid valitseja isik, valitseja vastastest jõududest olid aga tähtsamad provintside erihuve kaitsvad maapäevad. Tuginedes tublile sõjaväele pidaski suur kuurvürst riigihuvi nimel nendega võitlust. Hirmutamise, vägivalla, aga teiselt poolt ka lubadustega, mida ta võimalikul juhul jättis täitmata, taotles ta maapäevade võimu kaotamist, milles tal oligi edu. Tema tähtsamaid teeneid riigi arengus oli alla 1 miljoni elanikuga riigile suure 30 000-lise alalise sõjaväe loomine. Mer-

kantilistina arendas ta tööstust eriti Nantes'i edikti kaotamise järel Prantsusmaalt põgenenud hugenottidest käsitööliste ja kaupmeeste abil ja katsus asutada koguni kolooniaid Aafrikas.

Suure kuurvürsti elutöö jätkajaks riigikorrastamises sai kuningas Friedrich Wilhelm I (1713—40), kes on väsimatult tegutsenud Preisi sõjaväe ja majanduse korrastamisel. Osavõtmisega Põhjasõjast saavutas ta aastal 1720 Rootsilt ammuihaldatud Oderi suudmealad ühes Stettini linnaga. Ta suurimaid saavutusi oli kuuleka, kohusetundliku bürokraatia ja tubli sõjaväe loomine. Sõjavägi, mille arv vaevu üle 2 miljoni elanikuga riigis oli viidud 88 000 meheni, oli peksmise ja rankade karistuste kasutamise teel eeskujulikult drillitud ja hästi varustatud.

Suured kulutused, eriti sõjaväele, nõudsid vaese riigi valitsejalt äärmist kokkuhoidu. Olles isiklikus elus lihtsust ja kitsit kokkuhoidu harrastava kodanlase eeskuju, kärpis kuningas kuni viimase võimaluseni kulutusi õukonnale. Põllumajanduse alal arendas ta edukalt sisekolonisatsiooni Preisi hertsogkonnas ja arendas talupoegade kaitsepoliitikat, keelates talundite arvu vähendamise. Tööstuse arendamiseks tõkestati aktsiisimäärade tõstmisega välismaa saaduste sissevedu ja arendati soodsate kaubalepingutega omamaa saaduste väljavedu. Kõige selle tulemusena ei tundnud Preisimaa Friedrich Wilhelm I valitsemis-aja lõpul riigivõlgu, vaid omas isegi 10 miljoni taalrist tagavarafondi võimaliku sõja kulude katmiseks.

AUSTRIA.

Teiseks Saksamaast väljakasvanud riigiks oli Austria. Seegi maa ei olnud ühikriik, vaid nii nimetati Austria Habsburgide pärusmaid. Keskse osa neist moodustas Austria ühes kõrvalprovintsidega. A. 1526 päriluse teel juurdetulnud Böömimaa (ühes Määrimaa ja Sileesiaga) oli mässu summutamise järel 30-aastase sõja algul kaotanud suure osa oma vabadustest ja õigustest. Samal aastal päritud Ungari allutamine õnnestus lõplikult alles a. 1718 rahulepingu põhjal Türgiga. Hispaania pärilussõja lõpul saavutati a. 1714 Hispaania Madalmaade, Milaano, Napoli kuningriigi mandriosa ja Sardiinia (mis suudeti a. 1720 ümber vahetada

Savojale kuuluva Sitsiilia vastu) liidendamine. Neist laialdasist ja osalt kaugelgi asetsevaist valdusist tuli 1730-ndate aastate lõpupoolseis sõdades loovutada Hispaaniale Napoli kuningriik.

Erinevalt Preisist oli Austrial parem geopoliitiline seisund: rõhuv enamik tema maist asetses üheskoos suures Doonau jõgikonnas. Siseriikliku ühtlustamise ja absolutismi teostamise poolest oli ta aga viimasest kaugel taga. Austria pärusmais säilisid kõikjal küllaltki mõjukad maapäevad. Samal ajal oli ka bürokraatliku ja tsentraliseeritud valitsemisviisi vähene teostamine takistamas valitseja tahte elluviimist. Preisimaast erinevalt ei olnud Austria elanikkonna rahvusliku koostise järgi saksa riik. Sakslased moodustasid valitseva rahva vaid Päris-Austrias. Juba Böömimaal olid enamusrahvaks tšehhid, Ungaris elas peale ungarlaste veel arvukalt lõuna-slaavlasi ja rumeenlasi ja täiesti võõras oli oma rahvuselt nende riigiosade elanikkudele välisprovintside rahvastik: itaallased ja Madalmaades elavad valloonid ning flaamid.

Ungari. Eriseisundis Austria pärusmaade hulgas oli Ungari. Suurus-ajale Matthias Corvinuse päevil XV sajandi 2. poolel oli järgnenud Ungari hävitav kaotus türklastele a. 1526 Mohácsi lahingus. Sellest sai alguse Ungari lõhestumine Türgi ja Austria vahel. Ungarlaste katsed taastada oma riiki, toetudes kolmandale riigiosale, Transilvaania suurvürstkonnale, ei andnud tagajärgi selle viimase osa nõrkuse tõttu. 1683. a. alanud sõjas Türgimaaga sundis võidukas Austria Ungari pealinna Budapesti vallutamise järel Ungari riigipäeva a. 1687 tunnustama Habsburge pärilikeks kuningaiks. Transilvaania allutamise järel pidi nõrgestatud Türgimaa a. 1699 ja a. 1718 rahulepinguis loobuma Ungarist, mis nüüd ühendati Habsburgide poolt. Kuigi sõjalise jõu abil ühendatud, suutis Ungari siiski säilitada oma 2-kojalise riigipäeva, riiklikud ametiasutised ja õiguskorra.

VENEMAA.

Seisund XVII saj. lõpul. Vene ühiskonna mõjukamaid seisusi — bojaaride oma — oli kaotamas sellel ajal peaaegu igasugust tähtsust. Vähenenud oli ka vaimuliku seisuse mõjuvõim. Kuna ka teenistusaadel seisusena ei olnud konsolidee-

runud, siis oli Venemaal üleminek absoluutsele monarhiale kerge. Sama XVII sajandi lõpul soodustas rahvusvaheline olukord Venemaa muutumist suurriigiks. Türgimaa kokkuvarisemine sõjas Austriaga, Poolamaa seesmine laostumine ja Rootsi rahvusvahelise seisundi halvenemine lõid selleks vajalikud eeldused. Mõlema ülesande teostajaks sai suurimaid Venemaa valitsejaid, Aleksei Mihhailovitši noorem poeg Peeter I (1682—1725). Uue valitseja laialthaarav teadushimu oli teda viinud lähedasse suhtlemisse Moskvas elavate välismaalastega. Sellest ajendatud Lääne-Euroopa kultuuri eelistamine muutus temas kindlaks reformimistungiks esimese välismaareisi (a. 1697—98) järel. Suure reaalsusmeele kõrval oli Peeter I-le omane otse ammendamatu energia ja hoolimatu kõigi töölerakendamine omaksvõetud otsuste teostamisel.

Venemaa tõus suurriigiks. Peeter I-le oli omane absoluutse valitsejana kuulsuse taotlemine. Võitlus suurriigiks tõusmise pärast toimus liidus Taani ja Poolaga Rootsi vastu a. 1700 alatud Suures Põhjasõjas. Puudulikult sõjaks ettevalmistatud Venemaa kaotas rootslastele hävitavalt 1700. a. Narva lahingus. Karl XII-nda Poola ja Saksi sõjakäigud võimaldasid Venemaa toibumise ja 1703. a. asutati rootslastelt võidetud Neeva suudmel Peterburi linn, mis a. 1712 sai riigi pealinnaks, ning a. 1704 vallutati Tartu ja Narva. Lootes toetusele mässu alanud Ukraina kasakate poolt, üritas Karl XII Ukrainasse sõjakäigu, mis lõppes rootslaste hävitava kaotusega a. 1709 Poltava lahingus. Seejärel allutas Venemaa Liivi- ja Eestimaa kubermangu a. 1710. Kuna Venemaa 1710-ndail aastail vallutas Soome ja koos oma liitlaste Taani, Preisimaa ning Hannoveriga ka kõik Rootsi välisprovintsid Saksamaal, siis pidi sõjas nõrgestatud Rootsi pärast Karl XII surma sõlmima a. 1721 Uusikaupunki rahu, mille järgi Venemaale läksid Eesti- ja Liivi- ning Ingerimaa ja osa Soomest ühes Viiburi linnaga. Selles viimases sõjaperioodis oli Venemaa ühtlasi tõusnud suurriigiks.

Peeter Suure reformid. Reformimine Venemaal oli alanud juba enne Põhjasõda. Sageli üksteisega vastuolus olevate üksikreformide tagajärjel tekkis 1710-ndail aastail riigi valitsemises kaootiline korralagedus, kuni a. 1718 alates tuli süstemaatiliste reformide periood. Sõda määras ka reformide sisu. Esijoo-

nes loodi kuni 200 000 mehe suurune a l a l i n e m a a v ä g i, millele sõdureid saadi nekrutite võtmise teel, kuna ohvitsereks olid aadlikud. Maaväe kõrval loodi Peeter I lemmikharrastusena tugev s õ j a l a e v a s t i k. Sõjakulud nõudsid riigitulude tõstmist. Selle saavutamiseks seati sisse igasuguseid kaudseid ja otseseid makse ja halvendati 50% võrra Vene rubla väärtust. Alles valitsusaja lõpu poole seati sõjaväe ülalpidamine kindlamale alusele, maksustades talupoegi ja linlasi pearahaga.

Majanduselu arendamiseks aeti m e r k a n t i l i s t l i k k u majanduspoliitikat. Tööstuslikkude seltsingute tekkimist soodustati monopoliõiguste andmisega rikkalikkude loodusvarade ekspluateerimiseks ja riigitalupoegade annetamisega vabrikute omanikele. Projektiti ja kaevati kanaleid eriti Peterburi soodsamaks ühendamiseks Sise-Venemaaga, kuna Peterburi kasuks kujundatud tollitariif muutis selle linna Venemaa peasadamaks. B o j a a r i d j a t e e n i s t u s a a d l i k u d liideti üheks a a d l i s e i s u s e k s. Aadli meesliikmeist oli 2/3 kohustatud eluaegseks sõjaväeteenistuseks. Lõpuks, a. 1722 loodi t e e n i s t u s a s t r i k u g a võimalus kõigil aukraadi omandamise teel tõusta aadliseisusse, mille põlisaadlist tuumikule kindlustati kõrgemad kohad riigiteenistuses.

Vastutasuna aadlil lasuvate kohustuste eest säilitati kõik selle õigused t a l u p o e g a d e üle. Pearaha sisseseadmisega, mida mõisnikud maksid oma talupoegade eest üldsummana meestalupoegade arvu järgi, suurenesid need aadli õigused. Et seadus ei teinud vahet vaba talupoja ja (päris)orja vahel ja mõisnik omandas õiguse mõlemailt pearaha oma äranägemise järgi sisse nõuda, siis halvenes lisaks ka talupoegade õiguslik seisund. Valitsuse eriliseks hoolitsemisalaks oli ka linnade arendamine, milleks soodustati nende tööstust ja kaubandust ja katsuti Lääne-Euroopa eeskujul arendada nende omavalitsust.

Riigivalitsemise korrastamiseks asutati a. 1711 V a l i t s e v S e n a t. See pidi olema kõrgeimaks valitsusasutiseks ja valitseja eemal viibides täitis selle aset. Riik jagati halduslikult k u b e r m a n g u d e k s ja loodi kõrgema keskvalitsuse asutistena reaalhaldusaladega k o l l e e g i u m i d. Valitseja absoluutse võimu täiustamiseks kaotati seni Venemaal suurt mõju omanud kõrgeima kirikupea — patriarhi amet ja allutati kirik valitsejale aastal 1721

asutatud Püha Sinodi kaudu. Eriliselt hoolitses Peeter I ka kutsehariduse eest. Pandi maksma uus kodanlik tähestik, asutati ajaleht ja edendati ka muul teel hariduse ja vaimse kultuuri vabastamist kiriku mõju alt. Peeter I suuri teeneid arvestades oli truualamlik senat teda Põhjasõja lõpetamise järel austanud aunimega Suur, milline hüüdnimi leidis tunnustamist ka järeltulevate põlvede poolt. Suurriigiks tõusmise välise tunnustusena kuulutati Venemaa a. 1724 keisririigiks.

Peeter Suure järelaeg. Uue suurriigi ja absoluutse monarhia arenemine XVIII saj. 1. poolel kujunes võrdlemisi ebasoodsaks. Välispoliitikas ei suutnud Venemaa säilitada Peeter Suure poolt saavutatud seisundit. Ka keisrite võim oli nõrgenemas. Väärika järeltulija puudumine ja Peeter Suure järglaste aegne soosikute valitsemine põhjustasid aadlivõimu tõusu, mis muuseas avaldus ka korduvais kaardiväe abil teostatud paleerevolutsioonides. Aadlivõimu tõus viis aga Vene talupoegkonna raskesse pärisorjusse. Peeter I tütrele Jelizavetale (1741—62), kelle ajal ms. vallutati Rootsilt osa Soomest kuni Kymi jõeni ja asutati a. 1755 esimene ülikool Moskvas, järgnes Peeter III-na (1762) ta õepoeg Šlesvig-Holstein-Gottorpi hertsog Karl Peeter Ulrich. Viimane kõrvaldati paleerevolutsiooni teel ja troonile tuli ta abikaasa Katariina II (1762—96), kellega algas uus Venemaa tõusuaeg.

VALGUSTUSAJASTU.

Valgustusajastu mõiste ja üldilme.

Täpsete teaduste erakordsed saavutised ja moodsa filosoofia areng põhjustasid võimsa kultuuriliikumise, nn. valgustuse, mis kajastas jõukate ja iseteadvunud kodanlikkude kihtide püüdlusi. Uus vaimne liikumine eitas seniseid traditsioonilisi autoriteete ja hindas ning arvustas ajalooliselt kujunenud eluvorme mõistuspärase tunnetuse seisukohalt. Ta sattus teravasse vastuollu absolutismi ajastul kujunenud „vana korraga" (*ancien régime*'iga), sest see ei tahtnud tunnustada valgustusfilosoofia poolt esiletõstetud individuaalse vabaduse ja kodanliku võrdsuse põhimõtteid. XVII sajandi lõpust kuni Suure Prantsuse revolutsioonini ulatuv valgustusajastu kajastus, eriti alates 1740-ndaist aastaist, ka Euroopa poliitilises elus. Valgustusfilosoofide innuka propaganda mõjul hakkasid mitmed monarhid teostama reforme uute ideede vaimus ja püüdsid vanus traditsioones ummistunud ainuvalitsuslikku riigivormi kohaldada elunõudeile. Sellist absoluutse monarhia viimast faasi (umbes aastal 1740—89) kutsutakse valgustatud absolutismiks. Sel ajastul teostatud reformid ei suutnud siiski tuua vanadesse hangunud vormidesse uut elu ega päästa absolutistlikke režiime kokku varisemast.

VANA KORD.

Riigindus.

Ülemineku-ajastul keskaja feodaliseerunud ühiskonnalt nüüdisaegsele demokratiseerunud ühiskonnale kujunes seisusliku monarhia asemele uus poliitiline riigivorm — piiramatu absolutism, mis oli XVII ja XVIII saj. omane Euroopa riikide valdavale

enamikule. Absolutismi ajastul kaotasid vaimulik seisus ja aadel senise poliitilise tähtsuse, kuna linnakodanlus ja laiemad töötavad rahvaklassid olid veel liiga nõrgad ja vähe arenenud poliitilise võimu teostamiseks. Ühiskondlikkude jõudude nõrkuse tõttu võisid valitsejad suhtuda rahvastikusse kui riigivõimu ees õigusteta alamaisse, keda nad kohtlesid lihtsa võimutsemisobjektina. Kuningas ise, tema vägevus ja kuulsus, tema dünastia huvid olid neil ajul riikide ülim eesmärk. Riik ei olnud mitte olemas oma kodanikkude jaoks, vaid ta kandvaks põhimõtteks oli teatav valitsusvorm ise. Nähes ühiskonnas igavesti alaealist, kelle „piiratud alamamõistus" ei tohtinud poliitika küsimustes kaasa kõnelda, kõrvaldas absolutistlik riigivõim riigiasjade juhtimisest ühiskondlikud jõud ja alistas nad rangele politseilikule järelevalvele.

Ühiskondliku isetegevuse ja kohalikkude jõudude vaba avaldumise asemele astus vana korra ajal arvukas bürokraatia oma kantseleiliku, paberliku asjaajamisega. Hästi distsiplineeritud ja enamvähem haritud ametnikkond oli riigivõimule suureks toeks võitluses nii vanade feodaalsete kui ka uute kodanlikkude jõudude vastu. Bürokraatia nägi igas vabas algatuses hädaohtlikku korrarikkumist ja reguleeris kõiki eluavaldusi oma määrustega. Bürokraatlik kord nivelleeris kõik rahvakihid ühesuguses õigusetuses monarhi ja ta tahet teostavate ametnikkude ees.

Kuid selline nivelleerimistöö jäi absolutismi ajastul poolele teele peatuma. Et lepitada eesõigustatud seisusi senise poliitilise tähtsuse kaotamisega, jättis absolutism targu puutumata vaimulikkude ja aadli eesõigused kultuurilises ja sotsiaalses elus. Nii säilisid absoluutseis monarhiais keskajast pärinevad sotsiaalsed eesõigused ja ühiskonna feodaalne struktuur. Aadel oli enamasti riigimaksudest vabastatud ja omas ohvitserikohtade saamise suhtes eesõigust. Privilegeeritud seisused pääsesid vabalt monarhi õukonda ja avaldasid telgitaguste sepitsuste teel tugevat mõju riigipoliitikale. Monarhide tihedad sõprussidemed eesõigustatud kihtidega põhjustasid absoluutseis monarhiais sageli erakordset pillamist ja kaalumatut ühepäevapoliitikat, mis pikapeale õõnestasid selle riigivormi alused.

Majandusolud.

Kaubandus. Valgustusajastul seisis Euroopa majanduselus kaubanduslik kapital üldiselt veel esikohal. Alates Hispaania pärilussõjast oli Inglise mere-, eriti koloniaalkaubandus XVIII saj. saavutanud ülekaalu kõigi oma võistlejate üle ja kasvas XVIII saj. kestel pidevalt. Eriti suuri tulusid saadi neegritega kauplemisest. Tuluka koloniaalkaubanduse teel kujunenud suured kapitalid mõjutasid hoogustavalt ka tööstuse arengut ja uute tõusvate kaubanduskeskuste (näit. Liverpool'i) kõrvale kerkisid terved tööstusrajoonid. Samal ajal läksid Utrechti rahu järel Madalmaad koloniaalkaubanduse alal tagurpidi. XVIII saj. 2. poolel hakkas London ka rahvusvahelise rahaturuna Amsterdamiga võistlema.

Kolmandal kohal asus Euroopa väliskaubanduse alal neil ajul Prantsusmaa. Utrechti rahust kuni Suure revolutsiooni puhkemiseni kasvas Prantsuse väliskaubanduse aastane läbikäik neljakordseks. Läänepoolsed sadamalinnad Bordeaux ja Nantes kauplesid agarasti Lääne-India saartega. Prantsuse koloniaalkaubanduse tähtsamaid keskusi oli Haiti saar, mille lääneosa kuulus aastast 1697 Prantsusmaale. Vahemerel kuulus Levandiga kaubitsemise alal Prantsusmaale esikoht. Marseille oli kõigi Vahemeremaadega elavas majanduslikus suhtlemises ja kauples ühtlasi nii Ida- kui ka Lääne-Indiaga.

Tööstus. Hüviste tootmise alal toimus XVII ja XVIII saj. tööstuslik kontsentratsioon. Vähehaaval, ent lakkamatult ja järjekindlalt tõrjusid suurkapitalistlikud käitised järjest enam kõrvale varemail ajul domineerinud väikekäitiste liigid. Kitsapiirilise linnamajanduse ajastust põlvnevad käsitööliste-tsunftid ei vastanud enam rahvamajanduse nõudeile, osutasid aga võitluses uute tööstusvormidega suurt visadust ja elujõudu. Nad takistasid oma iganud määrustega elavamat kaubavahetust, pidurdasid suuremate käitiste tekkimist ja halvasid sellega majanduslikkude jõudude vaba arengut. Samal ajal jätkus ka tsunftide sisemine laostumine. Tsunftikäsitöö kitsaist raamest väljaspool arenes valitsusvõimude kaitse all uus tööstusvorm — manufaktuur. See moodustas kapitalistliku suurkäitise, milles saadused toodeti käsitsi ettevõtja ruumes töötavate tööliste

poolt. Tekkinud Itaalias, levisid manufaktuurid esijoones Prantsusmaal, kus suurtööstus arenes riigivõimude algatusel ja toetusel. Prantsuse eeskujul levisid manufaktuurid teisteski maades. Neid asutasid sageli riigivõimud ise vanglais, vaeslastevarjupaigus ja teistes hoolekandeasutistes, pannes neis kehtima range kasarmudistsipliini. Inglismaal esines manufaktuure kaunis vähe, peamiselt kalevitööstuses, ega saanud nad siin riigilt toetust.

Hoopis rohkem oli XVIII saj. levinud kodutööstus, mis uuel ajal kandus Itaaliast ja Flandriast teistelegi maadele ja tõusis lõpuks Lääne-Euroopa majanduselus domineerivale kohale. Inglismaal, Prantsusmaal, Madalmais, Saksamaal ja mujal töötasid kümned või isegi sajad kodutöösturid ühele ning samale ülesostjale-kapitalistile, kellele nad müüsid oma saadused ja kellelt nad sageli said tooraineid või isegi tööriistu. Kodutööstureiks hakkasid senise iseseisva seisundi kaotanud tsunftimeistrid ja mitmed tsunftikorrastusest täiesti eemal seisnud elemendid — alevielanikud, keda tsunftidesse ei võetud, naistöölised, kelle eest olid tsunfti uksed samuti kinni, eriti aga linnade läheduses asuv talurahvas. Et viimane liik töölisi leppis odavama töötasuga, siis levis kodutööstus eriti hoogsalt külades ja alevikes, kus pealegi ei tarvitsenud karta tsunftide poolt tagakiusamist. Inglise kalevitööstus, tähtsamaid Inglise tööstusvorme XVIII saj., esines peamiselt just külades levinud kodutööstusena. Samuti võimaldas kodutööstus Normandias, Bretagne'is ja mitmes teises Prantsusmaa osas, kus talupojad kannatasid maa vähesuse all, maarahvastikule tõhusat lisaelatist.

Põllundus. Euroopa põllukultuur jäi vana korra ajal üldiselt kolmeväljа-süsteemi alusele, ent ühtlasi esines püüdeid asendada seniseid igivanu põlluharimisviise uuemate ja ratsionaalsematega. Madalmais hakati juba XVII saj. rakendama uusi mitmeväljа-süsteeme, mil teraviljad vaheldusid teiste põldkultuurtaimedega. XVIII saj. algupoolel levisid uued ideed Inglismaalgi. Kolmevälja-süsteem asendati nüüd viljа-vaheldus-süsteemiga, mille järgi teravili vaheldus juurviljaga ja põlluheinaga. Aadlikud hakkasid hoopis suuremas ulatuses kui seni tegelema oma maade majandamisega, rajasid oma mõisamajandid kapitalistlikule alusele ja püüd-

sid igapidi tõsta nende tulukust. Kiiresti kasvavais linnades leidsid nad oma põllu- ja karjasaaduste turustamiseks üsna soodsad võimalused. Uus põllukultuur levis XVIII saj. teisteski maades, ent juba hoopis tagasihoidlikumal kujul.

Ühiskondlikud suhted.

Eesõigustatud seisused. Vana korra ajal oli ühiskonna struktuuri aluseks seisuslikkuse põhimõte, mis oli eriti hästi välja arenenud Prantsus- ja Saksamaal. Katoliiklikes maades oli esimeseks eesõigustatud seisuseks vaimulik seisus. Vaimulikelt ei võetud riigimakse ja kiriku hiiglasuur maaomand oli vaba maamaksust; seevastu võeti aga kõigilt teistelt maadelt kiriku heaks kümnist. Vaimulikud teostasid raamatute tsensuuri, jälitades rangelt uusi ideid. Samuti olid haridusasutised tugevasti vaimuliku seisuse mõju all.

Teise eesõigustatud kihina esines aadel, kes Kesk-Euroopa aladel (Saksas, Poolas) omas suuri õigusi pärisorjuses viibiva talupoegkonna suhtes. Enamasti oli aadli poliitiline tähtsus oluliselt vähenenud ja ta majanduslik mõjuvõim vähenes järjest rahakapitali kasvades ja uute tööstusvormide arenedes.

Kodanlus. Arendades tööstust ja kaubandust aitas riigivõim uus-ajal kaasa jõuka kodanliku rahvaklassi tõusule. Kasvavate riiklikkude väljaminekute katmiseks pidid valitsused ajama merkantilistlikku majanduspoliitikat, soodustama kaubakompaniisid ja toetama suurtööstureid. Kaubandus-tööstusliku kapitali kiire kasvamise tõttu läks XVIII saj. pind kodanluse jalge all üha tugevamaks. Kodanlus püüdis võita poliitiliseski elus oma ühiskondlikule erikaalule vastavat kohta, ent selleks ei andnud absolutistlikud režiimid kohaseid võimalusi. Ainult Inglismaal olid seisuslikud eesõigused ammu kadunud ja teatav võrdsus seaduste ees kehtimas. Absoluutseis monarhiais oli aga kodanluse poliitiline mõju üsna väike: tal ei olnud pääsu õukonda, kõrgemaisse kiriklikesse ja sõjaväelistesse ameteisse.

Prantsusmaal kuulus kodanlus ilma eesõigusteta 3. seisusse, asetsedes ühiskondlikult eesõigustatud seisuste ja samuti 3. seisusse kuuluvate laiemate rahvamasside vahe peal. Ta koosnes siin mitmest eri kihist, mida kõiki ühendas opositsioon sei-

suslikkude eesõiguste ja poliitilise korruptsiooni vastu. Kodanluse ülemkiht, võimas raha-aristokraatia, oli üldiselt konservatiivselt häälestatud, ent soovis siiski piirata bürokraatia omavoli ja ära hoida riigipankrotte. Järgneva kodanliku kihi moodustasid sadamalinnade suurkaupmehed, Pariisi ja teiste tööstuskeskuste manufakturistid ja kodutööstuse alal tegutsevad kapitalistid-ülesostjad. Neile järgnesid vabakutselised haritlased, kelle hulgas eriti advokaadid paistsid välja oma jõukuselt, iseteadvuselt ja hariduslikult tasemelt. Kodanluse alamkihina esinesid kitsama silmaringiga käsitöömeistrid. Kõiki neid kihte häiris seisuslik kord, mida nad taotlesid asendada õiguslikule võrdsusele toetuva klassikorraga.

Talupoegkond ja tööliskond. XVII ja XVIII sajand olid talupoegkonna suurima viletsuse ajastu. Talupoegadel lasusid feodaalaadel oma eesõigustega, absolutistlik riik oma kasvavate tarvetega ja rahakapital oma proletariseerivate tendentsidega. Et riigivõim end vähe segas talurahva ja aadli suhteisse, püsisid maal külades läänindusaegsed olud visamini kui poliitilises elus. Kesk- ja Ida-Euroopas (Preisimaal, Taanis, Ungaris, Poolas, Venes) jõudis pärisorjus ühes teoorjusega nüüd oma arengu haripunkti: talupoegade orjusi ja andameid suurendati viimse võimaluseni ja nende inimeseõigusi piirati oluliselt. Mõisade põllupinna suurendamiseks mõisastati kogukonna ühismaid ja paremaid talukohti, kuna talupidajad tõrjuti vilets amaile maatükkidele või jäeti mõnikord hoopis ilma maata. Peamise maksudemaksja-massina pidid talupojad kõikjal üha suurema osa oma napist sissetulekust maksude näol riigile andma. Et töösturid võiksid oma töölistele madalamat palka maksta, surusid riigivõimud viljamüügi-takistuste ja -keeldude abil viljahinnad alla. Talurahva rahutused, mis tunnistavad põlluharijate kihtide raskest seisundist, kulgesid XVIII saj. 2. poolel hävitava lainena üle terve Euroopa Alpidest Uuralini. Hoolimata oma esialgsest edust ei saavutanud nad kuskil suuremaid tagajärgi.

Prantsusmaal esines pärisorjust vaid vähesel määral riigi idaosades ja talupojad, kes tegelikult kasutasid laialiselt ka aadli,

kiriku ja linnakodanluse maid, olid siin säilitanud tiheda sideme maaga. Siiski ei moodustanud päristalud täiesti vaba omandit: nad tasusid mõisnikule püsivat ja alatiseks kindlaksmääratud hinnust kas rahas või loonus ning neil lasusid teisedki senjöriaalrežiimi ajastust pärinevad feodaalsed koormused (banaliteedid jne.). Samuti oli aadel kohtadel säilitanud kohtuhärruse jäänuseid, jahi- ja kalapüügi-eesõiguse. Kõik see takistas tunduvalt põllukultuuri tõstmist. Mõisnikud harisid harva ise oma maid; nad andsid need enamasti väikeste tükkidena talupoegadele pooleterarendile. Maksud, mida talupojad õiendasid riigile, feodaalhärradele ja kirikule (kümnise näol), neelasid suurema osa talurahva sissetulekuist; põldu hariti halvasti ja nälja-aastad olid tavalised nähtused. Hulgana lahkusid talupojad oma maadelt, neid sööti jättes, siirdusid linnadesse, muutusid hulkureiks, kerjusteks või teeröövleiks. Talupoegade südameis kuhjus viha ja kibedus kõigi vastu, kelle ülevõimu nad pidid taluma, ja see püüdis esimesel soodsal juhul vallanduda hävitava kirena.

Samal ajal tungis rahakapital üha hoogsamalt põllundusegi alale, põhjustades intensiivse suurpõllukultuuri arengut. Laiemas ulatuses toimus see Inglismaal. Püüdes oma põlde laiendada ja ümmardada, põllumaade tulukust tõsta ja kohasemaid heinamaid soetada hakkasid mõisaomanikud jälle teostama suurejoonelisi tarastusi ja kasutasid selleks oma poliitilist võimu parlamendi kaudu. Tarastused toimusid nüüd kindla kava järgi ja legaalsel alusel parlamendi eriaktide teel. Parlament pooldas põllukultuuri tõstmist ja andis kergesti tarastamislubasid. Parlamendi poolt nimetatud komissarid teostasid kohtadel uue maadejaotuse ja -mõõtmise eeskätt suurmaaomanikkude huvidele vastavalt. Sellised tarastused toimusid eriti suures ulatuses XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. algul. Nende tagajärjel lõid kõikuma kõigi talurahvakihtide senised elualused. Üha sagedamini müüsid võlgades rabelevad päristalunikud oma maad lordidele ja läksid mujale õnne otsima. Samuti ei suutnud copyholderid siirduda ratsionaalsele maaharimisviisile ega maksta vajalikult kõrget renti. Seetõttu tõsteti copyholderid renditähtaja möödumisel nende taludest välja ja ühendati viimased suuremaiks majandamisüksusiks, mida hakkasid harima suurrentnikud

(farmerid) põllutööliste tööga kapitalistliku raharendi alusel. Niiviisi hävis pikapeale Inglise talupoegkond ja Inglismaa muutus klassiliseks suurmaaomandi-maaks. Endised külad kadusid, andes maad mõisamajadele ja villadele, mis asetsesid saarekestena suurte viljapõldude, laialiste karjamaade ja üksildaste parkide keskel.

Tööliskond koosnes vana korra ajal mitmest eri-ilmelisest sotsiaalsest rühmitisest ja oli samuti kaunis raskes seisundis. Kodutööstuse ja manufaktuuride arenedes kasvas tööliste kiht arvuliselt märksa kiiremini kui kapitalistide-tööandjate kiht. Tsunftides tuli üks meister 3—4 selli kohta, uutes tööstusvormides töötasid aga kümned ja sajad töövõtjad ühele tööandjale. Seetõttu pääsesid töölised nüüd hoopis harvemini ise ettevõtjaiks kui varem. Manufaktuures ja kodutööstuses tuli laialiselt rakendamisele naiste ja alaealiste laste töö. Püüdes võimalikult vähendada oma maa tööstussaaduste tootmiskulusid, aitasid riigivõimud absoluutseis monarhiais suurendada tööliste sõltumust tööandjaist, andsid viimaseile mõnel pool (näit. Preisimaal) isegi koduse kohtupidamise õiguse oma tööliste suhtes ja määrasid kindlaks tööpalga maksimumi, millest rohkem töövõtja ei tohtinud nõuda ega tööandja maksta. Tööpäev kestis XVIII saj. 14 tundi ja mõnikord veelgi enam. Mitmesse eri kihti killustunud töölised ei omanud vana korra ajal veel vastastikust ühistunnet ega osanud ühte hoida.

VALGUSTUSAJASTU VAIMNE KULTUUR.

Valgustuse tekkimine ja olemus.

Valgustuse tekkimine. Valgustusajastu vaimne olemus kujunes pika arenemisprotsessi tulemusena mitmesuguste ajalooliste tegurite mõjutusel. XVIII saj. ideestik moodustab humanismi ja reformatsiooni ajastust pärinevate kultuurielementide sünteesi Euroopa üldise kultuuritõusu alusel. Humanism ja reformatsioon ei omanud oma maailmavaatelisis otsinguis küllaldaselt kindlat loodusteaduslikku baasi; vanadele autoriteetidele seadsid nad vastu teised autoriteedid, näit. klassilise antiiksuse ja pühakirja autoriteedi. Humanistide poolt viljeldud uued

vaimsed väärtused sattusid hukkumise hädaohtu keset konfessionaalse ajastu teoloogilist sallimatust ja usundisõdade verist möllu.

Sellest raskest vaimsest kriisist päästis inimkonna peamiselt teaduste hoogus areng XVII sajandil. Kirikliku hooldamise alt vabanev teaduslik ja filosoofiline aatlemine juhtis huvid teoloogilistest vastuoludest eemale ja soodustas seniste veendumuste ümberhindamist maise elu suurema väärtustamise suunas. Seetõttu hakkas haritud seltskond Lääne-Euroopas XVII saj. keskpaiku ära pöörduma seniseist usu ja hariduse aluseist. Rikkuste kuhjumine, peamiselt koloniaalkaubanduse tagajärjel, lõi soodsad eeldused vaimse kultuuri õitsenguks. Kodanlikest kihtidest rekruteeruv ilmalik haritlaskond omandas seltskondlikult kõrgesti väärtustatud koha ja hakkas oma valgustatud mõistusele toetudes taotlema ratsionaalset elukujundamist ja -korraldamist, et sel teel maksimaalsel määral suurendada inimisiku ja ühiskonna üldist hüveolu. See uus kultuuriliikumine haaras mõnes suhtes ka valitsusi ja eesõigustatud kihtegi. Riigivõimud, eriti suuris monarhiais, hakkasid soodustama teaduslikku uurimistööd, kutsusid selleks ellu teaduslikke seltse (näit. Kuningliku Teaduste Seltsi Londonis a. 1662) ning akadeemiaid ja võimaldasid neil arendada tihedat omavahelist suhtlemist rahvusvahelises ulatuses. Nii tihenesid vaimsed kokkupuuted eri rahvaste vahel ja kujunes teatav kosmopoliitiline vaimne mentaliteet.

Intellektualism. Valgustusajastu aatlejad, nn. valgustusfilosoofid nägid autonoomses inimmõistuses inimese kõrgeimat vaimset jõudu ja pidasid seda hingeliste nähtuste koondavaks tuumikuks. Ajalooliselt kujunenud ideid ja eluvorme hinnati eksimatuks peetava mõistuspärase tunnetuse seisukohalt. Eelarvamuste ja traditsioonide surve alt vabanenud inimmõistus hakkas nüüd otsustavalt kaasa kõnelema kõigi mõtte ja elu küsimuste lahendamisel. Tunnetamise ülesannet nähti aga neil ajul mitte mingi dogmaatilise tõe alalises omamises, vaid tõdede väsimatus selgitamises lakkamatult liikuva ja juurdleva mõistuse kaudu. Sellises dünaamilises aatlemislaadis arvati leidvat parim tagatis mõistuse paratamatute eksimuste vastu. Nii omandas aatle-

mine nüüd erakordse värskuse ja liikuvuse. Valgustusajastu aatlejad ei eitanud ka irratsionaalsete hingeliste jõudude (instinktide, kirgede, afektide) tähtsust, lootsid aga võivat juhtida mõistuse abil nende avaldumist õigeisse rööpaisse.

Teaduslikud meetodid. Valgustusajastul omandasid maailmavaatelised otsingud kindlama teaduspärase aluse, mis neil varemail suuril kultuuritõusu aegadel oli puudunud. Teaduses leiti nüüd uued tõe normid. Eriti tunnustavalt suhtuti eksaktsete teaduste saavutistesse ja püüti neid (mehaanilise põhjuslikkuse ideed, loodusseaduste alalise kehtivuse põhimõtet jne.) üle kanda teistelegi aladele. Kindlate ja täpsete teadmiste saavutamiseks taoteldi kõik kosmose ja inimelu nähtused viia matemaatika ja mehaanika põhimõtteile. Nii kujunes matemaatiline loodusteadus nüüd aktuaalseks jõuks, pakkudes eeskuju ühiskonna- ja riigiõpetusele ja üldse vaimuteadustele. Lähtuti oletusest, et inimene kogu oma mõistusega ja kirgedega, oma vooruste ja pahedega on ikka ja alati oma põhiloomult samasugune. Loodusteadusliku vaatlemisviisi abil püüti leida inimlikes toiminguis mehaanilise kausaalsuse põhimõttele alluvaid seaduspärasusi, et sel teel jõuda inimese ja ühiskonna paremale mõistmisele ja korraldamisele. Uskudes looduse eksimatusse ja otstarbekohasusse taotlesid valgustajad loodusnähtustes valitsevat korda ja täielikkust ka ühiskondlikus elus kehtima panna.

XVIII saj. levis järjest enam umbusklikkus ratsionalistlikkude filosoofiliste süsteemide vastu, mis ei kujundanud oma mõisteid konkreetsete tõsiasjade najal, vaid heljusid tegelikkusest kaugel abstraktsete ideede vallas. Lõpliku hoobi andis neile süsteemidele kriitilise filosoofia rajaja Immanuel Kant oma kuulsa teosega „Kritik der reinen Vernunft" („Puhta mõistuse kriitika", 1781). Ühtlasi selgus varsti, et ainult matemaatikas ja mõnevõrra ka mehaanikas ja füüsikas oli võimalik rakendada ratsionalismilt laenatud evidentse tunnetuse nõuet, alistades uuritavad nähtused loogiliselt selgeile valemeile. Kuid botaanika, zooloogia, geoloogia ja teiste loodusteaduste alal, kus tuli rakendada suurel arvul üksikvaatlusi eri esemete suhtes, osutus võimatuks viia nähtuste erakordset rikkust kindlate valemite alla. Nii

sundis huvi tõus konkreetsete tõsiasjade vastu nende uurimisel arvestama empirismi poolt kättenäidatud meetodeid. Matemaatilise deduktsiooni ja analüüsi kõrvale astus nähtuste vaatlemine, kirjeldamine ja klassifitseerimine. Rootsi botaanik Linné (1707—78) rajas omapärase taimede süsteemi, avaldades sellega suurt mõju botaanika edaspidisele arengule. Pikkamööda suurenes XVIII saj. kalduvus vaadelda, tunnetada ja uurida konkreetseid tõsiasju kõigil loodusnähtuste ja inimestevaheliste suhete aladel.

Empiirilise induktsiooni täiendusena harrastati XVIII saj. mõnevõrra ka eksperimentaalset meetodit; eriti innukalt korraldati katseid füüsikas ja keemias. Seetõttu hakkasid need teadused hoogsalt arenema. Füüsikas saavutati suurt edu soojusnähtuste tundmaõppimisel ja konstrueeriti termomeetrid Fahrenheit'i (a. 1716), Réaumur'i (a. 1730) ja Celsius'e (a. 1742) poolt. Elektrinähtuste uurimisel tehti samuti edusamme ja leiutati piksevarras Franklin'i poolt a. 1760. Ka keemia hakkas nüüd omandama teaduspärasemat kuju mitmete elementide avastamise ja muu tagajärjel. Inglise keemik Priestley avastas hapniku (a. 1774), prantsuse maksurentnik Lavoisier (1743—94) avastas aine säilimise seaduse, rajas kvantitatiivse analüüsi ja tõestas, et aine põlemisel ei kao.

Valgustusliikumise levimine ja selle esindajaid.

Valgustus Inglismaal. Valgustuse ideed arenesid alates XVII saj. lõpust kõigepealt Inglismaal, kus seadustega kindlustatud vabam poliitiline režiim võimaldas takistamatut vaadete võistlust teadustes ja filosoofias. Newton'i saavutised matemaatilises loodusteaduses ja Locke'i empiristlik filosoofia andsid tõuke erakordse meeltekäärimise tekkimiseks kõigepealt usundilisel alal. Püüti traditsioonilisi usundilisi vaateid ümber kujundada loodusteadusliku maailmakäsituse alusel ja asendada kristlikud ilmutususundid mingi „loomuliku", universaalse, filosoofilise usundiga, mis oleks kooskõlas teadusega ja lähendaks kõik rahvad ja rahvakihid üksteisele leplikkuse ja vendluse vaimus. Selliste püüdluste tähtsamaid esindajaid oli John Toland, kes rõhutas, et tõeline usund ei tohi sisaldada midagi mõistusvastast ega ülemõis-

tuslikku. Shaftesbury (1671—1713) püüdis oma töis tõestada, et eetilised normid ei vaja usundi sanktsiooni: moraali aluseks olevat inimese õilis loomus ning isikuväärtus ja kõlbluse olu seisnevat individuaalsete ja sotsiaalsete kalduvuste kooskõlastamises. Uus usundiline suund hülgas kõik kristlikud dogmad, peale usu Jumala olemasolusse ja hinge surematusse; ta väitis, et Jumal on küll maailma loonud, kuid pärast loomise akti end enam ei sega looduse loomulikku käiku. Selle suuna pooldajaid hakati kutsuma deistideks. Deismi kõrval pärineb Inglismaalt ka vabamüürlus, mis tekkis a. 1717 Londonis ja taotleb kõigi usundiliste ja poliitiliste suundade lähendamist sallivuse ja koostöö alusel. Vabamüürlased harrastavad omapäraseid müstilisi rituaale ja keskaegseilt ordudelt laenatud traditsioonilisi vorme ning sümboleid. Nende kinnised vennaskonnad (loožid) koonduvad suurloožideks ja arendavad oma tegevust saladuse katte all. Vabamüürlus levis varsti üle kogu Euroopa, leidis endale liikmeid väljapaistvate kultuuri- ja riigitegelaste hulgast ning kujunes mõjukaks kultuuriteguriks.

Valgustus Prantsusmaal. Suurima ulatuse ja löögijõu omandasid valgustuse ideed Prantsusmaal, kus seisuslik kord oli puutumatuna säilinud ja sotsiaalsed vahekorrad olid teravad. Valgustusfilosoofide radikaalsed teooriad aitasid siin õigustada kodanlikkude kihtide võitlust vana korra vastu inimsoo ja rahva hüveolu nimel. Prantsuse aatlejad arendasid Inglismaalt laenatud ideed viimaste konsekventsideni ja levitasid neid üle kogu Euroopa. Täpne, nõtke ja selge prantsuse keel kujunes XVIII saj. kõikjal haritud kihtide kõnekeeleks. Nii saavutas Prantsusmaa Euroopa kultuurielus samasuguse esikoha, nagu tal oli juba olnud XIII saj. Versailles' õukonna prestiižile järgnes XVIII saj. Pariisi kirjanduslikkude salongide peene vestluse võlu, mis meelitas siia suurel arvul välismaalasigi. Prantsuse kirjanikkude vaimukusest sädelevad teosed levisid üle tolleaegse kultuurmaailma, rabades salvava pilkega kõiki uue liikumise vastaseid, eriti katoliku kirikut.

Suurim kuju prantsuse valgustajate ridades on Voltaire (1694—1778), erakordselt viljakas, mõtterikas ja mitmekülgne kirjanik, filosoof ja teadusmees. Ta võitles väsimatult usulise fanatismi vastu ja propageeris deistlikku teooriat filosoofiliste teoste, näi-

dendite, romaanide, satiiride jne. kaudu. Saanud tugevaid mõjutusi inglise aatlejailt, tegi ta nende ideed kogu Euroopas tuttavaks ja mõjutas ise väga sügavasti kaasaja vaimsust. Eriti äge rünnak katolitsismile ja dogmaatilisele kristlusele toimus 1750-ndail ja 1760-ndail aastail, mil Denis Diderot' (1713—84) toimetusel ilmus Pariisis monumentaalne teatmeteos „Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers" (1751—72). See uute ideede alusel seisev teos hõlmas kõik valgustuse senised saavutised süstemaatilisel kujul ja õõnestas lõplikult endise maailmavaate alused.

Selle teose ümber koondunud aatlejad, nn. entsüklopedistid (d'Holbach, Helvétius jt.), osutasid suurimat radikaalsust seniste usundiliste ja kõlbeliste autoriteetide kummutamisel. Nad kuulutasid deismi väherahuldavaks kompromissiks ja väitsid, et iga usund takistavat inimkonna vaimset arengut: ainult täielik loobumine usundist võivat tagada inimkonnale tõelise hüveolu ja õnne. Diderot soovitab inimestele tagasi pöörduda looduse juurde, mis asendavat täielikult Jumala ja vabastavat inimese kõigist masendavaist hirmudest ja rahutustest. Hüljates need lahendused, mis teoloogia oli esitanud tunnetuse ja moraali põhiküsimuste kohta, otsisid valgustajad otse usundilise innuga uusi lahendusi. Isegi materialismi kalduvate aatlejate — Diderot' ja d'Holbach'i — eetiline mentaliteet jäi rõhutatult idealistlikuks: needki filosoofid püüdsid põhjendada humaansust ja õiglust rõhutavat ilmalikku moraaliõpetust.

Valgustus teistes maades. Sakslased said avalikust poliitilisest elust veelgi vähemas ulatuses osa võtta kui prantslased, seda rohkem võisid nad tegelda puhta mõtte alal. Nad süvendasid veelgi valgustuse ideid ja hakkasid seda ideestikku juba mitmes suhtes ületama. Lessing (1729—81) taotles näitekirjanikuna elulähedast realismi, võitles prantsuse klassitsistliku kirjanduse mõjude vastu ja rõhutas oma draamades ja teoreetilistes kirjutistes ususallivuse põhimõtet. Kuna prantsuse valgustajad nägid ajaloolisis usundeis eeskätt rahvaste eksimuste ja preestrite teadliku pettuse saadust, pidas Lessing usundeid inimkonna arengu progressiivseiks astmeiks jumaluse tunne-

tamisel; kristluski moodustavat ühe sellise arengufaasi. Herder (1744—1803) süvendas seda evolutsioonilist vaatlusviisi veelgi, kandes kultuuride kasvamise ja tõusu uurimisse organismi mõiste. Ta jälgis inimkonna arengut suurte kollektiivide — rahvaste — loomingulise tegevuse (keele, rahvaluule jne.) vaatlemise najal ja taotles iga ajaloolise ajastu mõistmist selle enda sisemise elutunde seisukohalt. Kultuuri eesmärgiks pidas ta isiksuse võimalikult igakülgset ja harmoonilist väljaarendamist. Saksa individualistliku vaimsuse ja humaniteedikultuuri parimaid esindajaid oli Goethe (1749—1832), kelle loomingu suurkuju Faust on valgustusajastu vaimsete kääramiste ja otsingute sügavaim kehastis.

Teistes Euroopa maades ei jõutud valgustusajastul niivõrra omapäraste saavutisteni. Itaalia kultuur jäi umbseis poliitilistes oludes üldiselt retseptiivsele tasemele. Suure rahvusvahelise kuulsuse saavutas vaid Beccaria oma tööga kuritööde ja karistuste üle (1764), milles inimõiguste ja inimese väärtuse nimel tauniti tortuuri ja liiga ränki ning toorestavalt mõjuvaid karistusi, eriti surmanuhtlust. Beccaria soovitas püüda kuritöid ära hoida rahvahulkade aineliste elutingimuste parandamise ja haridusliku taseme tõstmise kaudu.

Poliitilised teooriad. Tundes suurt huvi inimelu ratsionaalse korraldamise vastu, tegelesid valgustusajastu aatlejad innukalt riigiteooria küsimustega. Voltaire hindas üle kõige vaba vaimsust ja arvas seda parimini kindlustada võivat valgustajatega käsikäes tegutsevate monarhide kaasabil, kes hoiaksid haridusele vähe vastuvõtlikud rahvamassid vajalikus kuulekuses ja soodustaksid haritud kihtide püüdlusi. Seetõttu polnud ta absoluutse monarhia vastu eeldusel, et selles teostaks võimu valgustatud valitseja. Seevastu taotleb Montesquieu (1689—1755) konstitutsioonilist monarhiat. Oma kuulsas teoses „Seaduste vaim" (1748) püüab ta riigi ja ühiskonna eluavaldused alistada teaduspärasele käsitlusele. Riigivormid ja seadused sõltuvat looduslikest (kliima, pinnas) ja ühiskondlikest (rahva tavad, usk, eluviisid) tingimustest ja pidavat olema nendega kooskõlas. Seejuures toetuvat iga riigivorm teatavale põhimõttele, milleks näit. olevat despootias hirm, vabariigis voorus, s. t. arenenud

kodanikuteadvus. Isikuvabadused olevat vajalikul määral tagatud vaid sellises riigis, kus on teostatud seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu lahususe põhimõte ja üks võim piirab teist, takistades seda despootlikuks saamast. See olevat võimalik vaid konstitutsioonilises monarhias, mille eeskujuna Montesquieu käsitleb Inglismaad. See teooria avaldas erakordselt suurt mõju, eriti liberalismi ideestiku kujunemisele.

Vastandina neile aatlejaile lähtus Jean Jacques Rousseau (1712—78) mitte isiksuse, vaid üldsuse põhiõigustest. Ta äratas suurt tähelepanu oma väitega, et kultuuri areng olevat inimkonda ainult rikkunud, inimeste looduslähedased kõlbelised eluviisid hävitanud ja neis mitmed pahelised kalduvused (võimu- ja omandi-instinkti, auahnuse, edevuse, toredusearmastuse) esile kutsunud. Ühiskond, kes inimestele kõlbelisel alal rasked haavad löönud, peab need ise parandama ja selleks ümber sündima. Teoses „Ühiskondlik leping" (1762) arendas Rousseau, antiikseid demokraatlikke linnriike eeskujuks võttes, oma radikaalset poliitilist teooriat. Kooskõlas loodusõigusliku vaatega väitis ta, et riigi suveräänne võim toetuvat kõigi kodanike omavahelisele lepingule, rahva üldisele tahtele, mis olevat piiramatu, loovutamatu ja eksimatu. Ainus õige riigivorm olevat otsene rahvavalitsus demokraatlikult korrastatud vabariigi näol, kus täidesaatvad organid täielikult sõltuvad suveräänsest rahvast ja kus üksikisik peab üldsust respekteerima ja teenima. See teooria, mille Rousseau küll esitas enam abstraktse arutlusena kui tegelikkuses rakendatava programmina, mõjutas hiljem tugevasti demokraatliku ideoloogia arengut.

Majandusteadus. Valgustusajastul kujunes majanduslik teooria iseseisvaks teaduseks, mis hakkas energiliselt ründama merkantilistlikku majanduspoliitikat. Prantsusmaal Quesnay, Turgot' jt. poolt esindatud füsiokraatlik koolkond väitis, et majandusalal kehtivat kõigi rahvaste kohta võrdsed seadused. Et kõigi rikkuste allika moodustavat maa ühes oma looduslikkude jõududega, siis tulevat kõigepealt hoolitseda põllukultuuri tõstmise eest. Ainsa otsemaksuna pooldasid füsiokraadid maamaksu; ühtlasi nõudsid nad vabakaubandust ja tööstuse reglementeerimise kaotamist.

Arendades neid ideid edasi ning hüljates mitmed ühekülgsed seisukohad lõi Adam Smith (1723—90) esimese tervikliku majandusteadusliku süsteemi. Oma kuulsas teoses „Wealth of Nations" („Rahvaste rikkus", 1776) püüdis ta selgitada, milliseist tegureist sõltub tootmisjõudude areng. Tema arvates olevat majandusliku töö tootlikkuse peamine vahend tehniline ja ühiskondlik tööjaotus. Ainult elav hüvisteva-hetus eri maade ja ühiskondlike kihtide vahel võimaldavat laialisemat ühiskondlikku tööjaotust ja suurendavat küllaldaselt rahvuslikku rikkust, s. t. rahvaste kasutada olevate majanduslikkude hüviste hulka. Sise- ja väliskaubanduse vabadus olevat seetõttu rahvamajanduse arengu tähtsaim eeldus. Ka hüviste tootmise alal olevat täielik vabadus parimaks vahendiks üldise hüveolu saavutamisel. Taotelles oma erahuve tegutsevat inimesed ühtlasi üldsuse huvides. Nii suurenevat majandusliku vabaduse alusel kogu ühiskonna heaolu ja paranevat kõigi rahvakihtide aineline seisund. Seepärast ei pea riigivõimud tõkestama eraalgatust ja vaba võistlust. Smithi teooria, mis valgustusfilosoofiast laenatud argumentidega tabavalt põhjendas areneva suurkapitalismi tarbeid, saavutas otse erakordse populaarsuse.

Ajalooteadus. XVI ja XVII sajandi jooksul oli ajalooteaduse alal kokku kogutud palju ajaloolist toormaterjali ja õpitud sellesse suhtuma teatava kriitikaga. Valgustusajastul osutus võimalikuks valitseda ja süstematiseerida laialist ainest paremini kui varem. Riigi ja kiriku mõju alt vabanenud aatlejad lähenesid minevikule eelarvamustest vabama pilguga. Nüüd hakati ajalugu kirjutama mitte enam võimulolijate, vaid laiemate rahvakihtide seisukohalt ja ajaloos hakati nägema pidevat edu, progressi. Selles suhtes väärib mainimist Voltaire'i suurejooneline maailmaajalugu „Essai sur les moeurs et l'esprit des nations" (7 köidet, 1756).

Kasvatusteadus. Ka pedagoogika hakkas XVIII saj. kujunema iseseisvaks teadusharuks. Suurt elevust tekitas sel alal Rousseau oma teosega „Emile" (1762), milles rõhutati rohkem iseloomu kasvatamist kui mõistuse arendamist ja soovitati lapse loomulikke instinkte ja võimeid ettevaatlikult juhtida, andes võimalikult palju ruumi ta vabale isetegevusele. Kasvatustea-

duse üks tõelisi rajajaid on Pestalozzi (1746—1827), kes samuti seadis esikohale südamehariduse ja lapses peituvate jõudude väljaarendamise. Valgustusajastul muutus õppeainete valik koolides pikapeale elulähedasemaks: neis hakati tegelema loodusteadustega, uuema ajalooga ja kirjandusega, rõhutati emakeeleõpetuse süvendamise vajadust ja manuaalse tegevuse rakendamist.

Valgustuse üldkultuuriline tähtsus. Valgustusajastu ideestik oli suureks toeks iseteadvaile ja poliitilist võimu taotlevaile kodanlikele kihtidele nende võitluses talumatuks muutunud olusuhete ümberkujundamise eest. Seega osutus ta võimsaks elu edasiviivaks jõuks kõigil aladel. Uus loodusteadustel põhinev haridus tõrjus kõrvale minevikust pärinevad teoloogilised käsitused ja ebausuvormid. XVIII saj. ideeliste võitluste keerises kujunes moodne inimtüüp meie ajale lähedase mentaliteediga. Senised ebateadused varisesid nüüd kokku ja nõiaprotsessid lakkasid. Inimese isikuväärtust hakati rohkem hindama ja mõtlemis- ning uurimisvabadust tunnustama. Eesõigustatud kihtide vastuseisu ja vaimupimeduses hääbuvate rahvamasside ükskõiksuse tõttu ei suutnud valgustajad küll kergesti mineviku institutsioonest jagu saada; kuid nad õõnestasid oma terava kriitikaga vana korra alused ja soodustasid selle lõplikku laostumist.

Rokokookunst. Elunautimisele andunud kõrgemate kihtide elutunnet kajastas rokokookunst, mis tekkis Louis XIV surma järel Prantsusmaal ja siit varsti levis üle kogu Euroopa. Rokokoostiil asendas baroki-ajastu raskepärase toreduse mängleva kergusega ja koketeeriva elegantsiga. Ta hülgas kas osaliselt või täielikult sümmeetria ja taotles raskustunde kaotamist ornamentaalsete ilustiste rohkusega, kaunistusdetailide vormirikkusega ja mitmekesisusega.

Arhitektuuri alal ei jätnud rokokoo ilmaliku kunstivooluna kirikute ja teiste sakraalehitiste loomisel märgatavaid jälgi. Seevastu arendas ta valitsejate losside ja aristokraatia majade siseruumide ilustamisel omapärast dekoratsioonistiili, mida iseloomustavad lillelised ornamendid simssidel, akendel ja ustel, seinu katvad pannood, peeglid ja maalid rikkalikult nikerdatud ja ehitud raamides, kerged, kaarduvate nurkadega

ja painduvate jalgadega toolid ja lauad. Pehmelt voolavate või väänlevate joonte ja pisivormide rohkuse kaudu saavutati ruumide sisemuses äärmise liikuvuse ja õhulise kerguse mulje.

Skulptuuri alal ei rajanud rokokookunst omapärast suunda, küll aga maalikunstis, kus koloriit muutus õhulisemaks ja varjundi-

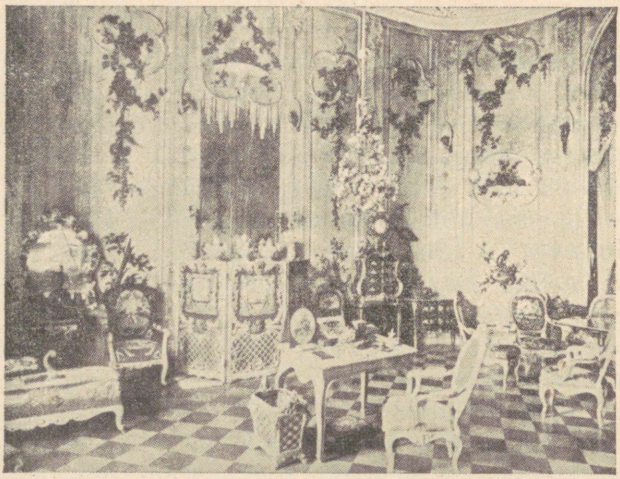

Rokokoostiil: Voltaire'i tuba Sanssouci loss'is.

rikkamaks ja ainestikus kerkisid esile kõrgema seltskonna pidustuste kujutused. Watteau (1684—1721) maalides on rokokoo-ajastu hõljuv kergus ja mänglev graatsia leidnud oma parima väljenduse. Neis kujutatakse elegantseid daame ja kavalere vestlemas ja tantsimas kauni maastiku foonil.

POLIITILINE ARENG JA RIIKIDEVAHELISED SUHTED VALGUSTATUD ABSOLUTISMI AJASTUL.

Valgustatud absolutism.

Absoluutseis monarhiais olid esialgu valitsenud sõbralikud suhted trooni ja altari vahel. Protestantlikes maades olid kirikud juba alates reformatsioonist sattunud sõltuvusse riigivõimust; katoliiklikes maades olid aga katoliku kirik ja vaimulikkond säilitanud sellise ise-

seisva seisundi, mis XVIII saj. hakkas häirima nende maade valitsejaidki. Need üritasid nüüd kiriku ja vaimuliku seisuse täielikku allutamist riigivõimule, ent kirik osutas kõigile selliseile katseile visa vastupanu. Samuti muutusid aadli eesõigused ja ta võim talupoegkonna üle riigivõimule mitmeti tülikaks. Et kirik ja aadel oma eesõiguste kaitsemisel toetusid oma ajaloolistele õigustele, tuli monarhidel oma taotluste õigustamiseks pöörduda valgustusfilosoofia poole ja otsida loodusõiguse põhimõtteilt tuge oma nõudlustele. Seetõttu astusid mitmed valitsejad liitu valgustusfilosoofidega, tunnustasid põhimõtteliselt riigivõimu kohustust soodustada kõigi rahvakihtide üldist hüveolu ja teostasid mitmeid reforme valgustusideede vaimus. Kuid valgustatud absolutismi ajastu monarhid ei mõtelnudki loobuda oma piiramatust võimust ja toimisid autokraatlikult, politseilis-bürokraatlikkude meetodite ja vahenditega. Nende poolt trooni kõrguselt teostatud reformid kandsid endiselt politseiriigi traditsioonide pitserit.

Vanema absolutismi esindajaist erinesid valgustatud monarhid peamiselt oma moodsama riigikäsitusega. Valgustatud valitsejad asusid Hobbes'i seisukohale, mille järgi riik olevat tekkinud ühiskondliku lepingu teel üldise hüveolu saavutamiseks. Ent rahval ei tohtinud olla mingit õigust valitseja tegevuse kontrollimiseks ja juhtimiseks: „kõik rahva jaoks, mitte midagi rahva kaudu". Tegelikult samastasid aga valgustatud monarhid enamasti enda isikut riigiga ja pidasid reformide teostamisel silmas rohkem riigi fiskaalseid ja bürokraatlikke eesmärke kui laiade rahvakihtide tõelisi huve. Siiski osutusid mõned nende reformid, nagu ususallivuse ja talupoegadekaitse teostamine, laiemategi rahvakihtide seisukohast väga positiivseiks saavutisteks.

Võitlus katoliku kirikuga.

Paavstluse ja katoliku kiriku langus. Valgustusajastul kasvas üksköiksus, isegi vaenulisus katoliku kiriku ja paavstluse kui vaimset ja ainelist edu tõkestava teguri vastu. Kirik jäi ühiskonnas toimuvast vaimsest liikumisest maha, ei suutnud leida kontakti uute haridusideaalidega ja osutas ilmset sallimatust

valgustuse ideestiku vastu. Kiriku hiigla-maaomand ei kuulunud hüviste üldisse tsirkulatsiooni, jesuiitide ordu ja teiste ordude suured kapitalid ei toonud oma eesõigustatud seisundi tõttu riigile kuigi suurt tulu, kuna kloostrid viisid hulga vajalikke töökäsi produktiivsest tööst eemale. Seltskonna kultuursemate elementidega vastuollu sattunud katoliku kiriku suhtes hakkasid ka valitsejad tarvitama karmimat kätt, piirates oma mail paavstide mõju ja teostades reforme kirikukorralduse alal. Eriti ägeda ilme omandas valitsuse võitlus kirikuga Portugalis peaminister Pomba l'i ajal (1756—77) ja Austrias keiser Joseph II ajal (1780—90). Pombal rakendas selles võitluses brutaalseid terroristlikke võtteid ja laskis inkvisitsioonikohtu otsusel isegi jesuiite põletada.

Jesuiitide ordu sulgemine. Riigivõimu laiendamist kiriku üle ja valgustusideede levimist takistas eriti jesuiitide ordu, kes moodustas hästi korrastatud kosmopoliitiliseorganisatsiooni ega arvestanud oma tegevuses riigivõimude tahet. Valgustatud monarhid ei tahtnud enam sallida sellist riiki riigis. Pombal riigistas Portugalis jesuiitide varandused ja ajas ordu liikmed (a. 1759) maalt välja. Prantsuse valitsus nõudis ordu põhikorra muutmist riigi huvidega kooskõlastamise mõttes, kuid paavst Clemens XIII keeldus kategooriliselt (*Sint ut sunt, aut non sint.*) Seejärel aeti jesuiidid (a. 1764) Prantsusmaalt ja mõne aasta pärast ka teistest Bourbon'ide riikidest välja. Ühtlasi nõudsid need riigid jesuiitide ordu sulgemist, mis teostuski Clemens XIV ajal a. 1773. Nii oli paavstlus sunnitud ilmalikkude võimude survel loobuma oma peamisest võitlusvahendist. Seoses nende sündmustega piirati kiriku eesõigusi, vähendati ta mõju kohtumõistmise ja hariduse alal, riigistati mõnevõrra ka kirikumaid ja suleti osa kloostreid.

Valgustatud absolutismi esindajaid.

Friedrich II aeg Preisimaal. Võrdlemisi väike ja mitmest osast koosnev Preisimaa saavutas XVIII saj. suurriigi seisundi tänu oma energilistele valitsejaile, kes olid esijoones sõjamehed ja organiseerisid kogu riigi otse mingi sõjalise distsipliini alusel. Friedrich II Suur (1740—86) ühendas geniaalse väejuhi ja

väsimatu organisaatori võimeid elavate vaimsete huvidega, suhtles valgustusfilosoofidega, eriti Voltaire'iga ja avaldas suure hulga ajaloolisi, filosoofilisi ja muid töid valgustusajastu vaimus. Oma sisepoliitika oli ta üks valgustatud absolutismi peaesindajaid. Ta koondas kõik riigiasjad enda kätte, tegeles pisimategi küsimustega ja tegi ministreist ning teistest ametnikest oma tahte kuulekad teostajad. Seetõttu saavutas Preisi riigiaparaat erakordse ühtluse ja tegutses kiiresti ning täpselt. Friedrich II oli külm ja kainelt kaalutlev mõistuseinimene, suhtus kõigisse usundeisse üleoleva ükskõiksuse ja pilkega ning arvas, et parimad vahendid inimeste mõjutamiseks on hirm ja lootus tasusaamisele. Ta säilitas üldiselt riigi ja ühiskonna senise korrastuse ja rakendas uusi ideid väga ettevaatlikult, arvestades eeskätt teostatavate reformide fiskaalseid paremusi.

Friedrich II jättis puutumata Preisis kehtiva seisusliku korra ja isegi süvendas seda. Et mõisnikud olid ta valitsemissüsteemi kindlaimad toed ega suutnud ilma pärisorjuseta majanduslikult vajalikul tasemel püsida, säilitati pärisorjus, kuid püüti talupoegi kui peamisi maksumaksjaid kaitseda mõisnikkude omavoli ja rõhumise eest. Eriti valjusti oli keelatud talukohtade arvu nende mõisastamise teel vähendada, ei valvatud aga selle järele, kui mõisnikud tõrjusid talupoegi paremailt mailt halvemaile. Pidades suhteliselt väga suurt sõjaväge ja kulutades sõjalisteks väljaminekuteks üle 80% riigieelarvest, rõhus Friedrich II rahvastikku väga raske maksukoormaga. Otsemaksude ja sisetollide kõrval sai ta suuri tulusid tubaka-, kohvi- ja soolamonopolist.

Merkantilistliku majanduspoliitika pooldajana üritas Friedrich II kogu majanduselu ühtlaselt ja kavakindlalt korrastada. Ta arendas Reinimail siiditööstust ja Sileesias lõuenditööstust ja püüdis oma alamaid rakendada tootlikule tööle, aga raske maksusurve ja bürokraatliku hooldamise tõttu ei olnud neil taotlustel eriti suuri tagajärgi. Suuremaid tulemusi saavutati soode kuivatamisel ja sõdades laastatud maade uuestiasustamisel süstemaatilise sisekolonisatsiooni kaudu. Friedrich II pooldas kohtute eraldamist administratsioonist ja kaotas (lõplikult a. 1754) tortuuri. Ta pani oma riigi provintses

kehtima ühtlase kohtukorralduse, hoolitses kohtupidamise kiiruse ja kohtunike taseme tõstmise eest ja laskis seni kehtinud õiguse ümber töötada uute ideede vaimus. Nii hakkas Preisi kujunema õiguslikuks riigiks. Otsekohe oma trooniletõusmise järel (a. 1740) pani Friedrich II kehtima ususallivuse kristlike usundite suhtes. Usuküsimuste suhtes valitses Preisis üsna laialine mõttevabadus. Friedrich II reformis (a. 1744) Berliini teaduste akadeemia ja kutsus sellesse mitmed nimekad välismaised teadusmehed. Keskhariduse eest kanti hoolt, muuseas nn. kodanikukoolide soodustamisega, kuna talurahva jaoks asutati algkoole, kuhu õpetajaiks pandi küll rätsepaid ja endisi sõdureid.

Reformide ajastu Austrias. Austria moodustas XVIII saj. algupoolel eriilmeliste, sisemiselt laostunud ja kultuuriliselt mahajäänud valduste lõdva liidu. Selle valitsejanna Maria Theresia (1740—80), kelle kaasvalitsejaks oli algul ta mees keiser Franz I ja aastast 1765 ta poeg keiser Joseph II, püüdis oma pärusmaid halduslikult ühtlustada, austades seejuures võimalikult nende ajaloolisi institutsioone. Kuigi innuka katoliiklasena moodsate ideede vastane, sai ta aru reformide tarvilikkusest ja teostas neid mõõdukalt ning ettevaatlikult. Bürokraatliku tsentralisatsiooni tugevdamiseks loodi rida uusi riiklikke keskasutisi. Kohus eraldati administratsioonist, pandi kehtima uued kriminaalseadused ja kaotati tortuur (a. 1776). Ka eesõigustatud seisused alistati nüüd riigimaksudele. Talupoegade teoorjust piirati kolme päevaga nädalas ja aadli kohtuvõimu suhtes hakati ametnikkude kaudu kontrolli teostama. Neist reformest jäi puutumata Ungari, mille vabadused Maria Theresia oli oma valitsuse raskeil algusaastail kindlustanud.

Hoopis hoogsamas tempos teostas Austria valdustes reforme ta poeg Joseph II (1780—90), kes valgustusideede pooldajana taotles sirgejooneliselt kõigile riigiosadele ühtlase tsentralistliku režiimi loomist ja üldise hüveolu tõstmist, ilma et oleks seejuures arvestanud seisuste eesõigusi, ajaloolisi institutsioone või rahvastiku tavasid ja eelarvamusi. Ta püüdis oma valdustest teha absolutistlikult valitsetava ühikriigi, mille riigikeeleks oleks saksa keel, asendas ajaloolised provintsid kunstlikult

loodud ringkondadega, kaotas Ungari ja Belgia erikorra ja üritas liita kõik oma riigis elavad rahvad üheks riigirahvaks. Piirates järsult seisuslikkuse põhimõtet kaotas ta aadli eesõigused maksunduse alal ja tegi riigiametid kõigile kättesaadavaks. Päris-orjus kaotati (a. 1781), talupojad said liiklemisvabaduse ja vabanesid mõisnike kohtuhärruse alt; nende koormused mõisnike heaks pidid tulema kaotamisele väljaostmise teel. Katoliku kiriku mõju vähendamiseks keelati apellatsioonid paavstile; vaimulikud said siitpeale oma ettevalmistuse riigi poolt selleks loodud kooles, kus anti õpetust uues vaimus. Seati sisse kodanlik abielu ja võimaldati tarbe korral selle lahutamist. Protestandid ja kreeka-õigeusulised said ususallivuse ja katoliiklastega võrdsed kodanlikud õigused. Nn. vaatleva elu kloostrid suleti. Vaimulikkude tsensuuri alt vabanenud ajakirjandusele anti võrdlemisi suur sõnavabadus. Kriminaalõiguse alal loobus Joseph II surmanuhtluse rakendamisest, kuna tsiviilõiguse alal ühtlustati kõigi laste pärimisõigust, vapustades sellega jällegi seisuslikku korda. Need järsud reformid tekitasid suurt rahulolematust, eriti aadli ja vaimulike ridades. Belgias puhkes mäss ja Ungaris arenes rahvuslik opositsiooniliikumine, mille tõttu Josephi järglane Leopold II võttis suure osa ta reformest tagasi.

Katariina II aeg Venemaal. Hoopis tagasihoidlikuma reformaatorina esines Vene valitseja Katariina II (1762—96), kes harrastas suhtlemist valgustusfilosoofidega, näit. Voltaire'iga ja Diderot'ga, oma valitsemispraktikas aga konsolideeris aadlile toetuva autokraatia. Saanud võimule riigipöörde teel, otsis ta algul tihedamat ja otsemat kontakti rahvastikuga. Selleks kutsus ta kokku aadli, kaupmeeste ja vabatalupoegade esindajaist koosneva Suure Seadusandliku Komisjoni, et sellega käsikäes välja töötada ajavaimule vastava seadustiku. Kui siin seisuste eripüüdlused omavahel teravasti kokku põrkasid, saatis ta komisjoni (a. 1768) laiali ja teostas, osalt komisjoni materjalide alusel, ise rea seisuslikkuse põhimõttele toetuvaid reforme. Ta eraldas administratsiooni kohtust ja lõi kohaliku valitsemise alal kindlama süsteemi seadusega kubermangude korralduse kohta ja linnaseadusega. Aadel omandas tähtsa privilegeeritud seisundi ja kujunes kohtadel valitsevaks klassiks.

Tõelisi poliitilisi õigusi seltskondlikud jõud ei saanud, vaid pidid loodud organite kaudu ainult abistama keskvalitsust ta halduslikus tegevuses. Seevastu halvenes talurahva õiguslik ja majanduslik seisund tunduvalt. Aadel sai (a. 1765) õiguse oma näengu järgi oma pärisorje sunnitööle saata ja viimastele keelati ära isandate peale kaevata. Suure arvu kroonutalupoegi ühes vastavate maadega kinkis Katariina II oma arvukaile soosikuile.

Inglismaa XVIII sajandil.

Parlamentaarse korra areng. Hispaania pärilussõja järel oli Inglismaa kujunenud tähtsaimaks koloniaalriigiks. Hoolitsedes Euroopa mandril poliitilise tasakaalu eest kindlustas Inglismaa endale vabad käed meretaguseks poliitikaks ja arendas hoogsalt oma ekspansiooni üle kogu maailma. Samal ajal kujunes parlamentaarne režiim Hannover'i dünastia esimeste kuningate ajal lõplikult välja. Juba Õiguste deklaratsioon (aastast 1689) ja Troonipärimisseadus (aastast 1701) sisaldasid rea olulisi määrusi selles mõttes. Viimane seadus suurendas tunduvalt parlamendivõimu, andes parlamendile ainuõiguse ministrite üle kohut mõista ja rõhutades ministrite poliitilist vastutust parlamendi ees. George I (1714—27) ja George II (1727—60) ajal vähenes kuningavõim tunduvalt. Need saksa päritoluga valitsejad, kes ei osanud korralikult inglise keeltki, said küll välise hiilguse ja austuse osaliseks, ent valitsemist teostasid parlamendi erakondade, eriti whigide juhtivad tegelased. Nüüd määras alamkoja enamuserakond valitsuse enda hulgast, nii et valitsus muutus otsekui parlamendi kõrgeimaks komiteeks. Sellega tõusis parlament ainsaks tõeliseks võimuks riigis ja saavutas erakordse võimutäiuse. Whigide erakond, mis koosnes aristokraatlikest suurmaapidajaist ning otsis ühtlasi Londoni suurkapitalistide toetust, jäi nüüd ligemale viiekümneks aastaks võimule. Kuid torydki polnud poliitilisest elust täiesti välja lülitatud: nad toimisid rahukohtunikena provintsides, olid ülikoolide juhtimisel nähtaval kohal jne. See ajastu kindlustas Inglise poliitilised ja usundilised vabadused. Eriti osutasid whigid suuremat sallivust usu- ja mõttevabaduse alal kui toryd.

Walpole oli varakantslerina 1715—17 ja 1721—42 esimeseks Inglise peaministriks modernses mõttes. Ta ajas järjekindlat rahupoliitikat ja soodustas igapidi merekaubanduse ja tööstuse arengut. Maa-aristokraatia sulas raha-aristokraatiaga pikkamööda üheks valitsevaks klassiks. Et inglise rahva huvid suundusid majandusalale, valitses poliitilises tegevuses vaikus. Alamkoja liikmed hankisid sageli oma kohad äraostmiste ja teiste korruptiivsete võtete kaudu ega pidanud oma valimisringkonnaga kuigi tihedaid sidemeid. Seetõttu osutasid laiemad kihid parlamendi tegevuse vastu vähem huvi kui eelmisil aastakümneil. Kui Walpole'i valitsus lõpuks jäi alamkojas siiski vähemusse ja lahkus seetõttu ametist, kujunes selline käitumine pretsedendiks, mida ka järgnevad valitsused pidid arvestama. Parlamentaarse korra arenedes sai Inglismaa niiviisi peaministri juhatusel tegutseva ühtlase ja tugeva valitsuse, kes aga sõltus seadusandlikust võimust ega ohustanud vaba poliitilist režiimi. Kuningas George III (1760—1820) püüdis oma valitsemise algupoolel rohkem isiklikult mõjutada valitsemist, aga see katse variseb varsti kokku.

Tööstuslik revolutsioon. Alates XVIII saj. keskpaigast toimus Inglise majandusalal järsk, murrangulise iseloomuga pööre, nn. tööstuslik revolutsioon. Selle tagajärjel tõusid hüviste tootmise alal esikohale vabrikud, s. t. suurkapitalistlikud käitised, kus olulised tootmisprotsessid tehakse masinate abil. Kaubanduse alal kuhjunud kapitalid, vaba võistluse põhimõtte võidulepääs majanduselus ja maanteede- ning sisekanalitevõrgu loomine, mis võimaldas Inglise sisemaal hüviste kiiremat ja odavamat saatmist ühest kohast teise, — need asjaolud lõid uute majandusvormide arenguks erakordselt soodsad eeldused. Kõigepealt leiutati tekstiiltööstuse alal ketrusmasinad (Arkwright'i, Hargreaves'i jt. poolt), siis tulid tarvitusele ka mehaanilised teljed. Watt'i poolt konstrueeritud aurumasin, mis kasutas kütteainena peamiselt kivisütt, mõjutas tugevasti ka raua- ja terasetööstuse suurejoonelist arengut.

Nüüd koondati töölised suurtesse kasarmutaolistesse hooneisse, kus nad pidid töötama sadade kaupa koos, alludes rangele vabrikudistsipliinile. Vabrikuis polnud töölise tööl tootmis-

protsessis enam endisel määral vaimset sisu ja töö kujunes tunduvalt väsitavamaks ning monotoonsemaks kui teistes tööstusvormides. Kodutööstuses võis tööline töötada omas kodus, oma näengu järgi tööd varem või hiljem alata ja vaheaegu teha. Vabrikuis aga toimus töötamine mehaanilise punktipealsusega, nõudes tööliselt suurt pinevust ja tähelepanelikkust. Seetõttu ei tahtnud kodutöösturid mingi hinna eest vabrikutööliseks hakata ja suhtusid vabrikuisse kui ohtlikesse võistlejaisse väga vaenuliselt. Vabrikandid olid sunnitud endile tööjõudu hankima mujalt. Nii said vabrikutööllisteks kihelkonnist vabrikuisse saadetavad vaesed, eriti lapsed, ja elus allakäinud isikud — kerjused, joomarid, endised sõdurid. Ka tarastamiste tagajärjel proletariseerunud maarahvas oli suurelt osalt sunnitud endale uut elatust otsima vabrikutööstuses. Tööstusliku revolutsiooni tagajärjel tõusid Inglise majanduselus juhtivale kohale põhjapoolsed krahvkonnad, seni tavaliselt metsadega ja rabadega kaetud tühjad maad, kus aga leidus suuremal määral sütt ja rauda. Selles „mustas Indias" tekkis rida tööstuslinnu.

Masinatööstusele toetuv suurkapitalistlik tootmisviis tõstis tunduvalt töö produktiivsust, vähendas hüviste tootmise kulusid ja suurendas seega enneolematul kujul ühiskondlikku rikkust. Inimene vabanes nüüd oluliselt välislooduse mõju alt: siitpeale ei seisa ta enam loodusjõududega ühel tasemel, vaid valitseb oma mõtte abil mateeria üle.

Riikidevahelised suhted.

Välispoliitika üldilme. XVIII saj. seisis välispoliitikas dünastiline põhimõte esikohal, kuna üldisemad poliitilised ja usundilised põhimõtted omasid vähemat osatähtsust. Ka majanduslikud vastuolud etendasid riikide vahel järjest suurenevat osa. Uute välispoliitiliste teguritena kerkisid XVIII saj. esile Vene- ja Preisimaa.

Austria pärilussõda. Keiser Karl VI (1711—40) surma järel pidid a. 1713 väljakuulutatud Habsburgide perekonnaseaduse, nn.

pragmaatilise sanktsiooni alusel kõik Habsburgide valdused jaotamatult siirduma ta tütrele Maria Theresiale. Kuid rida riike, kes olid tunnustanud varem pragmaatilist sanktsiooni, püüdsid Karl VI pärandit tükeldada ja sel teel Habsburge nõrgestada. Nn. Sileesia sõdades (1740—42, 1744—45) vallutas Preisi kuningas Friedrich II Austrialt Sileesia. Prantsusmaa, Hispaania ja Rootsi toetasid Baieri kuurvürsti jt. nõudlusi Austria pärandi kohta Austria pärilussõjas 1741—48, kus Maria Theresiat abistasid Inglismaa ja Madalmaad. Prantsus- ja Inglismaa vahel arenes sõjategevus ka asumais, näit. Indias ja Ameerikas. Lõpuks sai siiski keisriks Maria Theresia mees Franz I Lotringist ja kinnitati Aacheni rahus 1748 pragmaatiline sanktsioon teatavate eranditega.

Seitsmeaastane sõda. Aacheni rahu järel kutsus Austria Sileesia tagasivõitmiseks ja Preisimaa nõrgendamiseks ellu suure koalitsiooni, millesse kuulusid Saksi, Rootsi, Vene, Austria ja isegi viimase alatine võistleja ning vastane Prantsusmaa. Preisimaaga liitus aga seekord Inglismaa. Prantsusmaa oli oma Ida-India kaubaseltsi kaudu teinud Lõuna- ja Kesk-Indias endast sõltuvaks mitmed alad. Kuid Inglise Ida-India kaubaseltsi teenistuses seisev ohvitser Clive lõi prantslasi ja laiendas neil aladel kui ka Põhja-Indias (Bengaalias) Inglise mõju. Teine koloniaalkonflikt puhkes Põhja-Ameerikas, kus Prantsuse asumaad Kanada ja Louisiana takistasid Atlandi ookeani rannikul asetsevate Inglise kolooniate laialdumist mandri sisemuse suunas. Ohio jõgikonna kuuluvuse pärast puhkes siin mõlema riigi kolonistide vahel a. 1755 sõda.

See kandus varsti Euroopasse ja arenes suureulatuseliseks Seitsmeaastaseks sõjaks (1756—63). Selles saavutas Friedrich II geniaalse väejuhina arvukate vastaste üle rea võite, ei suutnud aga oma äkiliste löökidega neid eraldi lõplikult võita. Lõpuks sai ta Vene-Austria ühendatud vägedelt rängalt lüüa ja Inglismaa loobus talle subsiidiumi maksmisest. Ainult Vene keiser Peeter III-ga sõlmitud eraldirahu (a. 1762) ja Austria rahalised raskused päästsid Preisimaa kokkuvarisemisest. Austria, Saksi ja Preisi vahel a. 1763 sõlmitud Hubertusburgi rahu järgi säilitas Preisimaa Sileesia ning ühes sellega

oma suurriigiseisundi. Nii tekkis Saksa-Rooma riigis dualism, sest siin esinesid siitpeale kaks omavahel võistlevat suurriiki. Rööbiti sellega oli arenenud väga pinev Prantsuse-Inglise koloniaalsõda, milles Inglismaa tänu riigisekretär William Pitt'i vanema erakordsele organiseerimisvõimele saavutas ülekaalu. Ta lõi merel rängalt Prantsuse laevastikku ja vallutas Kanada. Pariisi rahu (a. 1763) järgi omandas Inglismaa Ohio ala ja Kanada ning tõusis Indias esivõimuks. Prantsusmaale tähendas see rahu suurt prestiiži kaotust ja koloniaalpoliitiliste püüdluste nurjumist.

Põhja-Ameerika iseseisvussõda. Inglise 13 kolooniat Põhja-Ameerikas olid seni omanud üsna avarat omavalitsust, teostades kohalike rahvaesinduste kaudu seadusandlust ja maksude määramist. Inglise emamaale nad seni makse ei maksnud. Kui aga Pariisi rahu järel Inglise valitsus parlamendi kaudu kolonistid maksustas asumaade endi kaitse kulude katmiseks, pidasid kolonistid, kel puudus Inglise parlamendis esindus, sellist ühepoolset maksude määramist ebaseaduslikuks. See konflikt omandas kuningas George III jonnakuse tõttu terava kuju. Toetudes loodusõiguse põhimõtteile kuulutasid kolooniad end 1776 erilise deklaratsiooniga sõltumatuiks ja moodustasid konföderatsiooni, kes astus 1778 sõjalisse liitu Prantsusmaaga. Ka Hispaania ja Madalmaad kuulutasid Inglismaale sõja. Säärase suure koalitsiooni vastu sõdis Inglismaa siiski üsna edukalt ja säilitas meredel ülevõimu. Ent Ameerikas õnnestus konföderatsioonil Prantsuse abivägede toetusel lõpuks Inglise vägesid lüüa. Versailles' rahus (1783) tunnustas Inglismaa P.-A. Ühendriikide iseseisvust ja loovutas neile maa-alad Alleghany mägede ja Mississipi vahel. Hispaania, kel ei õnnestunud Gibraltarit vallutada, sai temalt Menorca ja Florida, Prantsusmaa — mõned vähemad valdused asumais. Sellega oli viimane mõnevõrra oma prestiiži tõstnud; Inglise ülevõim meredel siiski säilis.

Muutusi Ida-Euroopa aladel. Poola aadli-oligarhia, mida lõhestasid ägedad parteidevõitlused, sattus XVIII saj. tugevasse sõltumusse Venest; Katariina II toetas siin dissidente, eriti vene-õigeusulisi. Friedrich II, kes oli Venemaaga liidus, algatas

Poola I jagamise; selle järgi omandas Vene (a. 1772) Väinast ja Dneprist ida pool asetsevad Poola alad, Preisi sai Lääne-Preisimaa (ilma Danzigita ja Thornita), Austriale langes Galiitsia. Türgi suhtes arendas Katariina II aktiivset poliitikat ja taotles nn. Kreeka projektiga selle riigi täielikku jaotamist. See kavatsus küll nurjus, ent Vene omandas kahe sõja kaudu (1768—74 ja koos Austriaga 1787—92) Türgilt Musta mere ranniku (kuni Dnestri suudmeni) ühes Krimmi poolsaarega.

SUURE PRANTSUSE REVOLUTSIOONI JA NAPOLEONI AJASTU.

PRANTSUSE SISEPOLIITILINE ARENG SUURE REVOLUTSIOONI JA NAPOLEONI AJASTUL.

Asutava kogu ja legislatiivi aeg.

Revolutsiooni põhjusi. Suure revolutsiooni nime all tuntud Prantsuse murranguline sisekriis XVIII saj. lõpul oli põhjustatud vana korra sügavast laostumisest ja ühtlasi teravast vastuolust kodanlike kihtide sotsiaalse erikaalu ning kõrge kultuurilise taseme ja nende vähese poliitilise mõju ning allasurutud õigusliku seisundi vahel. Valgustusideedest nakatunud kodanlikud kihid lootsid algul kuningavõimult tervendavaid reforme. Kuningas Louis XV (1715—74) valitsuse esipoolel teostatigi mõningaid mõõdukaid uuendusi, ehitati teid ja kanaleid ja korraldati riigi rahandust kokkuhoiu tähe all. Varsti järgnes aga soosikute ja armukeste valitsus, mil sisepoliitikat juhiti reaktsioonilise katolitsismi vaimus, lokkas bürokraatlik omavoli ja kasvas, hoolimata raskest maksukoormast, defitsiit. Vanus vormes hangunud absolutistlik režiim osutus uute ülesannete lahendamisel üsna saamatuks. Suurist sõdadest osavõtt tõi Prantsusmaale peamiselt kaotusi ja laostas omakorda rahandust.

Prantsusmaal osutus ka valgustatud absolutismi taoliste reformide ajajärk vaid mööduva iseloomuga episoodiks. Louis XVI (1774—92) valitsuse algul arendas valgustatud ja võimeline peakontrolör Turgot sellist reformitegevust, kaotas viljakaubanduse alal sisetollid, asendas talupoegadel lasuva teeorjuse üldise teedemaksuga, sulges tsunftid ja piiras kaudsete

maksude süsteemi pahesid. Kuid eesõigustatud kihtide survel pidi ta varsti (1776) lahkuma ja enamik ta reforme tühistati. P.-A. Ühendriikide iseseisvussõjast osavõtt tegi moodsad ideed Prantsuse kodanlikes kihtides, osalt aadliski, eriti populaarseks ja süvendas opositsioonilist meeleolu. Teisest küljest halvenes selle sõja tõttu erakordselt Prantsuse rahanduslik seisund ja kasvas defitsiit.

Revolutsiooni algus. Otsides teid ähvardava riigipankroti ärahoidmiseks püüdis valitsus reformida maksusüsteemi ka eesõigustatud seisusi tabavate maksude (maamaksu jt.) sisseseadmisega, sattus aga seejuures teravasse vastuollu a. 1787 ja 1788 kokkukutsutud notaablite-koguga ja Pariisi parlamendiga. Eesõigustatud kihid hakkasid nõudma absolutismi piiramist ja maal tekkinud üldine käärimine arenes mõnel pool otseseks vastuhakuks võimudele. Parempoolsest opositsioonist heidutatud valitsus otsustas otsida endale seljatuge generaalstaatidelt ja andis nende valimistel hääleõiguse väga laialistele rahvakihtidele (valimisõigust omasid kõik vähemalt 25 aasta vanused meesisikud, kes maksid otseseid riigimakse); ühtlasi võimaldati 3. seisusele niisama suur arv (600) esindajaid kui vaimulikel ja aadlikel kokku. Et valitsus, mille juhiks oli Necker, ei osutanud sündmuste juhtimisel initsiatiivi, haarasid 3. seisuse esindajad mais 1789 kokkuastunud generaalstaatides algatuse endi kätte ja viisid ägedas vastuolus eesõigustatud seisuste esindajatega kui ka kuningaga läbi staatide muutmise asutavaks koguks, kes pidi andma riigile kirjutatud põhiseaduse.

Nende sündmuste puhul haaras Prantsuse rahvastikku revolutsiooniline entusiasm. 14. juulil vallutasid rahvamassid Pariisis Bastille vangla kui vana korra sümboli. Revolutsioonile Pariisis järgnes provintsides kommunaalne revolutsioon, mil rahvas tagandas kohtadelt senised võimukandjad ja asutas korra kindlustamiseks rahvuskaardi. Liikumine kandus maalegi, kus talupojad põletasid losse ja hävitasid ürikuid oma feodaalkoormuste kohta. Talupoegade äreva meeleolu rahustamiseks otsustas asutav kogu 4. augusti öö koosolekul üldise vaimustuse kandel kaotada seisuslikud eesõigu-

sed ja provintside eriõigused. 5. ja 6. oktoobril sundisid tööpuuduse, nälja ja kontrrevolutsiooni hädaohuga ärritatud Pariisi rahvahulgad kuninga ja asutava kogu siirduma Versailles'st Pariisi, kus nad sattusid sõltumusse rahvamassidest.

Poliitiline elu asutava kogu ajal (1789—91). Rahva revolutsioonilised väljaastumised kindlustasid asutavale kogule suveräänse võimu ja võimaldasid tal teostada rea põhjapanevaid reforme. Pariisis valitsev ärev õhkkond ei olnud sääraseks tööks kuigi soodus. Kogu üldkoosolekuil viibiv publik avaldas kõnelejaile kiitust või laitust; sageli ilmusid istungeile mitmesugused delegatsioonid ja lugesid ette märgukirju. Juba revolutsiooni puhkemisest peale hakkasid eesõigustatud kihtide liikmed eesotsas kuninga vendadega siirduma välisriikidesse, kus nad emigrantidena üritasid Prantsuse siseasjusse vahelesegamist kontrrevolutsiooni suunas. Asutavas kogus puudusid kindlamad parteilised rühmad, sest selleaegse vaate järgi ei tohtinud üksikisiku ja riigi vahel olla mingeid vahepealseid erikoondisi. Siiski tekkisid siin teatavad poliitilised suunad. Tooniandvat osa etendasid konstitutsionalistid, kes nõudsid kuningavõimu piiramist jõukate keskkihtide huvides; nende juht oli Sieyès. Sellele suunale seisis lähedal endine aristokraat Mirabeau, asutava kogu võimsamaid kõnemehi. Ta taotles tugeva täidesaatva võimuga parlamentaarset monarhiat ja püüdis kuningat revolutsiooniga ära lepitada, ei leidnud aga oma ideedele vajalikku kõlapinda. Väikesearvulise äärmise vasema tiiva esindaja Robespierre võitles kujuneva kodanliku oligarhia vastu ja nõudis raudse järjekindlusega poliitilise korra täielikku demokratiseerimist, eeskätt üldist valimisõigust. Eesõigustatud kihid, kelle opositsioon oli revolutsiooni puhkemist kiirendanud, liitusid jälle monarhiaga ja tegid „uue korra" loojaile oma esindajate kaudu visa, kuid viljatut opositsiooni.

Ühtlasi hakkas sündmuste käiku tugevasti mõjutama avalik arvamus ajakirjanduse ja poliitiliste klubide kaudu. Viimastest oli tähtsaim jakobiinide klubi, mis algul koosnes peamiselt rahvasaadikuist ja valmistas ette asutavas kogus arutusele tulevaid küsimusi. Varsti omandas see klubi radikaalse ilme, hakkas liikmeid värbama ka väljastpoolt rahvaesindust

ja arendas üle kogu maa oma filiaalide võrku, sõlmides seega tihedad poliitilised sidemed pealinna ja provintside vahel. Danton'i juhatusel tegutsev kordeljeede klubi oli algul jakobiinidest radikaalsem ja esindas järjekindlat demokraatlikku suunda. Kui Louis XVI katse välismaale põgeneda (juunis 1791) äpardus, hakkasid kordeljeed arendama propagandat vabariigi heaks. Kuid mõõdukam kodanlus, kes nägi monarhias parimat korra kindlustamise vahendit, summutas (s. a. juulis) rahvuskaardi abil selle liikumise. Andnud vande uuele põhiseadusele, sai Louis XVI oma vahepeal suspendeeritud võimu tagasi.

Asutava kogu reformid. Asutav kogu teostas oma reformitegevuses valgustuse tähtsamad ideed. Ta reformid moodustavad ühtlase süsteemi, mida läbivad punase joonena vabaduse ja võrdsuse idee. Oma tegevuse algul avaldas asutav kogu revolutsiooni sotsiaalpoliitilise programmi Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni näol. Selles seadusandlikus aktis loetellakse inimeste loomulikud õigused — võrdsus seaduste ees, vabadus, eriti isikupuutumatus ja mõttevabadus, julgeolek, eraomandi puutumatus ja õigus rõhumisele vastu hakata. Seejuures ei mainita ei koosolekute ja ühingute vabadust ega usuvabadust; viimast asendab siiski ususallivus. Ühtlasi rõhutatakse rahva suveräänsuse põhimõtet ja sellega teatavas vastuolus seisvat võimude lahususe ideed. Õiguste kaitsetagatiste puudumise tõttu ei omanud deklaratsioon suuremat juriidilist tähtsust, äratas aga põhiõiguste piduliku kuulutamisega kodanikes iseteadvust ja eneseväärtusetunnet ja kasvatas rahvamassides aukartust riigi kui rahva tahte kõrgeima avaldaja vastu.

Selle deklaratsiooni põhimõtteile toetuv 1791. a. põhiseadus andis seadusandliku võimu mõõduka varandusliku tsensuse alusel kaheks aastaks valitavale ühekojalisele rahvaesindusele — legislatiivile. Täidesaatvat võimu pidi teostama kuningas väljastpoolt legislatiivi võetavate ministrite abil; uute seaduste suhtes omas ta vaid suspensiivset vetot. Kohtuvõimu teostasid rahva poolt valitavad kohtunikud ja kriminaalasjus seati sisse vandekohus Inglismaa eeskujul. Valimistsensuse kaudu (sel-

leks oli otsene riigimaks vähemalt 3 tööpäeva palga suuruses) kõrvaldati poliitilisest elust harimatud ja kiriku mõju all seisvad kehvikud, umbes 1/3 kodanikke, ja kindlustati jõukale, haritud kodanlusele riigis juhtiv koht.

Ühtlasi kaotas asutav kogu senised võimud — intendandid, maksurentnikud jne. ja asendas endised ajalooliselt kujunenud halduse-, kohtu- ja kirikuringkonnad uue, abstraktseile põhimõtteile toetuva, ühtlase administratiivkorrastusega. Riik jaotati enamvähem ühesuurusteks ja võimalikult võrdse rahvaarvuga omavalitsusühikuiks — departemangudeks, mis omakorda jagunesid väiksemaiks ühikuiks — distriktideks, kantoneiks, munitsipaliteetideks. Kõigis neis teostasid riigivõimu rahva poolt valitavad ametnikud, kelle suhtes keskvalitsusel polnud mingeid õigusi. Selline administratiivne detsentralisatsioon vähendas tunduvalt kuninga ja ta ministrite võimu. Seni oli riikliku ühtsuse aluseks olnud kogu rahvastiku allumus ühele kuningale, nüüd said selleks aluseks ühtlased rahvapärased institutsioonid. Maksunduse alal kaotati rahva poolt vihatud kaudsed maksud, mis asendati õiglasemate otsemaksudega. Tööstuse reglementeerimise asemele astus tööstusvabadus, tsunftikord likvideeriti ja viljamüük kuulutati vabaks.

Katoliku kiriku maavaldused riigistati ja müüdi enampakkumise teel. Riigivõlgade tasumiseks lasti nende kindlustusel välja uus paberraha, nn. assignaadid, mille väärtus inflatsiooni tõttu kohutavalt langes. Assignaadid hõlbustasid rahvusvarandust e, s. t. kirikult ja emigreerunud aadlikelt võõrandatud maade müüki, sest nende hinna tasuks võttis riik assignaate vastu nominaalhinnaga. Enamik neist maadest siirdus üliodavalt kodanluse ja jõukamate talupoegade kätte. Eesõigustatud seisuste varanduste siirdumine 3. seisuse liikmete omandiks on Suure revolutsiooni olulisemaid tagajärgi.

Hoopis suuremat mõõdukust osutas asutav kogu agraarsuhete reformimise alal. Ainult osa seniseid feodaalkoormusi kaotati ilma väljaostuta, kuna koormavamad kohustused tuli talupoegadel aadlikelt väga raskeil ja keerulistel tingimustel välja osta. Et senjöriaalse režiimi kaotamine jäi seetõttu pabe-

rile, kestsid agraarrahutused maal edasi, kuni Rahvuskonvent juulis 1793 tühistas kõik selle režiimi jäänused korraga ja ilma mingi väljaostuta. Kõige vähem said teostatud reformest kasu linnatöölised. Kui Pariisi tööliskond organiseeris 1791. a. kevadel töötasu tõstmiseks laiaulatuselise streigi, segas asutav kogu end vahele. Ta keelas nii töövõtjail kui ka tööandjail oma erihuvide kaitseks ühinguid asutada ja töölistel — streike organiseerida. Põhjaliku reformi teostas asutav kogu kiriklike suhete alal. Riigiseadusena antud Kiriku kodanliku korraldusega võeti kirik riiklike asutiste võrku; iga departemang moodustas eri piiskopkonna ja preestrite valimine toimus omavalitsusühikute valimiskoosolekuil; kümnise asemel hakkas riik ise vaimulikele palka maksma ja viimased pidid andma erilise ustavusvande — rahvale, seadusele ja kuningale.

Monarhia langemine. Asutava kogu laialimineku järel kestis üldine käärimine edasi. Töötavad rahvakihid kannatasid rängalt elukalliduse, tööpuuduse ja nälja tagajärjel. Paljud vaimulikud tõrkusid uues kirikukorralduses nõutavat vannet andmast ja leidsid, eriti Põhja- ja Lääne-Prantsusmaal, talupoegkonnas endile kindlaid toetajaid. Legislatiivi tähtsaim rühmitis — žirondiinid — lootis siseraskustest üle saada revolutsiooni kandmisega teistesse maadesse. Legislatiiv seadis sisse perekonnaseisu kodanliku registreerimise ja tahtis karmide abinõudega võidelda tõrkujate vaimulike ja emigrantide vastu, kuid kuningas jättis viimased dekreedid kinnitamata. Märtsist juunini 1792 tegutsenud Roland'i žirondiinlik valitsus kuulutas Austriale 20. aprillil sõja. Sellega algasid revolutsioonisõjad, mil oli suur mõju Prantsuse sisekorra arengule. Sõja mõjul muutusid riigi sisekonfliktid otseseks kodusõjaks. Revolutsiooni pooldajaile („patriootidele") tundusid nüüd vana kirikliku ja poliitilise korra kaitsjad reetureina, kelle vastu tuli rakendada rangeid võimuvahendeid. Senise laostuva regulaarväe asemele astus rahvuskaartlastest ja teistest vabatahtlikest koosnev, hiljem ka sundusliku mobilisatsiooni korras täiendatav rahvavägi, kus igaühel oli vaba võimalus tõusuks kõrgemaile kohtadele. Et isamaa ja vabaduse kaitsemist ei saadud usaldada kontrrevolutsiooniliselt häälestatud kuninga kätte, kummutasid

Pariisi „patrioodid" provintsist saabunud vabatahtlike toetusel 10. augustil 1792 monarhia ja sundisid legislatiivi vangistama Louis XVI. Nii loodi sõjas monarhide ja emigrantide vastu rahvuskaitse vahendina vabariik, millest seni olid unistanud ainult mõned üksikud haritlased.

Vabariigi ja konsulaadi aeg.

Rahvuskonvendi aja sisevõitlused. Monarhia kummutamisel oli suure poliitilise mõju saavutanud Pariisi revolutsiooniline linnanõukogu — kommuun, kes siitpeale paari aasta jooksul etendas tähtsat osa sündmuste käigus. Tema survel seati uue asutava kogu, Rahvuskonvendi valimistel sisse üldine valimisõigus. Seetõttu osutus Rahvuskonvent eelmistest rahvaesindustest radikaalsemaks. Ta kokkutuleku järel kuulutati Prantsusmaa 22. septembril 1792 vabariigiks. Kaks päeva varem olid Prantsuse väed neile edukas Valmy lahingus pannud Austria-Preisi liiduväe pealetungi seisma. Nii sai vabariik algusest peale võiduka patriotismi kehastiseks ja endise provintsipatriotismi asemel kujunes prantslastes innukas sõjakuses avalduv võimas rahvustunne.

Rahvuskonvendis puhkesid varsti ägedad konfliktid kahe tähtsama erakonna vahel. Paremal tiival asuvad girondiinid võitlesid Pariisi kommuuni võimutaotluste vastu, pooldasid majanduslikku liberalismi, kaitsesid vabakaubandust ja eitasid tarbeainete sundnormimist. Nad toetusid peamiselt haritlaskonnale ja provintsilinnade kodanlusele. Konvendi vasempoolne rühm — montanjaarid — asus kõigis neis küsimustes vastupidisel seisukohal, käis käsikäes Pariisi kommuuniga ning sankülottidega ja leidis toetust jakobiinide klubi poolt. Ta juhtivad tegelased olid Robespierre, Danton ja Marat. Kui konvent montanjaaride algatusel ja Pariisi rahvastiku survel laskis 1793. a. jaanuaris Louis XVI hukata, tekkis ta vastu suur riikide koalitsioon, millest osa võttis ka Inglismaa. Sõjalised kaotused, eriti kindral Dumouriez' reetmine sundisid konventi rakendama erakordseid vahendeid. Märtsis 1793 loodi poliitiliste süütegude üle kohtumõistmiseks revolutsiooniline tribunaal ja aprillis 1793 rahvapääste-komitee. See kon-

vendi liikmeist koosnev komitee koondas enda kätte peaaegu kogu valitsusvõimu, pidas energilist võitlust vabariigi vastastega ja organiseeris edukalt riigikaitset. Ta mõjukamaid tegelasi oli algul Danton, alates juulist 1793 Robespierre. S. a. juuni algul kõrvaldati Pariisi masside survel Rahvuskonvendist žirondiinide juhtivad tegelased, kellest mitmed hiljem hukati.

Siitpeale oli energiline montanjaaride partei üle ühe aasta võimul. Ta juhtival osavõtul konvendi poolt väljatöötatud demokraatlik põhiseadus ei jõustunud erakordsete aegade tõttu. Revolutsiooniline valitsus summutas verise terrori abil mässuliikumised Lyon'is, Nantes'is ja teistes linnades ja pidas välissõja kõrval ägedat kodusõda katoliku kirikule truuks jäänud Vendée talupojajõukudega. 1792. a. oli pööraste nime all tuntud radikaalne suund alustanud Pariisis energilist liikumist tarbeainete hindade sundnormimise eest. Rahvuskonvendilt nõuti võitlust elukalliduse vastu ja käsitööliste kaitset suurkapitali ülevõimu vastu. See äge agitatsioon sundis konventi septembris 1793 välja andma nn. maksimumiseaduse. Tarbeainete hinnad määrati kindlaks normile, mis võis vaid 1/3 võrra ületada 1790. a. hinna. Et sundnormimise teostamine andis mõningaid tagajärgi vaid karmide vahendite rakendamisel, tuli nüüd terrorit rakendada üsna laias ulatuses. Maksimaalhinnad aitasid veidi hõlbustada suurlinnade kehvikutemasside toitlustamist, ei täitnud aga kaugeltki kõiki lootusi. Samal ajal hakati terrorit kasutama poliitilises võitluses. Robespierre laskis giljotiinida ka oma suuna vastaseid montanjaaride endi ridadest, muuseas Danton'i (aprillis 1794).

Montanjaaride valitsus oli konvendi komissaride ja jakobiinide klubi filiaalide kaudu loonud tihedad sidemed Pariisi ja provintside vahel, saavutanud sõjaoludes vajaliku võimukoondumise ja kõrvaldanud administratiivse detsentralisatsiooni puudused. Siiski pettusid laialised kehvikutemassid selles režiimis, mis ei suutnud parandada nende viletsat seisundit. Kui 1794. a. suvel möödus koalitsioonivägede poolt ähvardav välishädaoht ja Prantsuse väed siirdusid ise pealetungile, kaotas terror õigustuse. Rikkamaid kodanlikke kihte esindav sooerakond ühines juulis 1794 mõnede Robespierre'i vastastega

rahvapääste-komiteest ja viis 9. thermidor'i riigipöörde kaudu läbi Robespierre'i ja ta lähemate pooldajate hukkamise. Sellega algas nn. thermidori-reaktsioon, mil mõõdukamad, peamiselt revolutsiooni ajal rikastunud elemendid tõusid konvendis esikohale, surusid maha Pariisi sankülottide mässukatsed ja sulgesid revolutsioonilise tribunaali, Pariisi kommuuni ja jakobiinide klubi. Reaktsioon jätkus 1795. a. oktoobrini, mil konvent läks laiali.

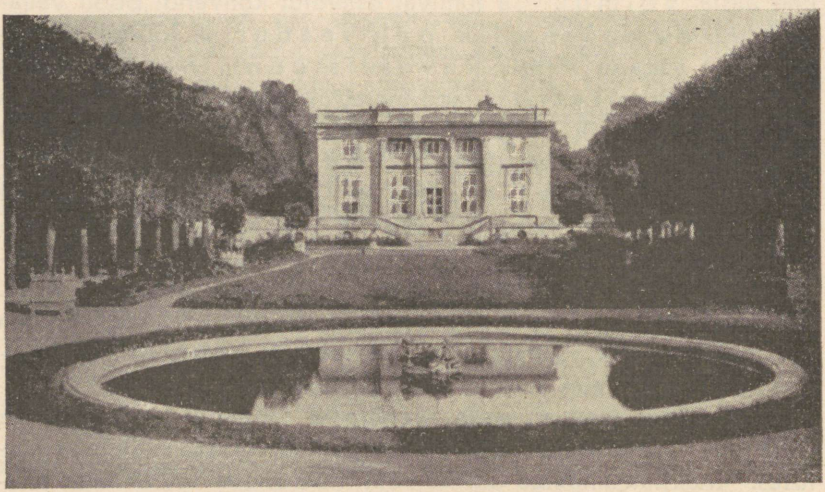

Louis XVI stiil: Väike Trianon'i lõbuloss Versailles' lähedal.

Rahvuskonvendi reformid. Peale feodaalkoormuste kaotamise ja maksimumiseaduse teostas Rahvuskonvent teisigi olulisi reforme. Montanjaaride põhiseaduse asemele töötati thermidori-reaktsiooni ajal välja nn. III aasta põhiseadus; selle järgi teostas seadusandlikku võimu võrdlemisi kõrge varandusliku tsensuse alusel valitud kahekojaline parlament, kuna täidesaatev võim usaldati viieliikmelisele direktooriumile. Selles põhiseaduses oli võimude lahususe põhimõte teostatud üsna äärmuslikul kujul. Senise kalendri asemel võttis konvent sel ajal levinud ristiusu-vaenuliste liikumiste mõjul tarvitusele ilmaliku kalendri, mis püsis Prantsusmaal 1806. aastani; selle järgi algas uus ajaarvamine vabariigi väljakuulutamise momendist. Samuti võeti

a. 1795 tarvitusele meetermõõdustik, milleks aastaid oli eeltöid tehtud. Koolireformi ei jõudnud konvent lõpule viia, asutas aga 1795 Prantsuse Instituudi (*Institut de France*); see kõrgeim ametlik teaduse- ja kunstiasutis loodi vanemate akadeemiate liitmise teel äsjaasutatud akadeemiatega (näit. kunstideakadeemiaga).

Konsulaadi aja reformid. Direktooriumi ajal (1795—99) ei õnnestunud saavutada poliitiliste olude stabiliseerimist. Korruptsioonile kalduval valitsusel tuli pidada alatist võitlust nii vasempoolse (jakobiinliku) kui parempoolse (rojalistliku) opositsiooniga. Selles võitluses rikuti korduvalt põhiseadust ja tarvitati sõjaväe kaasabi. Seni edukalt peetud välissõda võttis 1799. a. halva pöörde ja jälle kerkis esile riigipankroti hädaoht. Nüüd haaras Itaalia sõjakäikudes ja Egiptuse ekspeditsioonil suure populaarsuse omandanud kindral Napoleon Bonaparte nn. 18. brumaire'i riigipöörde kaudu võimu. Kestvast majanduskriisist ja poliitilise korra ebastabiilsusest tüdinud kodanlikud kihid ja talupoegkond leppisid ta sõjalis-absolutistliku režiimiga, mis kindlustas revolutsiooni sotsiaalsed saavutised. Nimeliselt säilis vabariik veel 1804. aastani, kuid tegelikult kuulus võimutäius juba sel nn. konsulaadi ajal Bonaparte'ile kui esimesele konsulile. Valgustatud valitsejate eeskujul segas viimane end igasse asjasse vahele, osutades erakordset tööindu ja praktilist mõistust. Seadusandlikud kojad (riiginõukogu, tribunaat ja seadusandlik korpus) määrati rahva poolt valitud kandidaatide hulgast. Nn. VIII aasta põhiseadus, mille alusel nad tegutsesid, oli vaid katteks Bonaparte'i diktatuurile.

Revolutsiooni rahvaesindustes koolituse saanud eriteadlaste, peamiselt juristide kaasabil teostas esimene konsul rea reforme. Senine detsentralistlik haldussüsteem asendati tsentralistlikuga. Departemangude etteotsa seati keskvalitsuse poolt nimetatavad prefektid, kelle võim oli suurem intendandi omast. Neile allusid abiprefektid, maire'id ja teised vähemad munitsipaal-ametnikud. Ühtlasi arendati välja eeskujulik politseiaparaat ja piirati tunduvalt kodanikuvabadusi. Samal ajal kindlustas 1804. a. avaldatud tsiviilkoodeks oma täpsete ja selgete normidega revolutsiooni tagajärjel

tekkinud ühiskondlikud suhted: ta kuulutas kõik prantslased seaduse ees üheõiguslikuks ja andis omanikele suure vabaduse oma eraomandi kasutamisel (testamentide, lepingute ja muu puhul). Maksunduse alal seati jälle sisse kaudsed maksud (näit. soolalt) ja pandi otsemaksude kogumisel kehtima kindlam kord. Kohtunikudki muutusid nüüd nimetatavaks.

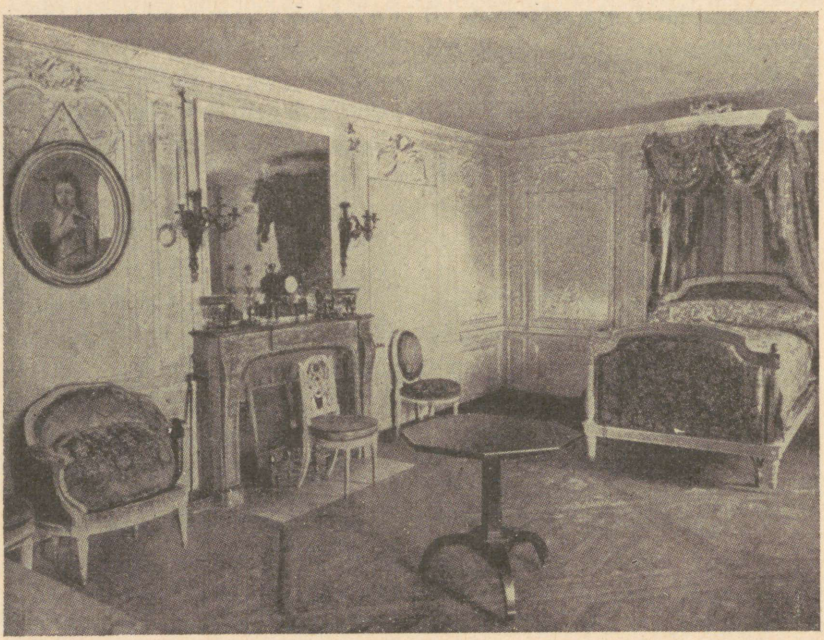

Marie Antoinette'i magamistuba Väikeses Trianon'is.

Isiklikult usu suhtes ükskõikne, nägi Bonaparte kirikus tähtsat võimuvahendit ja korra kindlustamise tegurit. A. 1801 paavst Pius VII-ga sõlmitud konkordaat kuulutas katoliku usu prantsuse rahva enamiku usuks ja andis piiskoppide nimetamise esimese konsuli kätte; paavst loobus enda ja oma järglaste nimel revolutsiooni ajal võõrandatud kirikuvaranduste tagasinõudmisest. Konkordaadi täienduseks Bonaparte'i poolt antud Orgaanilised artiklid alistasid usuelu riigivõimude järelevalvele

ja säilitasid abielude sõlmimisel kodanliku registreerimise. Nii sattusid vaimulikud, kes said riigi poolt palka, täielikku sõltumusse ilmalikust võimust.

Kui Bonaparte 1804. a. rahvahääletuse kaudu keisriks kuulutati, lõi ta uue aristokraatia, kes siiski ei saanud sotsiaalseid eesõigusi.

REVOLUTSIOONI- JA NAPOLEONI SÕJAD.

Revolutsioonisõjad. Prantsuse revolutsioon omandas universaalse iseloomu ja aitas kaasa vana korra kummutamisele teisteski maades. Emigrantide õhutusel asusid valitsejad ta suhtes järjest eitavamale seisukohale, moodustades ta vastu koalitsioone; neis etendas juhtivat osa Inglismaa, kes ei saanud leppida Belgia ja Madalmaade sõltumusega Prantsusmaast. Revolutsioonisõjad arenesid vahelduva eduga, kusjuures Prantsuse rahvavägi osutas ilmset üleolekut teiste riikide värvatud regulaarvägedest. II ja III Poola jagamine, mis viis selle riigi täielikule jaotamisele ta naabrite vahel (1793—95), hoidis Austria ja Preisi vägesid ida pool kinni ja põhjustas lahkhelisid nende riikide vahel, kuni Preisi sõlmis 1795 Prantsusmaaga eraldirahu. Bonaparte'i poolt rängasti löödud Austria sõlmis Campoformios 1797 samuti rahu, loovutades Prantsusmaale Reini vasemal kaldal asetsevad Saksa riigi osad, Belgia ja Milaano ala, saades aga vastutasuks osa Veneetsia vabariigi maid. Prantsuse vägede abil seniste võimude alt vabanenud aladel tekkis rida nn. tütarvabariike, mis Prantsuse kaitse all seistes teostasid radikaalseid reforme: Bataavia (end. Madalmaad), Tsisalpiini (Põhja-Itaalia), Liguuria (end. Genua), Helveetsia (end. Šveits), Rooma (end. kirikuriik) ja Parthenope (Napoli riigi mandrialad) vabariik. Ent Prantsusmaa ei suutnud murda Inglise ülevõimu meredel. Bonaparte'i ekspeditsioon Egiptusse ei andnud tagajärgi ja a. 1798 kujunes II koalitsioon, millesse Inglismaa kõrval kuulusid muuseas Austria ja Venemaa. Koalitsiooniväed saavutasid algul edu, aga 1800. a. võitis Bonaparte uuesti Austriat ja sundis ta tegema rahu (Lunéville'is 1801) Campoformio rahu tingimustel. Nii saavutas Prantsusmaa „loomulikud piirid", mida

ta juba absoluutse monarhia ajal oli taotlenud. Varsti järgnesid rahud ka teiste koalitsiooniriikidega, isegi Inglismaaga 1802.

Napoleoni sõjad. Ent juba järgneval aastal puhkes sõda Inglismaaga uuesti, sest viimane ei tahtnud taluda Prantsuse võimu laialdumist ei Euroopa mandril ega teistes maailmaosades. Inglise energilise peaministri William Pitt'i noorema algatusel kujunes a. 1805 III koalitsioon. Neis sõdades jäi Inglismaa meredel valitsejaks ja okupeeris Prantsuse ja end. Madalmaade asumaid,

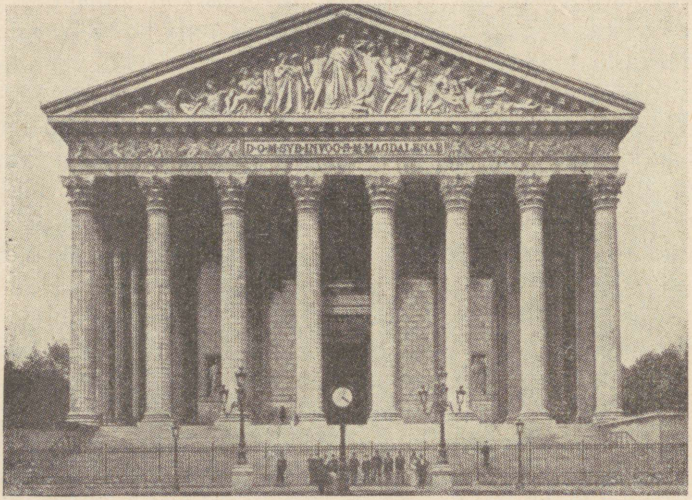

Ampiirstiil: Madeleine'i kirik Pariisis.

kuid mandril lõi Napoleon korduvalt Inglise liitlasi ja muutis osa seniseid tütarvabariike kuningriikideks, kuhu seadis valitsejaiks oma sugulasi. Preisimaa võitmise järel a. 1806 kuulutas Napoleon välja kontinentaalblokaadi, sundides mandririike katkestama kõik majanduslikud sidemed Inglismaaga. Ka kõik Euroopas liikuvad koloniaalkaubad pandi kõrge tollimaksu alla, et takistada nende salajast sissevedu Inglismaalt. Blokaadist said eriti suurt kahju need riigid, kes eksportisid oma tooraineid peamiselt Inglismaale, näit. Vene. Blokaadi teostamise järele valvamiseks ühendati Prantsusmaaga Hollandi kuningriik ja Põhja-

Saksa mereäärne ala. Peamiselt blokaadiküsimuste pärast tekkis Napoleonil õnnetu konflikt Venega a. 1812. Ühtlasi vallandusid ta võimuvalitsuse vastu rahvuslikud liikumised Hispaanias, Tiroolis ja mujal. 1813.—14. a. koalitsioonisõdades varises Napoleoni universalistlik keisririik lõplikult kokku.

KLASSITSISM KUJUTAVAS KUNSTIS.

XVIII sajandi lõpul toimus ka kujutava kunsti alal sügav murrang. Töökad ja idealistlikult häälestatud linnakodanluse elemen-

Ampiirstiil: Triumfikaar Tähe väljakul Pariisis.

did hakkasid taunima rokokookunsti kergust ja pinnalisust. Pompeji väljakaevamised äratasid huvi antiikse kunsti vastu, mille rikkalik vormidemaailm sügavasti mõjutas uusi kunstilisi püüdlusi. Nii kujunes alates 1760-ndaist aastaist pikkamööda uus kunstivool — klassitsism, mis taotles tasakaalukat rahulikkust ja lihtsust ning harmoonilist ilu ja osutas ülevtõsist, idealistlikku vaimsust. Juba nn. Louis XVI stiilis hakkas rokokoolise sarmika

kerguse kõrval esinema sirgeid jooni ja antiikseid dekoratsioonivorme. Suure revolutsiooni aegses nn. direktooriumistiilis omandas antiiksete vormide jäljendamine veel järjekindlama kuju, kuna oma haripunkti saavutas klassitsistlik kunst Napoleon I keisririigi ajal nn. ampiirstiilis, mida iseloomustavad paraadlik toredus ja raskepärane monumentaalsus.

Arhitektuuri alal on Louis XVI stiili parimaid näiteid Väike Trianon'i loss Versailles' lähedal. Ampiirstiili antikiseerivaid tendentse osutab ilmekalt Madeleine'i kirik (Pariisis), mis sarnaneb kreeka templitega, saavutamata siiski viimaseile omast ehitusvormide tasakaalu. Ampiir-arhitektuuri võimsamaid ehitisi on Tähe triumfikaar Pariisis (ehitatud 1806—37). Veelgi kindlama ilme saavutas ampiirstiil mööbli ja sisedekoratsiooni alal; sellele on iseloomulikud suured lihtsad pinnad ja toredad kullatud pronks-aplikatsioonid rooma või egiptuse motiividega.

Klassitsismi tähtsamaid esindajaid maalikunsti alal on David (1748—1825), kelle maalid osutavad oma ülesehituses vormikindlat tasakaalu ja rahulikkust, ainestikus aga idealistlikku ülevust ja mõnevõrra pateetilist teatraalsust. Neist on tuntumad „Horaatslaste vanne", „Marat' surm" ja „Napoleoni kroonimine".

SKANDINAAVIAMAAD JA SOOME UUS-AJAL.

Kalmari uniooni lagunemine. XVI saj. algul tegi Taani kuningas Kristian II (1513—1523) katset kolme Skandinaaviamaa uniooni jälle jalule seada. Et opositsioonist Rootsis jagu saada, laskis ta a. 1520 Stokholmis tappa kõik silmapaistvamad rahvusliku liikumise pooldajad. Selle tagajärjel tekkis aga suur vabadusliikumine, mille juhiks sai Gustav Vasa, kes selle järel valiti Rootsi troonile (1523—1560). Samal aastal tõugati Kristian II ka Taani troonilt ning valitsema hakkas siin tema lell Frederik. Sellega oli Kalmari unioon lõppenud. Mõlema maa uued valitsejad vajasid aga oma seisundi kindlustamiseks suuremaid sissetulekuid. Võimalus selleks avanes äsjapuhkenud reformatsiooni tõttu. Toetudes aadlile sekulariseeriti mõlemal pool kirikute ja kloostrite varanduse d, ning ühes sellega murti opositsioonilise vaimulikkonna võim. A. 1527 kinnitati nii Taani (Odense) kui Rootsi (Västeråsi) riigipäeval luteri usk riigiusuks.

Norra oli sel ajal iseseisvumiseks veel liiga nõrk ja tema liit Taaniga jäi püsima kuni XIX saj. alguseni.

Ka majanduslikult suutsid nüüd nii Taani kui Rootsi vabaneda võõraste surve alt. Hansa liit, mis oli saanud kasvada just Skandinaavia uniooni sisemise nõrkuse tõttu, pidi nüüd loobuma oma seniseist kaubanduslikest eesõigustest Skandinaavia sadamalinnades.

Rootsi suurus-aeg. Kuid Rootsi poliitiline ühtlus sattus uuesti hädaohtu, kui Gustav Vasa pojapoeg Poola kuningas Sigismund III pääses a. 1592 ka Rootsi troonile. Katoliiklikus vaimus kasvatatud poolameelne kuningas oli hädaohtlik mitte ainult Rootsi poliitilisele iseseisvusele, vaid ka protestantismile. Vastuolud Poola ja Rootsi vahel, mis seni olid keerelnud vaid Liivimaa kuuluvuse ümber, omandasid nüüd lisaks veel dünastilise,

rahvusliku ja religioosse iseloomu. Hoolimata neist raskusist suutis Rootsi säilitada oma rahvusliku sõltumatuse. Troonitülid lõppesid Gustav I noorima poja K a r l IX kuningaks tõusmisega (1604—1611).

Olulisemaid küsimusi Rootsi suurriigiks kujunemisel oli L ä ä n e m e r e k u u l u v u s. Kogu keskaja jooksul oli Läänemerel Põhjamaade majanduslikus elus olnud määrav tähtsus ja edaspidigi jäi see meri tähtsaimaks võitlusobjektiks Põhjamaade vahel. Juba Gustav Vasa vanemal pojal E e r i k XIV oli õnnestunud vallutada Eestimaa (1561). Võitlustes Poolaga saavutas G u s t a v A d o l f (1611—1632) a. 1629 kogu L i i v i m a a. Neile saavutisile lisandusid veel osa Preisimaad ja Kolmekümne-aastases sõjas vallutatud teised Saksamaa alad. Sellega muutus L ä ä n e m e r i R o o t s i s i s e m e r e k s. Tagajärjeka osavõtuga Kolmekümne-aastasest sõjast oli Gustav Adolf tõstnud Rootsi võimsamaks Põhja-Euroopa riigiks. Tema ajal sai Rootsi ka eeskujuliku valitsuskorralduse. Soodustades majanduslikku arengut merkantilistlikel põhimõtteil, hoolitses ta kõigepealt kaubanduse, tööstuse ja linnade eest. Alatiste sõdade tõttu oli ta sunnitud soodustama aadlit, eriti doneerides talle suuri riigimaid, mis tõstis tunduvalt viimase sisepoliitilist osatähtsust.

K a r l X valitsuse ajal (1654—1660), mil R o s k i l d e r a h u g a a. 1658 Taanilt tagasi võideti kõik Rootsi lõunaprovintsid ning pääseti Norra kaudu isegi ookeaniga ühendusse, saavutas Rootsi oma kõrgeima võimutipu.

Riigimaade ettevaatamatu pillamine sagedaste doneerimiste tõttu kutsus aga maksukohuslikkude seisuste hulgas esile terava rahulolematuse. Selle tagajärjel oldi lõpuks sunnitud läbi viima r i i g i m a a d e t a g a s t a m i n e K a r l XI valitsuse ajal (1660—1697). Ühtlasi pani kuningas maksma a b s o l u t i s t l i k u k o r r a, saavutades sõltumatuse riiginõukogust.

Järgmise kuninga K a r l XII valitsus (1697—1718) kujunes Rootsile õnnetult lõppenud Põhjasõja tõttu l a n g u s a j a k s. Rahulepingute järgi kaotas Rootsi suurema osa oma Saksa valdusist; Taani sai endale Šlesvigi ja sundis Rootsile peale Sundi tolli. A. 1721 sõlmitud U u s i k a u p u n k i r a h u g a loovutas Rootsi Venele Ingeri, Eestimaa, Liivimaa ja osaliselt ka Karjala ja Soome. Sellega minetas Rootsi oma suurriigi-seisundi ja selle pärijaks sai nüüd Venemaa.

Rootsi vabadusajastu 1719—72. Peale Karl XII surma troonile tulnud valitsejad olid nõrga iseloomuga ega suutnud kõrgel hoida kuningavõimu. Seetõttu õnnestus aadlikel A. B. Horni juhtimisel end riiginõukogu kaudu maksma panna. Valitsuse huvid olid suunatud peamiselt sisepoliitilistele küsimustele. Selle suuna vastu tekkis aga opositsiooniline rühm, kes end nimetas „kübaratepartei" vastukaaluks oma vastastele, keda oli hakatud kutsuma „mütside-erakonnaks". See opositsiooniline rühm unistas Rootsi kaotatud suurus-aja restaureerimisest ning nõudis aktiivset välispoliitikat. 1738. a. riigipäeval sai kübaratepartei võimu enda kätte. Kuigi valitsus näitas suurt majanduslikku algatust, sattus rahandus sel parteide võistluse ajajärgul kitsikusse. Võõrad riigid segasid end Rootsi sisetülidesse: „kübaraid" toetas Prantsusmaa, „mütse" Venemaa. „Kübarate" aktiivsus välispoliitikas õhutaski lõpuks sõja Venemaaga (1741—43), mis aga lõppes õnnetult Soome maa-alade kaotamisega kuni Kymi jõeni. Kui a. 1771 troonile tuli noor ja energiline kuningas Gustav III, otsustas ta teha lõpu vabadusajastu lõdvale riiklikule korrale, mis eriti välispoliitiliselt oli kahju toonud. See toimuski 1772. a. riigipöördega.

Gustavite ajastu (1772—1808) Rootsis. Kuningavõim tugevnes nüüd jällegi, kaldudes koguni absolutismi. A. 1788 alustas Gustav III ilma riigipäeva nõusolekuta sõja Venemaaga. See kutsus esile suure meelepaha ega andnud loodetud tulemusi. Siiski suutis kuningas, toetudes alamatele seisustele, veelgi suurendada oma võimu. Ta teostas mitmeid uuendusi valgustusajastu vaimus. Gustav III aeg oli tõusuajaks vaimselgi alal. Gustav III asutas keele ja kirjanduse edendamiseks akadeemia. Tähtsamaid luuletajaid sellest ajast on Bellman. Kuid a. 1792 tapeti Gustav III aadlikest koosneva vandeseltsi poolt.

Tema järel tuli troonile Gustav IV Adolf. A. 1805—07 võttis Rootsi osa Prantsusmaa-vastasest koalitsioonist, mille tagajärjel kaotas oma maad Pommeris. A. 1808 puhkes sõda Venega; selles sõjas kaotas Rootsi Soome. Nii sise- kui välispoliitilise kriisi tõttu tagandati Gustav IV Adolf troonilt.

Taani. Kalmari sõda oli Taanile õnnelikult lõppenud. Kuid Kristian IV osavõtt 30-aastasest sõjast lõppes õnnetult, Wallenstein võitis Taani, kellega Inglismaa ja Madalmaad liitu olid astunud. Samuti õnnetult lõppes Rootsiga alustatud sõda. Roskildes a. 1658 sõlmitud rahuga kaotas Taani Rootsile oma senised Lõuna-Rootsi maa-alad. A. 1660 õnnestus Frederik III-l toetudes kodanlusele ja vaimulikkudele murda aadlivõim ja teostada absolutistlik riigipööre. Ühtlasi sai Taani nüüd pärilikuks kuningriigiks. Riigiseisustekogu langemise põhjuseks oli asjaolu, et rahvamassid, kes sellest esindusest eemale olid tõrjutud, seda ei hinnanud ega kaitsenud. Suures Põhjasõjas püüdis Taani tagasi vallutada Lõuna-Rootsi maakondi ja saada endale ka Šlesvigit. Kuid Karl XII energiline pealetung sundis kuningat rahu paluma. Sõja lõppedes sai Taani siiski Šlesvigi ja õiguse nõuda Rootsilt Sundi tolli. Valgustatud absolutismi ajal valitses Taanis Kristian VII (1766—1806). Tema minister, sakslane dr. Struensee teostas rea valgustusaja-vaimulisi reforme. Piirati aadli eesõigusi, suleti tsunftid ja parandati talupoegade olukorda. Struensee vastu tekkis aga äge opositsioon; ta tagandati ning mõisteti surma a. 1772. Seejärel tühistati uuendused. A. 1784 tõusis aga ministriks jällegi uuendusmeelne mees — Bernsdorff. Tema tähtsaimaks teeneks on pärisorjuse kaotamine a. 1788. Napoleoni sõdade ajal oli Taani liidus Prantsusmaaga. Selle eest pidi ta hiljem maksma Norra loovutamisega; Norra anti Rootsile tasuks Venele kaotatud Soome eest.

Soome uus-aja algupoolel. Koos reformatsiooni läbiviimisega Rootsis Gustav Vasa ajal tekkisid Soomeski esimesed omakeelse kirjanduse alged. Juba XV saj. viimasel aastakümnel oli tõlgitud soome keelde issameie ja teisi palveid. A. 1542 ilmus Turu piiskopilt Mikael Agricola'lt, Lutheri innustunud õpilaselt, esimene soomekeelne raamat — aabits, ja a. 1548 Uue Testamendi tõlge. Muidu oli aga reformatsiooniajastu Soomele raske, sest Gustav Vasa toimis kirikuvaranduste sekulariseerimisel siin eriti hoolimatult, viies hulga Soome kirikuvarandusi Rootsi.

Soome linnad Turu, Rauma, Ulvila, Porvoo, Viiburi ja hiljuti asutatud Helsingi said aga kasu Gustav Vasa poolt teostatud

kaubandusolude korraldamisest. Peale Helsingi olid teised linnad olemas juba keskajal. Samal ajal tekkis Soomeski oma kodanlus, kes oma suurema jõukuse ja avarama silmaringi tõttu suutis arendada omapärast kultuuri.

A. 1556 ühendas Gustav Vasa Soome alad eri hertsogkonnaks ning andis need oma pojale Johanile valitseda. On arvatud, et auahne hertsog Johan isegi kavatses Soome ja Eesti ühendamist iseseisvaks riigiks. Kogu Rootsi kuningaks saanud, hakkas Johan III aga võimalusi otsima katoliku ja luteri usu ühendamiseks. Need püüded ähvardasid Soome luterlust. Osalt sellest tingituna puhkes a. 1597 suur talupoegade vastuhakk, nn. Nuiasõda, mille peapõhjuseks oli siiski aadlivõimu kasvamine nii Eerik XIV kui Johan III valitsuse ajal. Sellest hoolimata, et vastuhakk lämmatati, suutsid talupojad tagasi tõrjuda neid ähvardava hädaohu.

Rootsi-Vene sõja järel Stolbovas a. 1617 sõlmitud rahu liitis Soomega Ingeri ja Karjala; seetõttu kujunes peaaegu kogu soomlaste poolt asustatud ala rahvuslikuks tervikuks. Nii suurt ulatust pole Soomel olnud iial ei varem ega hiljem.

Kuigi Rootsi osavõtt Kolmekümne-aastasest sõjast ja võitlused suurriigi-seisundi pärast nõudsid Soomeltki palju ohvreid, oli see aeg ühtlasi ka Soome tõusuperioodiks. Gustav Adolfi ajal asutati rida uusi linnu; kaubandus ja käsitöö leidsid riiklikku hoolitsemist. Kuid veel hoogsamalt toimus maa vaimne arenemine. A. 1640, P. Brahe Soome kindralkuberneriks olles asutati Turu ülikool, millest kujunes rahvusliku kultuuri tähtsaim ääs. Piibel ilmus soome keeles juba a. 1642. Sellele järgnes veel rida teisi kirjanduslikke üritusi.

Ka Karl XI ajal teostatud mõisade reduktsiooni tagajärjed olid Soomele kõigiti soodsad. Raskesti kannatada sai aga Soome Põhjasõjas. A. 1695—97 olid Soomes nagu Eestiski rasked nälja-aastad. Soome omad sõjaväed saadeti kaugemaile rinnetele ja Soome maakonnad jäid venelaste rüüstata. Uusikaupunki rahu järgi loovutas Rootsi Venele suure osa Karjalast ühes Viiburi, Käkisalmi ja Sortavala linnaga. Vene poolel moodustati neist eri kubermang, kus talupoegade olukord kujunes tunduvalt halvemaks kui muudes Soome osades.

Rootsi võimu lõppajastu. Nii vabadusaeg kui ka Gustavite ajastu oli Soomele majanduslikuja kultuurilise tõusu ajaks. Vaasasse asutati uus õuekohus; asutati uusi linnu ja põllumajandusegi soodustamiseks anti uusi seadusi. Valgustusajastu mõjud avaldusid ka teaduses. Heinrich Gabriel Porthan pani aluse teaduslikule Soome ajaloo ja samuti rahvaluule uurimisele. A. 1770 asutati tema eestvõttel kirjanduse arendamiseks „Aurora Selts". A. 1776 hakkas ilmuma esimene soome ajaleht „Suomenkieliset Tietosanomat".

Ka Soome aadel jagas opositsioonilist meeleolu Gustav III iseseisvuspüüete vastu. Soome ohvitserkonnaski suhtuti eitavalt a. 1788 kuninga poolt omavoliliselt alustatud sõjasse Venemaaga. Selle tagajärjel moodustasid Soome ohvitserid Anjala liidu, mis taotles Soome iseseisvumist ning ühinemist Venega. Ettevõte nurjus ja Gustav III-l õnnestus 1789. a. riigipäeval opositsiooni maha suruda. Soome iseseisvumine aga teostus alles 1808.—09. a. sõja järel, mil Soome koos Ahvenamaaga Venele alistus. 1809. a. tuli Soome maapäev Porvoos kokku ja määras kindlaks Soome uue põhikorra. Vene keiser Aleksander I tunnustati Soome suurvürstiks.

EESTI AJALUGU.

ORDUAEG.

Poliitilised olud Vana-Liivimaal.

Liivimaa poliitilise olukorra kujunemine orduajal. Kuigi 1227. aastaks sakslased olid vallutanud kogu eestlaste maa, kulus veel palju aega, kuni poliitiline olukord siin stabiliseerus. Mõõgavendade ordu, kes ametlikult oli Riia peapiiskopi vasall, oli aja jooksul hakanud ajama iseseisvat poliitikat, taotelles koguni täielikku sõltumatust. Eesti ala vallutamisega oli ta tunduvalt laiendanud oma maavaldust. A. 1227 sai ta lisaks ka seni Taanile kuulunud Harju-, Järva- ja Virumaa. Oma kaugeleulatuvaid eesmärke järjekindlalt teostamast takistas teda aga alatine sisemine kriis. Ta koosseis ei kasvanud kunagi küllaldaselt suureks ja needki vähesed vennad, kellega Ordu aeg-ajalt suutis oma ridu täiendada, olid sageli vaid halva kuulsusega juhusteotsijad. Seepärast taotles Ordu mitmel korral ühinemist Saksa orduga, ei leidnud aga sealtpoolt vastutulekut. Alles pärast 1236. a., kui ta sai Saule lahingus leedulastelt purustavalt lüüa, nõustus Saksa ordu ühinemisega, mis teostati a. 1237. Mõõgavendade ordu kujundati nüüd ümber Saksa ordu Liivi eriharuks.

Uus hoop Ordule järgnes Taani poolt, kes nõudis tagasi Põhja-Eesti maakondi. Stensby lepinguga a. 1238 pidi Ordu loovutama Tallinna linnuse koos Rävälä, Viru-, Harju- ja Järvamaaga. Viimase andis aga Taani kuningas Ordule tagasi tingimusel, et seal ei ehitataks linnuseid. Seega oli esile kerkinud uus kaasosanik Liivimaa vallutajate hulgas ja Ordu ühtlusriigi mõte pidi kõrvale jääma.

Ordule kuulusid nüüd Järvamaa, Sakala ühes külgneva läänepoolse alaga ja Koiva jõe vasakpoolne ala. XIII saj. sai ta ka Kuramaa peremeheks. Tema maa-alade asend oli strateegiliselt soodsaim; nad olid kõikjal omavahel ühendatud, piirates piiskopkondi ja lõhestades Riia peapiiskopkonna koguni kaheks. Ordu halduslik organisatsioon osutas kindlamat ja keskendatumat korrastust kui piiskopkondade oma.

Ordu tähtsaimale sisepoliitilisele vastasele — Riia peapiiskopile — kuulusid liivlaste alad Koivast kuni mereni ning liivlaste ja lätlaste maa-alad Väina jõest põhja poole ning Ordu alast ida poole. Tartu piiskopile allus Ugandi ka ilmalikult ühes mõne külgneva väikemaakonnaga. Saare-Lääne piiskopile kuulusid Saare- ja Läänemaa, Vormsi, Muhu ja Hiiu saar. XIII saj. keskel siirdusid aga Hiiumaa põhjapoolne osa, Muhumaa ja osa Saare- ja Läänemaad Ordule.

Vastukaaluks Ordu võimule üritas ka piiskop suurendada oma sõjalisi jõude. Maade läänistamise kaudu püüdis ta endale luua vasallide väge, ent sellest ei saanud kunagi nii innukalt tegutsevat sõjalist jõudu, kui seda oli orduvendade vägi.

Ordu võimupoliitilisi taotlusi soodustas aga a. 1343 Harjumaal puhkenud maa pärisrahva vastuhakk, mille summutamise järel Ordu tõusis maa tegelikuks peremeheks. Taani veendus nüüd lõplikult kauge provintsi tulutuses ja müüs a. 1346 selle Saksa ordule, kes selle juba järgmisel aastal loovutas Liivimaa ordumeistrile. Taani võimu väljalülitamine tähendas Ordule kõigepealt ühe võistleja vähenemist ja ühtlasi tõusu nii sise- kui välispoliitikas. Ordu piirid saavutasid seega oma maksimaalse ulatuse. Katkestamatu alana ulatus Ordu valdus nüüd Soome lahest Leedu piirini.

Nende võitude järel asus Ordu üha suureneva energiaga taotlema poliitilist hegemooniat maa kaasperemeeste hulgas. Kõigepealt püüdis ta oma võimu maksma panna piiskoppide maadel. Preisi eeskujul tahtis ta saavutada seisundit, mil Liivimaa piiskopkonnad oleksid täielikult inkorporeeritud Saksa ordusse. Neid vastuolusid kajastas nn. riietustüli, mil peapiiskopkonna toomkapiitel oma orduvastast meelsust püüdis demonstreerida ordurüüst erinevate riiete tarvituselevõtuga. Sel-

lesse võitlusse haarati ka Riia linna õigusliku seisundi küsimus. See lahendati alles veriste võitluste järel; 1492. a. kompromisslepingu järgi pidi Riia alluma nii ordumeistri kui peapiiskopi ülevõimule.

Alles ordumeister Wolter v. Plettenbergi osav diplomaatia ja suur isiklik autoriteet suutsid lõpuks seisustevahelisi erihuve ohjeldada. See osutus eriti suure tähtsusega asjaoluks, sest ühendunud ja võimsaks kasvanud Moskva riik valmistus nüüd pealetungile. Vene poolt ähvardavat hädaohtu ennustasid Novgorodi kaubakontori sulgemine a. 1494 ning kaks aastat varem aiustatud Ivangorodi kindluse ehitamine Narva jõe paremale kaldale vastu Ordule kuuluvat Hermanni kindlust. Plettenbergi võidud Joann III üle Seritsa ja Smolina juures XVI saj. algul seadsid küll jalule Liivimaa sõjalise prestiiži ja pidurdasid mõneks ajaks Vene agressiivsust, kuid Liivi riikkonna edenev laostumine ja poliitiline abitus välisabi hankimisel tegid venelased siitpeale järjest julgemaks. A. 1558 Vene-Liivi sõja puhkedes ei suutnud Ordu maakaitse huvides küllaldaselt koondada omavahel tülitsevaid seisusi ega välja panna tarvilikul määral reaalset jõudu. Peaaegu vastupanuta langes üks kindlus teise järel venelaste kätte.

Maad tabas nüüd terav sisepoliitiline kriis. Ükski seisus ei pidanud maakaitset ei oma isiklikuks ega ühiseks kohustuseks. Välisabi taotlused Saksa-Rooma keisririigilt, Hansa liidult, Taanilt, Rootsilt ja Poolalt jäid tulemusteta, kuigi kõigil neil oli kas kohustusi või saagihuve Baltimaa suhtes. Seda moraalset laostumist aitasid süvendada ordumeistri koadjuutori Kettleri intriigid; ta tahtis maad välisabi saamise ettekäändel mängida Poola ülevõimu alla, et seda siis ilmaliku hertsogiriigina endale valitsemiseks saada. Tõusnud ordumeistriks, suutiski ta läbi viia, et Poola võttis Ordu oma kaitse alla. Tegelik abi jäi siitpoolt aga tulemata, sest Poola sooviks oli, et Ordu end võitlustes nõrgestaks.

Lisaks kõigele puhkes a. 1560 talumatusse olukorda sattunud talupoegade hulgas mäss, mille mahasurumiseks jälle vajati lisajõude.

Kuigi venelased tõmbasid a. 1560 oma peaväed kodumaale, ei suutnud Ordu oma väheste vägedega maad vaenlasest puhastada. Selle tagajärjel süvenes eriti Tallinnas abituse ja mahajäetuse tunne. Koos Harju-Viru rüütelkonnaga sõlmiti a. 1561 Rootsi uue

kuningaga Eerik XIV-ga alistumisleping. Rootsi vahelesegamine ergutas tegevusele ka teisi orduriigi pärandi pretendente. Poola kuningas Sigismund II August saatis Baltimaale suuremaid sõjavägesid ja võttis Väina jõest põhja pool asetsevad Ordu maad koos Riia peapiiskopkonnaga oma valitsuse alla. Kettler pidi tegema suuri mööndusi ja sai endale päriliku hertsogiriigina vaid Kuramaa ja Zemgale. Ainult Riia linn säilitas iseseisvuse.

Nii lagunes a. 1561 peaaegu kolm ja pool sajandit kestnud Vana-Liivimaa riikkondlik organisatsioon. Ordu sõjaline jõud ei olnud suutnud end maksma panna samuti ainuvalitsust taotleva piiskopivõimu vastu. Nende kõrval kasvasid seisused, vasallid ja linnad, kes taotlesid ainult erahuve. Koloniaalvõimuna ei suutnud ega püüdnudki see lodev riiklik organisatsioon luua sõbralikumaid suhteid maa pärisrahvaga. Aja jooksul hävitati igasugune koostöövõimalus ka muistse iseseisvuse ajast säilinud omavalitsustega ning rahvas tõrjuti poliitilisest elust täiesti kõrvale. Niiviisi osutus välisvaenlastele kergeks vallutada sisekriisi sattunud orduriik.

Poliitilised suhted kohalikkude pärisrahvastega. Võõrsilt tulnud maavallutajate suhted pärisrahvastega, kes aastakümneid olid veriseis võitlustes püüdnud oma kodu kaitsta, ei võinud kujuneda sõbralikuks. Kuigi a. 1227 oli eestlaste võim murtud, ei võinud vallutajad end veel kaugeltki julgeina tunda. Et vahekordi reguleerida, sõlmiti vaenuliste poolte vahel rida lepinguid. Need olid väga mitmesuguse ulatusega, alates nõudelepinguist, kus eestlased lepingu sõlmimisel säilitasid võrdse seisundi teiste lepinguosalistega, ja lõpetades alistumislepingutega, mille järgi eestlased ei saanud esitada võrdseid lepingutingimusi, vaid pidid alistuma.

Kõige raskemad tingimused peavad vastu võtma Sakala ja Ugandi, kes a. 1223 ja 1224 vallutajatega sõlmivad alistumislepingud. Põhja-Eesti alistus vasalliteedilepingute alusel. Hiljem sai siin maa peremeheks Taani. Lääne- ja Saaremaa alistusid samuti vasalliteedilepingu alusel, mis pani peale võrdlemisi kerged kohustused. Tavaliselt arvestasid lepingud, niipalju kui see uuele poliitilisele korrale vastas, senini kehtinud õigusnorme, sest need olid aegade jooksul kujunenud kohalike olude

ja elusuhete päraselt ning osutusid seetõttu kõige otstarbekohasemaks. Nii jäi *vana eesti õigus* teatud määral püsima ka siis, kui maa oli alistatud võõraile. Eriti polnud era- ja kriminaalõiguse alal uuel poliitilisel süsteemil vastavamaid norme asemele panna. Kuid ka *uue poliitilise süsteemi loomisel* tuli paratamatult arvestada senist kombeõigust, kohalikke maavanemaid ja kehtivaid tavasid. Nii *säilis* teatud määral *autonoomne õiguslik seisund* kuni XIV saj. keskpaigani, kus eestlaste suure vastuhaku järel põhjalikult muutus nende poliitiline ja sotsiaalne olukord.

Alistumisakti tähtsaimaks nõudeks oli *ristiusu vastuvõtmine*. Kuigi paratamatuse sunnil tuli tunnistada ristiusuga kaasaskäivaid seadusi ja kohustusi, juurdus ristiusk rahvasse alles järgnevate sajandite jooksul. Kaua säilis rahva hulgas rühmitisi, kes välise sunduse tõttu vaid *näilikult* tunnistasid ristiusku. Nad seisid kihutustöö ja vastuhakkude eesotsas, mida üritati muistsete haldjate ja kaotatud vabaduse kasuks.

Erilist tähelepanu väärivad vallutajate poliitilised suhted *saarlastega*. 1227. a. alistusleping jättis saarlastele oma sisesuhete korraldamiseks vabamad käed, kui seda oli teistel maakondadel. Seda seisukorda kasutades organiseerisid saarlased 1236. a., mil mõõgavendade ordu oli Saule lahingus lüüa saanud, jälle suurema *vastuhaku*. Selle likvideerimine nõudis Ordult tervelt neli aastat. Siiski saavutasid saarlased selle vastuhaku järel lepingu, mis oli küllaltki soodus. Maksud kiriku ja preestrite heaks polnud kuigi kõrged ja maavanemate instituudi näol säilitas Saaremaa oma senise omavalitsusliku autonoomsuse. Vallutajate võimuesindajat — foogti, kes oli ilmlikes asjus koos maavanematega kohtumõistjaks, kohustusid saarlased vastu võtma ainult kord aastas. Hiljem olid sakslased sunnitud veelgi pehmendama eelmise lepingu tingimusi. Nii säilitasid saarlased isegi peale vastuhakku poliitilisi õigusi maa kaasvalitsemises. 1255. a. uues lepingus nõuti ordu vägede abistamist, suvel laevadega, talvel hobustega. Saarlased nõustusid sellega aga eeldusel, et Ordule tungitakse vägivaldselt kallale. Lepingu tekst valmistati saarlaste esindajate juuresolekul ning varustati saarlaste pitseriga.

Kui aga Ordu pärast 1260. a. kaotusi sattus raskesse seisun-

disse, tegid saarlased uue vabastuskatse. Orduväed tungisid metsikult rüüstates ja röövides Saaremaale, kus vallutasid Kaarma linnuse. Seekordki likvideeriti vastuhakk lepingu kaudu. Tõenäoliselt halvenes aga nüüd saarlaste seisukord. Ordu hakkas suurema energiaga kindlustama siin oma võimu. XIII saj. lõpul ehitati Pöidesse linnus, mis sai Ordu sõjaliseks ja halduslikuks tugipunktiks. Kuid veel 1343. a. vabadusvõitluses olid saarlased aktiivsemaid tegutsejaid.

See oli suurejooneline vabastuskatse, mille põhjustasid XIV saj. algul halvenevad sotsiaalmajanduslikud tingimused, eriti Põhja-Eestis, kus Taani vasallide kontrollimatu tegutsemise tõttu olukord oli kõige raskem. Siit hargnes vastuhakk varsti ka Saaremaale. Liikumise eesmärgiks seati väga julgelt võõra võimu täielik kukutamine ja (nagu näitab kuningate valimine võitluse käigu ajal) poliitilise iseseisvuse taasteostamine. Alles selle suurema vastuhaku katastroofilise lõpu järel, mis juba määratute inimohvritega põhjustas üldise lootusetuse, pettumuse ja eneseusalduse kaotuse eesti ühiskonnas, muutus eestlaste olukord tingimusteta alistumiseks.

Mõis.

Vasallkonna kujunemine. Koos ristiusuga pandi Baltimais kehtima feodaalkord Lääne-Euroopa eeskujul. Suure majandusliku murrangu tähtsamaiks kandjaiks said siia paremate võimaluste lootuses sisserännanud saksa aadlikud. Nende hulgas leidus ka ministeriaalide (teenistus-aadli) seisusse kuuluvaid isikuid, isegi kodanliku päritoluga endisi kaupmehi. Rahvuselt olid nad rõhuvas enamuses sakslased. Vasallide hulka pääses aga ka eestlasi. Harju-Viru vasallkonnas oli peale sakslaste ja väiksema arvu taanlaste vähemalt 4% eestlasi. Lääne anti eestlastele alguses samadel alustel kui sakslastele. Alles hiljem hakatakse seda õigust piirama.

Ristisõja jutlustajad ahvatlesid saksa aadlikke suurte lubadustega Liivimaale. Hankinud endile hästirelvastatud kaaskonna, sõitsidki paljud siia. Siin oli neil võimalus omandada maahärralt lään ning tõusta uues asukohas varsti õitsvale järjele. Kuni maa vallutamine polnud veel lõplikult teostunud, vajasid maahärrad oma seisukoha kaitseks alalist sõjavägе, sest tulevad-minevad

ristisõdurid ei olnudki kuigi kindel element. Eriti tundsid sellist vajadust piiskoplikud maahärrad, kel endil sõjaväge polnud. Seepärast püüdsid nad suurte maa-alade, sageli tervete kihelkondade läänistamise teel asutada endile püsivat sõjaväge. Nii koondusid XIII saj. üksikute vasallide kätte erakordselt suured maa-alad. Ordul kui oma olemuselt sõjalisel organisatsioonil polnud nii teravat vajadust sõjameeste järele; seetõttu kujunesid tema läänistused mõõdukamaks.

Algul anti aadlikele ainult linnuseläänе, mis neid õigustas osa saama teatud maa-alalt kogutud maksudest, ning nende elukohakski määrati maahärra linnus. Ühtlasi hakkas läänimees osa saama maksudest, mida vastav maa-ala oli kohustatud maksma. Hiljem anti talle juba mõned külad õigusega ise koguda neilt makse. Selliseid läänistusi on teada juba XIII saj. algupoolelt. Selle sajandi teisel poolel saavutasid aga läänimehed endile juba eramõisu.

Tõenäoliselt oli varaseim lään meeslään, mis langes läänimehe surma järel maahärrale tagasi. Kuid juba üsna vara püüdsid vasallid oma õigusi laiendada, nii et meeslään muutus meesliinis pärandatavaks. Kõige iseseisvamalt võisid tegutseda Harju-Viru vasallid, sest sel alal kujunes juba XIII saj. lõpul iseseisev maaseisuslik korporatsioon, Harju-Viru rüütelkond. Seda arengut soodustas eriti asjaolu, et maa asetses kaugel Taanist, mistõttu kuningavõim ei saanud siin end kergesti maksma panna. Taani asehaldur pidi sageli tegutsema omapead. Keskvõimu huvid olid tol ajal suunatud pinevaile sisesündmustele ja meretagusele asumaale vaadati kui tülikale ja vähekasulikule maa-alale. Juba a. 1315 saavutas Harju-Viru rüütelkond Eerik VII Menvedilt nn. Valdemar-Eeriku õiguse, mis ei toonud küll õiguslikesse vahekordadesse midagi uut, vaid ainult kodifitseeris juba aastakümneid tagasi tavaks saanud korra. Selle põhjal ei lõpe läänivahekord mitte läänisaaja surmaga, vaid lään läheb päranduse teel isalt pojale. Ainult juhul, kui vasallil pole poega, läheb lään vaibevarana kuningale tagasi. Juhul, kui vasallil on mitu poega, lubab 1315. a. lääniõigus neil seda pidada ühiselt, nn. kogukäeõiguse alusel. Sellega jäi lääni tagasilangemise võimalus kuningale üsna väike-

seks. A. 1329 sai rüütelkond uue soodustuse, nimelt laiendati nüüd lääni pärimisõigust ka tütardele. Hilisemail sajandeil oli maahärrade omavaheliste võitluste puhul väga tähtis läänimeeste seisukoht. Et võita endale Harju-Viru rüütelkonna poolehoidu, andis Saksa ordu kõrgmeister Konrad v. Jungingen a. 1397 õigustekirja, nn. „Jungingeni armu", millega lääni pärandusõigust laiendati mõlemale soole kuni viienda põlveni. Seega osutus maahärra õigus oma maid läänistada ainult näilikuks ja lään muutus tegelikult põliseks omandiks. See asjaolu kindlustas ja suurendas tunduvalt suurmaaomandi majanduslikku ja sotsiaalset mõjuvõimu. Et lääne hakati pärandama naistelegi, pidid aja jooksul kaduma ka lääniga seotud sõjalised kohustused. Sel nähtusel olid murrangulised tagajärjed seniste rüütlivägede suhtes, millede koosseis nüüd paratamatult hakkas hõrenema. Rüütli aset asus täitma palgasõdur.

Harju-Viru lääniõigused avaldasid mõju ka teiste maahärrade lääniõiguslikele vahekordadele. Neil aladel arenes vasallide seisuslikuks korporatsiooniks kujunemine aeglasemalt. Alles a. 1457 andis Riia peapiiskop Silvester Stodewescher nn. „Silvestri armuga" oma vasallidele „Jungingeni armule" vastavad õigused. 1450-ndail aastail andis Tartu piiskop Bartholomäus Savijärv oma vasallidele samasugused õigused. Varsti laiendusid vastavasisulised õigused ka Saare-Lääne piiskopkonna vasallidele. Ainult Ordu põlisel maa-alal jäi kehtima meeslääni põhimõte.

Koos nn. armuõigustega arenes vasallkondade korporatiivne kujunemine. Siingi oli teistele eeskujuks Harju-Viru korporatiivselt liitunud rüütelkond. Vasallkonnad püüdsid tõusta iseseisvaks maaseisuseks, et maahärrade kõrval võtta osa maa poliitilistegi küsimuste arutamisest. Põllumeestena olid vasallid eeskätt huvitatud maa siseolude rahulikust korraldamisest; nad sattusid seetõttu sageli vastuollu maahärrade auahnete välispoliitiliste üritustega. Vasallide poliitilise mõjuvõimu tõus hakkas eriti väljenduma nende seisuslikel koosolekuil ja üldistel maapäevadel. Maahärraskonna vasallide kokkutulekuid, nn. meespäevi, peeti ühiste asjade arutamiseks ja peamiselt kohtumõistmiseks juba XIV saj. Neist võisid osa võtta ka maahärrad. Suu-

rem tähtsus oli aga üldistel maapäevadel. Neist võtsid osa kõik maahärrad ja nende maa-alade vabad seisused. Siin arutati jooksvaid ühisküsimusi, kohtuasju, sõja ja rahu ja välisliitude loomise küsimusi. Vanim teade üldisest maapäevast pärineb aastast 1422, mil otsustati iga aasta kokku tulla maa ühisasjade arutamiseks. Kuid Ordu ja peapiiskopi vahelised tülid takistasid selle otsuse täitmist. Vasallkonnad ja linnad sundisid ometi sageli peapiiskoppi ja ordumeistrit maapäevi kokku kutsuma.

Armuõiguste tagajärjeks oli ühelt poolt maahärrade, ordumeistri ja piiskoppide võimu tunduv nõrgenemine ja teiselt poolt läänimeeste iseseisvumine. Maahärradele jäi vaid ostueesõigus juhul, kui vasall soovis lääni võõrandada.

Feodaalse läänistuse kaudu said vasallid koos maaga ka teatud riigiülimuslikke õigusi. Selle põhjal muutusid läänistatud maade talupojad nende alamaiks. Maahärra esindas nüüd riigivõimu vaid nimeliselt, tegelikult aga olid läänidest kujunenud iseseisvad riigid riigis.

Feodaalse põhimikuhärruse mõiste järgi said läänimehed läänistatud maa kohta aga ainult teatud feodaalse ülemomandiõiguse. Tegelikeks maa peremeesteks ja kasutajaiks jäid endiselt talupojad. Selle eest olid nad kohustatud kandma teatud avalik-õiguslikku laadi asjalisi koormusi. Suurim neist koormusist oli kümnis. Varasemad Eesti alal antud läänid olid kõik kümnisläänid.

Määravaks teguriks talurahva keskaegse olukorra kujunemisel osutub õigusemõistmise siirdumine maahärralt vasallile. Harju-Viru vasallid said juba Valdemar-Eeriku õigusega nii alama kui kõrgema kohtuhärruse, mis võimaldas neil otsustada oma läänide talurahva elu ja surma üle. XIV saj. omandasid piiskopkondade läänimehed samasugused õigused. Ordu alade kohta ei ole küsimus veel lõplikult selgitatud. On arvatud, et Ordu jättis kohtuhärruse enda kätte. Kasutades oma laialdast kohtuvõimu, võisid vasallid oma äranägemise järgi tõsta talurahva kohustusi. See lõi aluse kogu järgnevale sotsiaalsele ülekohtule.

Mõisade tekkimine. Talupoegade olukorrale sai eriti saatuslikuks mõisade tekkimine. Algul ei kasutanud maahärrad

ega vasallid maad ise, vaid leppisid maksudega. Pealegi oli läänimehe elukohana ette nähtud linnus. Kuid juba XIII sajandil püstitasid põhimikuhärrad oma maavaldusele maksude vastuvõtmiseks hooneid. Hiljem rajati nende hoonete juurde ka majapidamine, mis vastandina talupoegade maale oli vaba kümnismaksust. Aegade jooksul kujunes sellest asutisest mõis, kuhu asus elama ka põhimikuhärra. Eriti agarasti toimis selliste põllunduslikkude keskuste rajamisel Ordu. Juba a. 1212 tuli Võnnu ümbruse liivlastelt ja lätlastelt kaebusi, et orduvennad võtvat neilt nende põllud, heinamaad ja mesipuud. Oma mõisade majandamiseks püüdis Ordu juba varakult ekspluateerida maa päriselanike tööjõudu. XIII saj. teisel poolel sõlmitud rahulepingute alusel kohustusid kurelased ja semgallid töötama aastas 4 päeva Ordu põldudel. Ordu majapidamised kasvasid varsti väga laialdasteks, nii et ta tootis koguni turu tarvis. Aga ka teised maahärrad ja vasallid said varsti aru mõisamajanduse tulukusest ja hakkasid samuti nagu Ordugi veeretama teokohustusi talurahvale. Näiteks nõudis Saare-Lääne piiskop oma talupoegadelt 3 tööpäeva aastas. Eriti hoogustus mõisade rajamine XIV ja XV sajandil. Seda soodustas tugevasti vilja turustamisvõimaluste tekkimine kodumaiste linnade kasvamise tagajärjel ja eriti Lääne-Euroopas üha suurenev nõudmine Ida-Euroopa vilja järele. Suurimaks viljatarvitajaks olid tööstuslikult arenenud Flandria ja selle kõrval Rootsi ning Soome. Turustamisvõimalused ahvatlesid mõisaomanikke laiendama juba varem asutatud mõisade külvipinda. Harjus-Virus oli XIV saj. keskmise mõisa suuruseks 12 adramaad. Keskmine talu Põhja-Eestis sel ajal oli aga 1 adramaa. Leidus ka üsna väikesi, 2—3 adramaa suurusi mõisu, missuguses suuruses leidus aga ka talusid. Teatud määral mõjutas 1343. a. vastuhaku nurjuminegi mõisade ikka tihenevat tekkimist. Vabadusvõitluses hukkunute arv oli tohutusuur ja hulk talusid jäi selle tagajärjel tühjaks. Põhimikuhärra kaotas sellega hulga makse. Et seda majanduslikku kaotust tasa teha, rajas ta tulutult seisvaile talumaadele mõisu.

Mõisade rajamisel eelistas nii põhimikuhärra kui ka vasall parima põllupinnasega maid. Et seesugused maad olid juba talu-

poegade kasutuses, siis võeti nad sageli vägivallaga talurahva käest ära. Seda tõendab seegi tõsiasi, et kõik mõisad asetsevad põlistel kultuurmaadel kesk tihedat talurahva asustust. XVI saj. süüdistas Tallinna piiskop Harju-Viru vasalle, et nad on ähvarduste, löökide, palvete ja rahaga sundinud talupoegi lahkuma taludest, asutades nende põldudele mõisu. 1240—1600 kadus Harjus-Virus peamiselt mõisastamisprotsessi tagajärjel 48 küla. Ka kui talumaa mõisastamisel selleks talupojaga kokku lepiti, oli see lepe sageli saavutatud survega, mida mõisnik kui kõigiti tugevam pool kergesti võis teostada. Tavaliselt saadeti talupoeg tema maa mõisastamise puhul mõnesse söötisseisvasse talusse või mõisa ääremaile.

Mõisa majandamine. Tolleaegse mõisa tähtsamaks tootmisalaks oli teravilja-, eeskätt rukkikasvatus. Vähemal määral kasvatati ka otra, kaera ja nisu. Et turustamisväljavaated olid soodsad, püüdsid mõisaomanikud produktsiooni kõigiti tõsta, laiendades põlde ja muutes harimist intensiivsemaks. Tol ajal oli üldiselt tarvitusel kolmeväljasüsteem. Vastavalt sellele, tolle aja kohta küllalt intensiivsele harimisviisile oli ka lõikus üsna kõrge, keskmiselt ületades külvi viiekordselt. Põllupidamise kõrval oli arenenud ka karjandus. Peeti piimakarja ja kasvatati nuumhärgi, väiksemal määral ka lambaid ja kitsi. Ordumõisades kasvatati eriti hobuseid, sest Ordu vajas sõjaliseks otstarbeks tugevaid hobuseid. Töö mõisapõldudel sooritati kõik talupoegade tööjõuga. Mõisad ei muretsenud endile isegi tarvilikke tööriistu ega veoloomi, sest talupojad olid kohustatud need omalt poolt kaasa tooma.

Oma majapidamise tulu kõrval said mõisapidajad talurahvalt andameid, mida maksti nii rahas kui loonus. Need tulud olid tunduvalt suuremad mõisa oma produktsioonist, sest mõisa-ala juurde kuuluvate talupoegade hulk oli arvukas.

Et saada suuremat kasu, püüdsid mõisnikud vilja välismaile eksportida ise, ilma linna kaupmeeste vahenduseta. Selleks ostsid nad vilja kokku ka talupoegadelt, kusjuures sageli vägivallaga sunniti neid müüma. Eriti silmapaistvalt tegutses viljakaubanduse alal Ordu, kes tekitas Riia kaupmeeskonnas sellega suurt pahameelt.

Talupoegade olukord keskajal.

Olundi üldine iseloomustus. XIII saj. algul kaotasid eestlased oma poliitilise iseseisvuse, säilitasid aga küllaldaselt suuri isiklikke ja majanduslikke vabadusi. Maavallutajad, kellede seisund polnud veel kaugeltki kindel, pidid esialgu maa põlisrahvast arvestama kui omaväärset. Isegi lõplikud alistumislepingud sõlmiti mõlemapoolsel kokkuleppel. Poliitiliste õiguste puudumine andis end valusalt tunda alles XIV saj. algupoolel, kui vasallid hakkasid rikkuma maa põlisrahva lepingutega tagatud vabadusi. Eriti julgeks muutusid vasallid peale 1343. a. vastuhaku nurjumist. Eelmisel sajandil sõlmitud lepingute tingimusi nüüd enam ei täidetud ja osalt need tühistatigi. Maa ülimuskihtide luksuslikumaks muutuvad eluviisid nõudsid suuremaid sissetulekuid. Uute mõisade rajamine ja endistegi põllualade laiendamine toimusid nüüd ikka hoogsamas tempos. Nende järjest kasvavate nõudmiste täitmine veeretati talupoegadele, kel polnud enam võimalusi end kaitsta. Endine lepinglaste suhe kadus nüüd täiesti, asendudes võitjate ja võidetute vahekorraga. Talupoegade järjest halveneva majandusliku olukorra tagajärjel vähenesid järkjärgult ka nende isiklikud õiguseid. Keskaja lõpuks talupoeg kinnistati maa külge ning muutus mõisniku ekspluateerimisallikaks.

Talumajandus. XIII saj. teisel poolel hakkas Eestigi talu põllunduses läbi lööma kolmeväljasüsteem senise kaheväljasüsteemi asemel. Kui seni oli viljuse all olnud vaid $^1/_2$ põldudest, sai nüüd kasutada $^2/_3$ ja kesaks jäi ainult $^1/_3$. See uuendus võimaldas põldu kasutada senisest märksa intensiivsemalt. Põlispõldude kõrval kasutati ka veel ale- ja kütispõlde küla ühismaadel.

Suurimaks põllumajanduslikuks produtseerijaks keskajal ei olnud mitte mõis, vaid talu. Siingi, nagu mõisadeski, seisis esikohal teravilja, eriti rukki ja odra ning mõnel määral ka kaera ja nisu tootmine. Peale selle viljeldi herneid, läätsi ja tatraid. Kiudtaimedest olid tähtsad kanep ja lina. Vigala ümbruse lina oli koguni hästiminev eksportkaup. Omatarvituseks kasvatati naerist ja humalaid. Õlut tarvitati tol ajal rohkesti.

Põllutööriistadest olid tarvitusel ader, äke, vikat,

sirp jm. Teravili kuivatati ja peksti rehtedes. Jahvatati käsikividel ja ka veskites.

Paremate põlluharimisviiside tarvitamisele võtmist takistas tugevasti saraskondlikust korrast tingitud segiasendlik põllujaotus. Talupojal ei olnud võimalust harida oma põlde teisiti, kui tegi seda kogu küla, ta pidi alistuma sunduslikule harimis-, külvi- ja lõikuskorrale.

Põllunduse kõrval oli arenenud ka karjandus, kuigi seda ei arendatud piimamajanduslike sihtidega. Kari tuli arvesse eeskätt lihatarvituse, härjad ka veoloomade seisukohalt. Hobuseidki kasvatati päris rohkesti. Peale selle peeti talus lambaid, kitsi ja sigu; kodulindudest kanu, hanesid ja parte. Loomi karjatati küla ühisel karjamaal ja peale viljakoristamist ka külaväljadel.

Rannikuil oli arenenud kalandus, kuid ka talunikud tegelesid kalastusega. Veel keskaja lõpul oli tarvitusel muinasajast pärinev kord, et sisemaagi külad omasid kalastuskohti ja õigusi taludest hoopis kaugemal mererannal. Ka jahipidamisõigus säilis alguses talupojal, kes võis maahärra-aladel vabalt metsastada. Juba varsti hakkasid aga läänimehed seda õigust kärpima. Talupojad tegelesid ka mesindusega, mis keskajal esines ainult metsmesinduse näol.

Talu keskmine suurus oli 1 adramaa, leidus aga talusid, mis olid väiksemad või ka suuremad kui 1 adramaa. Esines isegi 5—6-adramaalisi talusid, kuid seesuguseid, suuruselt juba mõisu meenutavaid talusid oli vähe.

Adramaa oli tuntud juba vanadel eestlastel ja tähendas algul põllumaa ühikut koos heina-, karja- ja metsamaade ning kalastuspaikadega. Seega ei ole adramaa mitte mõõduühik, vaid selle all tuleb mõista teatud majanduslikku ühikut, normaaltalu, mida suudetakse harida ühe hobuse ja adraga. Ühtlasi arvestati adramaid ka külvivilja hulga järgi. Seega ei olnud adramaa tegelik ulatus kaugeltki ühtlane.

Asustus maal. Asustusviiside seisukohalt valitses Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel juba õige varasest ajast alates suur erinevus. Põhja-Eestis elati küladena koos, Lõuna-Eestis oli küla kõrval tugevasti arenenud ka üksiktaluline asustus. Asustuse eriviisid olid tingitud majandusliku tegutsemise laadist, pinnase

omadusist ja maastikulisist tingimusist. Asukad liitusid külaks produktsiooni huvides. Üksiktalus tulebki näha külalise asustuse algrakku, millest soodsail tingimusil võis aja kestel kujuneda küla.

Arvestades tolleaegset primitiivset põlluharimisviisi, oli asustus meil küllalt t i h e. Seda tihedust ei saa küll võrrelda Lääne-Euroopa omaga, ta ületab aga Soome ja Rootsi rahvastikutiheduse. Asustatud olid kõigepealt muidugi parima, kõrgema pinnasega maa-alad. Eriti tihedaks tookordsete olude kohta kujunes asustus Sakalas, Ugandis, Järvas ja Virus. Hoopis hõredam oli asustus kehvema pinnasega ja soistel ning metsastel aladel. Aga rahvaarvu kasvades tungis talupoeg varsti neilegi küladevahelistele metsa- ja võsamaadele.

Kõrgemalt poolt juhitud kindlasüsteemilist asustuspoliitikat keskajal Eestis ei teostatud. Katsed s a k s a t a l u p o j a asustamisega ei andnud tulemusi. On arvatud, et meri heidutas tagasi saksa talupoja, kes Läänemere lõunarannikul oli Saksa idakolonisatsiooni tõeliseks kandjaks.

Asustuse tihenemine ja levimine uutele aladele toimusid peamiselt s i s e k o l o n i s a t s i o o n i teel ja teostusid osalt majanduslikkude tegurite, osalt talurahva loomuliku juurdekasvu survel.

Vähesel määral on Eesti ala asustus vastu võtnud ka võõrast verd Soomest, Venest jm., kuid see pole oma vähesuse tõttu jätnud jälgi. Võõrasukad sulasid varsti maa pärisrahva hulka.

XIII saj. algul võiks eestlaste üldarvu hinnata mitte alla 150 000, keskaja lõpul see arv tõusis aga 250 000—280 000-ni.

Talurahva ühiskondlik liigestus. Maa kõrgeimasse kihti, k õ r g v a s a l l i d e hulka pääses ainult väike arv eestlasi. Kaotanud oma seisundi tõttu lähema kontakti talurahvaga, kaotasid nad varsti ka oma rahvuse ning sulasid täiesti maa saksa soost kõrgematesse kihtidesse.

Samuti pääses eestlasi m a a v a b a d e ehk v ä i k e l ä ä n i m e e s t e ridadesse. Nende läänid olid mitmesuguste väiksemaõiguslikkude läänitavade alusel antud ja vastasid oma mõõdult talule. Tavaliselt antigi väikeläänimehele tema s e n i n e t a l u. Väikeläänimehed olid vabad kõigist talul lasuvaist koormusist. Vastutasuks lasus neil k e r g e r a t s a v ä e l a s e k o h u s t u s läänihärra sõjaväes. Sõja puhkudel pidid nad väljas olema oma

hobuse ja relvastisega. Selliseid väikeläänimehi võis kohata üle terve maa. Eriti tihedasti esines neid aga O r d u m a a - a l a d e l, kus ei soodustatud suurläänide kujunemist. Sellise väikeläänimehe näitena võiks mainida Muhu Koguva vabatalupoegade esivanemat Hanskenit, kes sai oma 2½ adramaa suuruse talu a. 1532 ordumeister Wolter v. Plettenbergilt, kohustusega pidada sõjaratsut ja kostitada kord aastas lähedal-asuvat Maasilinna ordufoogti.

Keskaja lõpul, mil läänisõjavägi kaotas oma senise tähtsuse kutselise palgasõdurite-väe ees, minetas ka väikeläänimees oma sõjaväelise seisundi. Talle pandi nüüd uued kohustused; ta hakkas tegutsema ratsakäskjalana ja temalt nõuti nüüd väiksemaid asikoormusi. Seejuures säilitas ta oma isikliku ja liiklemisvabaduse ning lääni pärandatavuse meesliinis.

Talurahva kolmanda kõrgema kihi moodustas v a b a t a l u p o e g a d e seisus. Järjest enam areneva rahamajanduse tõttu suutsid talupojadki majanduslikult paremale järjele tõusta. Neile osutus kasulikuks lunastada teatud summa eest talul lasuvad loonusandamid ja maksud kas täielikult või osaliselt. Sel puhul tehti nende vakuraamatusse vastav märkus. Kui talupoeg ei jõudnud vaesumise tõttu oma makse välja osta, langes ta madalamasse kihti tagasi. Vabatalupoegade hulka kuulusid ka möldrid ja kõrtsmikud ja mõisa ametimehed, nagu kupjad ja kiltrid.

Kõige suurema ühiskondliku kihi moodustasid a d r a t a l u p o j a d, kes nn. üldvabadena säilitasid nii majandusliku kui isikliku vabaduse. Nad olid veel oma maa täisperemehed ja võisid teha oma talule võlgu; neil oli õigus osa saada külakonna tuludest. Nende talud olid maksustatud mitmesuguste asjaliste koormustega ja teokohustusega, mis keskaja esimesel poolel polnud kuigi suur. Keskaja teisel poolel toimus ses suhtes suur pööre. Maksu- ja teokoormused mõisa vastu kasvasid talumajapidamisele liiga pingutavaks. Talud vaesusid ja sattusid majanduslikku sõltumusse mõisast. See hakkas aja jooksul mõjutama halvenemise suunas ka talurahva õiguslikku seisundit. Lõpuks kaotasid adratalupojad osaliselt oma isikliku vabaduse ja kinnistati maa külge.

Madalaima ja arvult üsna väikese seisuse moodustasid o r j a d, nn. t r ä ä l i d. Juba muistses Eesti ühiskonnas oli olnud orje; need olid aga võõra päritoluga sõjavangid. Samuti olid nad nüüdki ena-

masti sõjavangid, aga ka võlaorjusse langenud isikud. Sel teel võis nende hulka sattuda ka vabu eestlasi. XV saj. algul hakkas kristlik kirik hoogsalt võitlema orjaseisuse kaotamise eest. Kedagi ei tohitud üle 10 aasta orjuses pidada ja träälidele anti õigus end raha eest vabaks osta. Ja XV saj. keskpaiku kaduski träälide seisus.

XV saj. algupoolel tekkis talurahva sotsiaalses kihistuses uus rühmitis — üksjalad, esmalt Põhja-Eestis ja Saaremaal, hiljem üle kogu maa. Nende talud olid väiksemad adramaa-talupoegade omadest ja asetsesid üksiktaludena väljaspool külakondi metsa- ja võsamaadel. Need tekkisid vanatalude kasvamisega, mille tõttu nooremaile poegadele neis ei jätkunud enam elamisvõimalusi. Viimased asusidki „üksjalgadena" uudismaadele. Oma nimetuse said nad kohustusest sooritada mõisale üks jalapäev nädalas.

Maatute talupoegade kihi moodustasid talusulased ja vabadikud. Talusulased olid aastapalgalised ja maksid oma peremeeste kaudu mõisale väikest rahalist maksu. Peremehel olid sulase üle suured õigused. Näit. võis peremees sulast selle ennetähtajalise lahkumise korral tagasi nõuda. Vabadikkude hulka kuulus päevilisi, saunikuid, kalureid, väikesi maa-käsitöölisi jne. Ka nende kohustused mõisa vastu olid kindlaks määratud. Eriti rohkesti tarvitati neid talgutel.

Talupoegade maksukohustused. Koormused, mis alistumise järel sõlmitud kokkulepete alusel maa pärisrahvalt võeti, olid esmalt üsna tagasihoidlikud, osutasid aga hilisemal ajastul tugevat kasvamistendentsi.

Tähtsaimaks maksuks oli vilja- ehk suurkümnis, mis moodustas 10%-lise tulumaksu. Esimestel ristiusustamis-aegadel seda maksu eestlastele peale ei pandud, vaid selle aset täitis siis erilise soodustusena pool väiksem hinnusmaks.

Hinnus oli kindel mõõdumaks, mis kohustas andma igalt adramaalt 1/2 punda vilja (pund = 20 leisikat à 20 naela). Kuid juba 1220-ndate aastate vastuhaku järel hakati karistusena nõudma kümnist. Ajastu lõpul kasvas aga kümnis vähemalt 25%-liseks. Samuti mitmekordistus hinnusmaks.

Karjamajanduselt tasus talupoeg karja- ehk väikekümnist, mille alusel talt nõuti karja juurdekasvult iga kümnes noor-

loom. Et karjakümnise arvestamine oli tegelikus elus väga raske, asendati ta keskaja lõpu poole rahamaksuga. Varsa eest maksti 1—3, vasika eest 1/2—2, lambatalle eest 1/2 šillingit.

XIII saj. allutati adratalupojad üldisele rahalisele maamaksule. Igalt adramaalt maksti 1—2 marka maaraha. Üksjalad maksid selle asemel üksjalaraha 1/4—3/4 marka. Ühtlasi pidid talupojad keskaja lõpu poole tasuma mõisale veel nn. jaoseid — tarbeja ehituspuid, süsi sepikodadele, viljakotte, lehmalõõgu, võrgulõnga, kanu, mune, herneid, kapsaid, naereid jne.

Vakuõiguse põhjal nõuti talupoegadelt vakupeolaua korraldamist. Kümnise või hinnuse vastuvõtmise puhul pidid talupojad katma härradele pidulaua, kus siis ühiselt söödi-joodi. Neid koormusi kandsid vakusesse kuuluvad adratalud ühiselt; hiljem haarati sellesse ringi ka üksjalad. Sel puhul pidi talupoeg tooma härgi, lehmi, lambaid, sigu, kanu, leiba, vilja, õlut, võid, sibulaid jne. jne. Keskaja lõpu poole püüdsid mõisnikud vähendada kulutusi pidulauas ja hoida saadud andameist osa endile. Talupojad eelistasid aga vakusemaksu õiendada rahas. XVI saj. makstigi sööma- ja joomarahaks 1/3—1/2 marka adramaalt.

Nende reaalkoormuste kõrval nõuti aga talurahvalt ka isikumaksu. Esmalt maksustati vabadikud ja talusulased, mõnel pool hiljem ka peremehed. Maksu suurus oli 2—10 šillingit. Isikumaks moodustas eeskätt maatute kohustuse põhimikuhärra vastu.

Peale mõisamaksude lasusid talupojal veel kohustused kiriku ja maahärra vastu. Preestrite ja kirikute ülalpidamiseks pidid talupojad andma igalt adramaalt preestriviljana 2 külimittu vilja. Põhimikuhärrad pidid omalt poolt maksma umbes sama palju nn. sinodivilja. Tegelikult veeretasid nad aga sellegi maksu talupoegadele.

Sõjalistest maksudest lasus taludel nn. meistrimaks. Maa vallutamise järel nõuti talupoegadelt väeteenistust maahärra vägedes, rüütliväe asendamisel palgasõduritega langes aga talupoegadele selle kohustuse asemel rahaline maks, mida võeti igalt adramaalt. Sõdade puhul nõuti erakorraliste sõjamaksude ja kontributsioonide tasumist ning kohustati iga vakust pidama üht sõjaratsut.

Talupoegade maksud polnud kaugeltki ühtla-

s e d, ühes mõisas olid nad väiksemad, teises suuremad. Tavaliselt olid nad s u u r e m a d l ä ä n i m e e s t e m õ i s a d e s võrreldes maahärrade mõisadega. Mõisa suurimaks tuluallikaks keskajal olid talupoegadelt laekuvad maksud, mis sageli mitmekordselt ületasid mõisa oma majapidamisest saadud tulud. M a k s u d k a s v a s i d aegade jooksul nii suureks, et t a l u p o e g n e i d e n a m t a s u d a e i s u u t n u d ja selle tagajärjel võlgadesse sattus.

Talupoegade teokoormused. Keskaja algul ei olnud talupoegade teokohustused veel kuigi suured. Näiteks nõuti Läänemaa talupoegadelt XIII saj. lõpu poole iga adramaa pealt aastas ainult üks künnipäev härgade ja rakmetega ja 2 päeva viljalõikust. Ent rööbiti üha suuremat tähtsust omandava mõisamajanduse arenguga kasvasid ka mõisaomanikkude nõudmised talurahva tööjõu järele. Eriti kiiret kasvu näitasid teokoormused läänimeeste mõisades. Ordu ja piiskopi vahelistes võitlustes oli vasallide poliitiline osatähtsus tugevasti tõusnud, sest mõlemad pooled vajasid nende poolehoidu. Seetõttu ei söandanudki maahärrad vasallidele takistusi teha teokoormuste kõrgendamisel. Maahärrade mõisades tõusid teokoormused palju tagasihoidlikumalt, sest neile polnud maaharimine just ainsaks ja esmajärgulise tähtsusega tuluallikaks. Ka oli nende maaaladel mõisade võrk palju hõredam kui läänistatud aladel; seetõttu langes ühe mõisa alale palju rohkem talupoegi, kes suutsid kõrgemategi teomäärade juures mõisa väljad üles harida.

Tähtsaimaks teoliigiks oli t a v a l i n e m õ i s a t e g u. Sel alal nõutavate teopäevade arv oli eri mõisades erisugune. Eriti suur oli vahe maahärrade ja eramõisade vahel. Keskaja lõpu poole nõuti näiteks Tallinna linna ja Padise kloostri mõisades aastas ainult 6—9 päeva tegu. Kaarma piiskopi mõisas nõuti aastas 45 päeva tegu. Eramõisades küündis aga teopäevade arv sadadesse ja laienes keskaja lõpul juba kogu nädalale. Nii nõuti näiteks XVI saj. keskel Tartu piiskopkonnas Cardelli mõisa talupoegadelt rakmetegu igal tööpäeval. Samasugused teonormid kehtisid ka Maydel'i talupoegade eramäärustikus. Peale selle nõutakse veel a b i j õ u d e mitmesugustele hooaja-töödele. Neid norme võib pidada eramõisades üldiseks. Ü k s j a l g a d e l t, kellelt varem oli nõutud üks jalapäev, nõuti nüüd 2—3 jalapäeva nädalas.

Teiseks teotöö liigiks oli korrategu, s. t. talude ühine kohustus, mille jagasid asjaosalised omavahel ise, sooritades kordamööda kindlas järjekorras mõisa väiksemaid ja juhuslikke tööülesandeid. Nende hulka kuulusid loomade karjatamine, karjatalitamine, kalastamine, ehitustööd jne. Kuna tavaline teoline oli omal söögil, sai korraline vähemalt õhtusöögi mõisast.

Kolmanda teotöö liigina esinesid talgud. Selle töövormi laenas mõis Läti ala talupoegadelt. Kiireloomuliste hooajatööde tegemisel (nagu sõnnikuvedu, heinategu, viljakoristamine), kus vajati palju lisa-tööjõudu, kutsus mõis kogu oma talurahva tööle. Töö lõpetamise järel anti teolistele süüa ja juua ning võimaldati tantsida. Esmalt oli talgutest osavõtt vabatahtlik, muutus aga hiljem kõigile adratalupoegadele, üksjalgadele ja vabadikele kogu nende peredega sunduslikuks.

Ülemäärane ja omavoliline teokohustuste tõstmine võimaldus mõisnikel eriti kergesti seetõttu, et neil oli talupoegade üle ka kohtumõistmise õigus. Töölt puudumise eest karistati rängalt. Maydeli eramäärustik XVI saj. määrab esimesel korral trahviks ühe lamba, teisel korral vangistuse ja kolmandal korral ihunuhtluse. Mõisahärra otsus oli lõplik, ja edasikaebamise võimalus puudus.

Sunnismaisuse tekkimine. Keskaja teisel poolel tõusid talupoegade teo- ja maksukoormused mitmekordseks. Et see tõus polnud kaugeltki kõigis mõisades ühesugune, siis meeleheitele aetud talupoeg, mitte enam suutes täita mõisakohustusi, sageli loobus oma esiisade kodust ning põgenes mujale, kus olud olid paremad. Talupoegade pagemine tõi mõisale majanduslikke kaotusi, sest tühjaksjäänud talust ei saadud makse ega vajalikku tööjõudu. Sääraste kaotuste vältimiseks püüdsid härrased juba varakult teha talupoja lahkumise talust olenevaks nende loast. Maksukoormused tõusid paiguti nii kõrgeks, et talupoeg ei suutnud neid kanda ning võlastus. Tunduvalt raskenes talupoegade olukord XIV sajandil, mil korduvad ikaldusaastad ja poliitiliselt ning sotsiaalselt rahutud ajad sootuks hävitasid talurahva majandusliku jõukuse. Eriti rasked olid 1343. a. vastuhaku tagajärjed. Hulk talupoegi hukkus. Harju-, Lääne- ja Saaremaal jäi maa suurelt osalt rahvast tühjaks. Sellelt hõrenenud teotegijate koosseisult

nõuti nüüd üha suuremaid kohustusi. Igal pool tõstsid mõisnikud omavoliliselt talupoegade koormusi. Selle tagajärjel sattus talupoeg majanduslikult nii viletsasse seisundisse, et ta pidi otsima võõrast abi. Talu niikuinii vähenenud saagist ei jäänud talle midagi müügiks. Abi võis talupoeg saada ainult mõisahärralt laenuna. Laenude ja tasumata jäänud maksude tõttu sattus talupoeg täielikku sõltumusse mõisahärrast. Kohtuhärruse alusel võis mõisnik talupoega niikaua ta elukohas kinni pidada, kuni see tasus oma võla. Talupojad pidid vandega tõotama, et nad ei lahku oma taludest, kuni nende võlad pole kustutatud. Läänemaa talurahvaõigus XIV ja XV saj. vahetuselt lubas talupoega elukohta vahetada alles siis, kui ta on tasunud kõik võlad oma senisele isandale. Hoolimata karistusest, mis talupoega ootasid kohalt lahkumisel (nagu kogu varanduse kaotamine), reageeris ta talumatuks muutunud seisundile põgenemisega. Tavaliselt võeti teistes mõisades selliseid põgenikke meeleldi vastu, sest need tõid juurde uusi väga vajalikke töökäsi. Uudisasukaile anti esimesil aastail koguni mitmesuguseid soodustusi.

Et aga teotegija ning maksumaksja oli endisele peremehele samuti tarvilik, siis püüdis see põgenenud talupoega kätte saada või leppis mõnel juhul ka võla likvideerimisega. XIV saj. kujunes tavaks see nn. „mees või võlg" põhimõte. 1424. a. Valga maapäeva otsusega anti sellele põhimõttele ühtlasi seaduslik jõud ning ta hakkas kehtima üle kogu maa. Ainult linnad ei tunnustanud seda korraldust, sest see ähvardas võtta neilt odava tööjõu juurdevoolu. Kuid põhimikuhärradele endilegi polnud tookordse inimeste ja tööjõu puuduse ajajärgul see seisukoht kasulik. XV ja XVI sajandi omavahelistes kokkulepetes taandutigi sellest ja hakati tagasi nõudma põgenenud talupoega. Niiviisi kinnistati talupoeg tegelikult oma maa külge; ta pidi elama seal, kus ta oli sündinud.

XV saj. pandi sunnismaisus kehtima ainult adratalupoegade kohta; alles järgneval sajandil laiendus see teistelegi talurahvaliikidele. Kuid tegelikult esines talupoegade ärakargamisi ka nüüd küllaliselt, sest mõisad ise, kes vajasid hädapärast tööjõudu, ei pidanud kokkuleppeist kinni. Samuti ei tunnustanud jõukad ja iseteadvad linlased meeleldi põhimikuhärrade antud sea-

dusi. Siin tegelikult jäi ikkagi kehtima vana põhimõte, et „linna õhk teeb vabaks".

Talurahva õiguslik seisund. XIII saj. alistumislepinguis oli talupoegadele kinnitatud täielik omandiõigus nende talude suhtes. Ainult juhul, kui talupojal polnud otseseid pärijaid, langes talu peremehe surma puhul vaibevarana mõisnikule. Tegelikult toimisid aga mõisnikud väga omavoliliselt, mis oli neile seda kergem, et nad omasid ühtlasi kohtuhärrust. Juba varakult esineb kaebusi talumaade mõisastamise kohta. Kuigi talupojal oli raske leida vajalikku kaitset paremas majanduslikus ja õiguslikus seisundis oleva mõisniku vastu, käsitati selliseid omavoli-akte nii talupoja kui mõisniku poolt ülekohtuna. Mõnel juhul esines isegi talupoegade müümist ilma maata, mis on õigupoolest pärisorjust iseloomustav nähtus. Siiski ei saa talupoega keskaja lõpul veel nimetada pärisorjaks, sest ta omas hulka õigusi, mis ei sobi pärisorja mõistega, näit. küll mõnevõrra kärbitud omandiõigust. Samuti oli üldiselt tunnustatud talupoja õigus oma töösaadustele ja vallasvarale. Alles ajastu lõpu poole hakkasid põhimikuhärrad nõudlema ostueesõigust, mille järgi talupoeg pidi müüdavaid saadusi esijoones pakkuma mõisnikule ja võis neid alles viimase keeldumisel vabalt müüa. Talupoja maaomandiõigust oli samuti teatud määral kärbitud. Põhimikuhärrad olid omandanud talumaade suhtes mitmesuguseid hooldamisõigusi; nii võidi juhul, kui talupoeg majandas oma talu halvasti, teda kohtuotsusega talust välja tõsta.

Ka õigusemõistmise alal võis talupoeg esialgu kaasa rääkida. Läänistatud maa-aladel siirdus kohtuhärrus läänimehele lääni piirides elavate talupoegade suhtes. Maahärruslik foogtikohus asendati siin mõisakohtuga. Foogt või läänimees teostasid kohtumõistmist koos talupoegadest kaasistnikega. Keskaja algul olid selliseiks õiguseleidjaiks ehk hirsnikeks maavanemad, hiljem vanemad talupojad. Edasikaebe-instantsiks foogti- või mõisakohtu otsusele oli ajastu algul maahärra, hiljem kadus see võimalus aga üldse. Keskaja lõpu poole tekkisid uute kohtutena adrakohtud, mis seisid täiesti vasallide käes. Adrakohtute kompetentsi kuulusid kõigepealt talupoegade page-

mise protsessid. Eriti raske oli aga talupojal taluda mõisahärra k o d u k a r i- ja kohtumõistmisõigust, mis oli ääretult vali.

Järelikult säilitas eesti talupoeg veel keskaja lõpul teatud õigusi, mis puuduvad pärisorjal. Tema seisundit võiks iseloomustada ä ä r m u s e n i a r e n d a t u d s õ l t l u s e n a pärushärrast.

Linnad.

Linnade tekkimine. Linnade tekkimise ja arenemise peateguriks oli meilgi k a u b a n d u s. Arvatavasti tekkisid esimesed kaubanduse ja tööstusega tegelevad linnailmelised asulad Eesti alal juba v i i k i n g i a j a l, mil kaubanduslik suhtlemine ida ja lääne vahel oli väga elav. Selliseid varaseid linnalisi asulaid oli arvatavasti Iru Tallinna lähedal, Lyndanise jt. Kuid nad hävisid juba enne ajaloolise aja algust. Oma suures enamikus on kõik keskaegsed linnad rajatud m a a l i n n a d e asemele, näit. Tallinn, Tartu ja Viljandi. See lubab oletada, et juba maalinnadel oli teatud kaubanduslikku tähtsust.

Esimese linnana rajati a. 1219—1230 taanlaste poolt T a l l i n n. Varem olid selle kohal maalinn, sadam ja igivana, eelajalooline turuplats. Mõõgavendade ordu, saanud selle kaubanduslikult paljutõotava asula peremeheks, hakkas siia soetama elanikke. Umbes samal ajal rajati ka T a r t u. Soodsa asendi tõttu Vene piiri lähedal kujunes ta varsti suuruselt ja majanduslikult jõukuselt Tallinnale järgnevaks linnaks. Umbes üheaegselt eespool mainitud linnadega peab olema tekkinud ka V i l j a n d i. XIII saj. tekkisid ka väiksemad linnad P ä r n u, H a a p s a l u ja P a i d e, samuti R a k v e r e ja N a r v a, mis aga said linnaõigused alles XIV saj.

Seega on Eesti ala 8 keskaegset linna kõik tekkinud enamvähem üheaegselt. Eesti linnade arv, võrreldunа teiste Põhjamaade omaga, ei olegi väga väike. Norras oli keskajal 8, Soomes ainult 6, Läti alal 10, Rootsis umbes 40 ja Taanis 80 linna.

Linnade sisekorra areng. Õigused, mis pandi linnades nende asutamise puhul vastava maahärra poolt kehtima, olid tavaliselt vanemailt linnadelt laenatud. T a l l i n n a s ja hiljem ka R a k v e r e s ja N a r v a s pandi maksma L ü ü b e k i õ i g u s, kõigis teistes linnades — Riia linnaõigus.

Linna vanimaks juhtivaks võimuks oli arvatavasti maahärra poolt määratud linnafoogt, kes ühtlasi teostas ka õigusemõistmist. Üsna varakult kujunes aga foogti kõrvale omavalitsuslik linnanõukogu ehk raad. Kõige varemini ja täiuslikumalt kujunes linna omavalitsuslik kord välja Tallinnas, kus maahärruslik võim polnud seda takistamas: nii Taani kuningas kui hiljem ordumeister asusid selleks liiga kaugel. Teisteski Liivimaa linnades kujunesid umbes samal ajal autonoomsed raed. Ainult väiksemad linnad jäid teatud määral sõltumusse maahärrast.

Raed koosnesid raehärradest ja pürjelmeistreist, kelle arv olenes linna suurusest. Näit. koosnes Tallinna raad lõplikult väljakujunenuna XVI saj. keskpaiku 14 raehärrast ja 4 pürjelmeistrist. Raad täiendas end ise koopteerimise teel. Raevõimelised olid aga ainult jõukamad linnakodanikud, tavaliselt kaupmehed. See olenes asjaolust, et rae liikmed ei saanud palka ja pidasid oma ametit auametina. Seetõttu kujunes raad suletud, oligarhiliseks ja plutokraatlikuks rühmitiseks, kes pidas esijoones silmas oma seisuskaaslaste huve. Reformatsioonikeerises õnnestus rael oma võimupiire veelgi laiendada; ta omandas kõrgeima võimu ka kiriklikes ja usuasjus. Rael oli õigus anda sundmäärusi ja politseilisi ettekirjutusi. Rae kinnitamist vajasid gildide ja tsunftide põhimäärustikud. Rae juhtimisele allus linnade kogukondlik majapidamine. Välispoliitikaski toimisid raed täiesti oma näengu järgi. Nad sõlmisid mitte üksnes kaubanduslikke, vaid ka kaitselepinguid, otsustasid välislaenude tegemist ja kaubandussulgude teostamist. Tänapäeva mõiste järgi omasid raed peaaegu riiklikku iseseisvust.

Keskaegne linnaühiskonna ja majanduselu organiseerumine. Eriti ilmekalt väljendus keskaja korporatiivne vaimulaad linnaühiskonna organiseerumises gildide ja tsunftide näol. Kõige varasemalt ja ilmekamalt kujunes selline kord Tallinnas, kus gildindus ja tsunftindus olid arenenud juba XIII sajandil. XIV saj. oli siin kolm gildi. Suurde gildi olid koondunud mõjuvõimsaimad ja rikkaimad kaupmehed. Püha Kanuti gildi moodustasid käsitöölised ja kraamipoodnikud. Oleviste gildi olid koondunud alamad ametid, nagu voorimehed, mündrikud, kandjad jne.

Toompeal kui õiguslikult ja halduslikult maahärrale alluvas linnas koondusid käsitöölised omaette Maarja ehk Toomgildi. Hoopis eriilmeline, ainult Liivimaal esinev organisatsioon oli „mustpeade" koondis, mille moodustasid vallalised kaubasellid, peamiselt noored hansakaupmehed välismaalt. Oma nimetuse olid nad saanud oma koondise kaitsepühakult neeger Mauritiuselt.

Gildide ja mustpeade koondise ning tsunftide kindel sisekorrastus kajastus nende põhimäärustes, nn. skraa'des, mis kuulusid rae kinnitamisele. Gildide ja tsunftide eesotsas seisid nn. oldermannid ühes kaasistnikkudega. Neid valis ametisse vastav organisatsioon ja kinnitas raad. Juhatuse kõrval omas teatud tähtsust ka üldkoosolek. Peale kutsealaliste huvide taotlesid gildid ka seltskondlikkuse arendamist oma liikmeskonnas.

Käsitöölised koondusid oma erialaliste huvide alusel tsunftidesse. Tsunfti kuulumine sai aja jooksul sunduslikuks ning väljaspool tsunfti tegutsejaid, nn. tsunftijäneseid ehk käperdajaid kiusati taga. Tsunfti ülesandeks oli valvata selle järele, et meistrid käituksid solidaarselt, et nad üksteiselt töötellijaid ära ei meelitaks ega materjali ostmisel üksteist ei kahjustaks. Salajane töötamine oli keelatud, samuti pühapäevatöö. Samuti valvati väljaspool linnapiire töötamise järele, sest käsitööd, nagu kaubandustki, peeti eranditult linlaste elatusalaks. Tsunft valvas ka töö kvaliteedi järele ja normis toodete hindu. Ametiõppimiseks oli tavaliselt määratud 7 aastat, mis oli tolleaegse primitiivse töötehnika juures üleliia pikk aeg. See võimaldas õpipoiste ja sellide tööjõu omakasulist ekspluateerimist.

Nagu Lääne-Euroopas, oli Eestiski iga ametiala sellide ja õpipoiste arv kindlaks määratud. Meistrite üleliigne rikastumine polnud võimalik ja esialgu võis iga käsitööline, kel oli vajalisi teadmisi ja oskusi, usina töö juures meistriks tõusta. Keskaja lõpu poole tegi tsunftindus ka meil läbi mitmesuguseid muudatusi ja kriise. Töö ei võimaldanud pikapeale enam tsunfti liikmeile seisuskohast elatust. Pineva olukorra lahendamiseks hakati piirama õpipoiste, sellide ja meistrite arvu. Meistriks saamine muutus üha raskemaks: pikendati õppeaega, suurendati meistritöö nõu-

deid, kõrgendati sisseastumismaksu ja kostitamiskulusid sel puhul jne. Nii muutusid meilgi tsunftid kinnisiks, oligarhilisiks organisatsiooneks.

XIV saj., mil Eesti linnad tõusid Hansa-Vene vahelises kaubanduses juhtivale kohale, hakkas ka käsitöö linnades omandama suuremat erikaalu. XIV saj. oli Tallinnas üle 50 eri käsitööharu, XV saj. koguni 73.

Keskendava ja maa üldhuvide eest hoolitseva riikliku võimu puudumine võimaldas linnadel ajada sageli maa suhtes egoistlikku poliitikat. Nad pidasid kaubandust oma eriõiguseks ja arvestasid maa huve ainult niipalju, kui see oli neile endile kasulik. Nad püüdsid endile kaubandusaladena kindlustada ümbruskondi ja tagamaid, tõrjudes sealt välja kõik teised. Kogu kaubavahetus pidi toimuma linna kaupmeeste vahendusel, võõras ei tohtinud kaubelda võõraga ega talupoegadega. Eriti kiusati taga maakaubandust ja käsitööd linna lähemas piirkonnas, nn. sundpenikoorma ulatuses. Kaugkaubandusega tegelevad linnad püüdsid teha üksikute kaubaartiklite transiiti oma monopoliks, nõutades endale vastava aine laokohaõiguse. Nii toimis näiteks Tallinn Hansa ajal soolakaubanduse suhtes. Et seesugused monopolistlikud laokohad sageli ei asetsenud kaubaliiklemise seisukohalt kõige soodsamas kohas, siis osutusid sellise poliitika tagajärjed küll kasulikuks vastavale linnale, mitte aga kogu maale.

Meie linnadest suutsid tol ajal teatud rikkusi koguda vaid need, kes tegelesid transiitkaubandusega, nagu Tallinn, Tartu ja Narva. Teised linnad, kes tootsid ainult siseturu jaoks, ei saanud kaugeltki sel määral areneda. Ka olid linnad ise väikesed, sest rahvaarvu juurdekasv väljastpoolt oli maa suletuse tõttu väga piiratud. Maa, kus talupoegkond üha enam vaesestus, ei tulnud aga linnakauba tarbijana kuigi palju arvesse.

Rahvastiku ühiskondlik jaotus kujunes eelöeldu taoliseks ka väikelinnades. Gilde ja tsunfte esines kõigis linnades, isegi aleveis. Nad ei suutnud aga väikelinnades omandada suuremat tähtsust, sest käsitööd ja kaubandust viljeldi siin võrdlemisi vähe. Väikelinnade elu ei erinenud tavaliselt kuigi palju ümbruskonna

maa elust. Peamisteks elatusaladeks olid siingi põllundus ja karjandus.

Hansa-Vene kaubandus ja Liivimaa linnade osa selles. Lääne-Euroopa idakaubanduse traditsioonid ulatuvad tagasi VIII sajandini. Selle algelise viikingikaubanduse tähtsamaiks lähtekohtadeks olid Birka ja Ojamaa — sihiks Novgorod, kus viikingeil oli koguni oma kaubakoda.

XIII saj. tõusis Läänemere kaubanduslikuks valitsejaks Saksa Ühiskaupmehe Koondis, kes samuti pidas suhteid Venemaaga. Vene-sõitude tähtsaimaks keskuseks kujunes nüüdki Ojamaa Visby linnaga. Kaubanduslikke huve tundis Saksa ühiskaupmeeskond ka Liivimaa vastu. Liivimaa lõplik vallutamine andis talle siin mitmeidki senisest soodsamaid peatuskohti. See riivas tunduvalt senise kõikvõimsa keskuse Visby huve. Tugevaim võistleja Visbyle ja Saksa Ühiskaupmehe Koondisele tekkis aga Põhja-Saksa linnade rühmast Hansast, kelle Läänemere-huvid leidsid Lüübekis energilise eestvõitleja. XIII saj. 2. pooleks suutis tõusev Lüübek Visby kõrvale tõrjuda.

Hansa idakaubanduse tähtsaimaks eesmärgiks oli kaubasidemete loomine Põhja-Vene linnade Novgorodi ja Pihkvaga. Ka Saksa ühiskaupmeeskond oli loonud endale Novgorodis alatise vahetalitusasutise. XIV saj. tõusis selle juhtijaks Lüübek, kes oli sajandi lõpul omakorda sunnitud taganema uute vägevate majanduskeskuste — Liivi linnade ees. XIV saj. lõpuks tõusid Tallinn ja eriti Tartu Novgorodi kaubakontoris tähtsaimaks teguriks. Riia, kes omas samuti pretensioone Novgorodi-kaubanduse kohta, pidi sisevõitluste tõttu Orduga loobuma võistlusest Eesti linnade kasuks. Nii oli XV sajandiks idakaubanduspoliitika juhtimine terves ulatuses läinud Eesti linnade kätte. Need toimisid täiesti iseseisvalt; mööda minnes Hansast kutsusid nad kokku Liivi linnadepäevi, kus arutati kõigepealt Liivimaa kaudu toimuva transiidi küsimusi, sõlmiti kaubalepinguid, kuulutati, kui tarvis, Venele kaubandussulgusid, reguleeriti kaubahindu, anti määrusi jne. Saanud endale Vene kaupade laokohaõiguse, kujunes Tallinn otsekui Novgorodi sadamaks. Novgorodi kontor muutus aga mingiks Liivimaa linnade, eeskätt Tartu filiaaliks. Nii

oli XV sajand Eesti linnade majanduslikuõitsengu ajaks.

Puhuti kippusid seda seisundit häirima poliitilised vahekorrad. Ordul oli Pihkva ja Novgorodiga korduvalt sõjalisi kokkupõrkeid, mis paratamatult pidid mõjutama Hansa-Vene kaubandussuhteid. Eriti teravaks muutusid Hansa-Vene suhted Moskva suurvürsti Joann III ajal, kes ajas senisest teadlikumat Läänemere-poliitikat, püüdes Venet majanduslikult vabastada välismaalaste survest. Hävitanud Novgorodi ja Pihkva poliitilise iseseisvuse, sulges ta a. 1494 Novgorodi Hansa kontori. See samm tabas väga rängalt selles juhtival kohal olnud linnu. Tallinnas tekkis selle tagajärjel rida pankrotte. Kuid Liivimaa oli poliitiliselt juba niivõrd laostumas, et linnad ei julgenud Moskva vastu tarvitusele võtta kaubandussulgu, mis varem oleks olnud endastmõistetavaks sammuks.

Kuid aegamööda ilmnes, et Liivimaa linnad suudavad iseseisvalt arendada õieti soodsamat kaubavahetust Venega kui koos võistlevate Lääne-Hansa linnadega. Nüüd kandus Vene kaubandus Läänega Novgorodi asemel täielikult Liivimaa linnadesse. See võimaldas neile endisest ulatuslikuma majandusliku õitsengu. Sihikindlalt hakkasid nad läänehansalasi eemale tõrjuma kõigist kaubatehinguist venelastega. Nüüd pandi üldiselt kehtima seni ainult mittehansalaste kohta kehtinud põhimõte, et võõras ei tohi otseselt, ilma kohaliku kaupmehe vahenduseta, kaubelda võõraga. Venelasile oldi seevastu endisest vastutulelikum. Kõik see tõi Liivi kaupmeestele suuri kasusid. Lüübeki korduvad protestid jäeti tähele panemata.

Kuid see Liivimaa linnade omakasulik kaubanduspoliitika osutus siiski üsna lühinägelikuks, sest selle tagajärjeks oli Lääne-Hansa linnade poliitiliste huvide jahtumine Liivimaa vastu. Olles täiesti kõrvale tõrjutud tulutoovast Vene kaubandusest, ei tundnud need enam huvi Liivimaagi iseseisvuse säilitamise vastu. A. 1558 alanud Liivi-Vene sõja puhul jäid Lääne-Hansa linnad Baltimaal arenevate sündmuste vastu täiesti ükskõikseks.

Kaubateed ja liiklemissuunad. Eestlaste maa-alal oli juba muinasajal kaubanduslikult tähtis koht Lääne- ja Ida-Euroopa vahelistes suhetes. Oma geopoliitilise asendi tõttu tõusis see ala varsti täht-

saks transiitkaubanduse sõlmpunktiks. Siinsed soodsad sadamad olid mugavaiks peatuskohtadeks Idasse sõitvaile laevadele ja laokohtadeks Läände suunduvaile kaupadele.

Idapoolseist kaubakeskusist kujunesid Eesti ala seisukohalt tähtsamaiks Novgorod ja Pihkva. Varasemail aegadel kasutati Novgorodi sõitmiseks peamiselt veeteed Läänemerelt Väina jõe kaudu või Soome lahest Neeva jõe kaudu Ilmjärvel asetsevasse Novgorodi. Maanteid hakati kasutama eeskätt seejärel, kui maa oli alistatud. Riiast suunduti siis Võnnu, Vastseliina või Tartu kaudu Pihkvasse ja sealt Novgorodi. Kuid Riiast pääseti Novgorodi ka mööda Narva kaudu kulgevat teed. Vähem kasutatud oli tee Riiast Pärnusse ja sealt Pärnu jõge ja Emajõge mööda Tartu, kust siirduti edasi Pihkvasse ja Novgorodi. XV saj., mil Novgorodi ja Pihkva kaubanduses juhtival kohal on Eesti linnad, kaotasid Riia kaudu kulgevad teed oma senise tähtsuse ja esikohale tõusid teed, mis läbisid Tallinna ja Tartut. Tallinn oli XIII saj. keskelt peale Hansa-Novgorodi kaubanduse pea-sissesõidusadamaks. Osa maa- ja veeteid viis Tallinnast Tartu kaudu Pihkvasse ja Novgorodi, osa aga Soome lahe, Neeva jõe, Laadoga järve, Olhova jõe ja Ilmjärve kaudu Novgorodi. Narva kaudu sõideti Novgorodi, kasutades kas maateed või Luuga jõge. Eriti elav oli liiklemine teedel, mis viisid Tallinnast Narva ja Riiast Tartusse.

Et Liivimaa linnad kuulusid juba varajasemast ajast peale Hansa liitu, reguleeris see liiklemist meie maad läbivail teedel. XIV saj. keskpaiku antud määruse järgi oli hansalastele lubatud Liivimaa sissesõidusadamatena kasutada ainult Tallinna, Pärnut ja Riiat. Hilisemal orduajal tulid Novgorodi kaupmehed sageli sakslastele Tallinna vastu ning toimetasid siit ise kaubad edasi. Hansa püüdeks oli monopoliseerida Venesse suunduvad kaubateed ainult hansalastele. Kadedalt kontrollis ja jälitas ta võõraid, kes neid teid püüdsid kasutada. Näiteks lubati madalmaalastel küll XV saj. transportida Hansa kaupu Liivimaa linnadesse, siit kaugemale aga neid ei lastud.

Peale selle ühendasid kaubandussidemed meie kaupmehi veel rootslastega, flaamidega ja soomlastega. Soomega sõlmisid Liivimaa linnad tihedaid kaubandussidemeid, nii et nad muutusid teatavas mõttes Soome tähtsamaile linnadele — Tu-

rule ja Viiburile — pealaokohtadeks. Nii varustas Tallinn Liivimaa ja Vene kõrval ka Soomet soolaga.

Kuigi Lääne-Euroopa ja Vene vahelised kaubateed olid keskaegseid olusid arvestades väga soodsad, toimus kaubavahetus siiski väga aeglaselt; see ajas transpordikulud väga suureks ja tegi kauba kalliks. Suureks takistuseks oli keskaegsele kaubavahetusele samuti teede hädaohtlikkus. Nii maal kui merel tuli võidelda röövlite vastu. Seepärast eelistas keskaegne kaupmees reisida koos suuremais killavooridega. Maahärrad ja linnad püüdsid neid kaitsta, andes neile kaasa relvastatud meeskondi, turbemehi. Merel sõideti koos tervete laevastikkudena, et häda korral üksteist abistada.

Hansa-Vene kaubanduse koostis. Hansa-Vene keskaegne kaubandus seisnes Vene toorainete vahetamises Lääne-Euroopa tööstussaaduste vastu. Vene eksportartikleist olid esikohal karusnahad ja vaha; väiksemal määral veeti välja tuurakala, traani, rasva, seepi, vilja, kasetohtu, hõbedat, jahikulle ja Oriendi läbiveokaupadest siidi, drooge jne. Tähtsamad importartiklid olid kalev, lõuend, lõng, nõelad, kindad, sool, heeringad, vein, õlu, vili, droogid, lõunapuuvili jne.; edasi metallid, nagu hõbe, tina, vask, inglistina, ja metallkaupadest relvad jm.

Venesse ja Ida-Baltikumi veetavaist kaubaliikidest seisid esikohal riie, eriti kalev, sool ja heeringad. Soolakaubanduse tähtsama vahendajana toimis Tallinn. Peamiselt veeti soola siia Biskaia lahest. Siit saadeti sool Novgorodi, Eesti- ja Liivimaale ning Soome, vahel ka Rootsi. Sool moodustas enam kui $^2/_3$ Tallinna läbiveost ja soolakaubandus sai Tallinna jõukuse aluseks. Õigusega öeldi, et Tallinn on ehitatud soolale. Üsna tähtsa sisseveoartiklina esinesid heeringad, mida venelased meelsasti ostsid. Tallinnal oli juba XIV saj. Skånes oma heeringate sissesoolamise paik. Ka veini sissevedu oli üsna suur, sest seda vajati nii erakui kiriklikuks tarvituseks. Veine toodi Saksa- ja Prantsusmaalt ning Hispaaniast.

Vene kaks tähtsaimat väljaveoartiklit olid karusnahad ja vaha. Novgorodi majanduselus tarvitati nahku koguni raha asemel. Kalleid karusnahku, milledest sagedamini esinevad lahitsa-, nirgi-, orava-, piibri-, saarma-, rebase-, ilvese- jt. nahad, saadi laia-

dest Põhja-Vene metsadest nii rikkalikult, et sellega suudeti varustada tervet Lääne-Euroopat. Vaha oli keskajal üldse tähtsamaid kaubaartikleid. Teda tarvitati väga suurel määral kultuslikeks otstarbeiks. Seetõttu oli mesilastepidamine külades väga laialdaselt arenenud. Suurim osa väljaveoks minevast vahast saadi Nižni-Novgorodi ja Karjala aladelt, s. t. soome sugu rahvaste asumisaladelt, kus mesilastepidamine oli eriti hoogsalt arenenud. XVI saj. hakkas l i n a üha suuremat osa etendama Vene väljaveos. Vanimast ajast alates oli Vene ühtlasi transiidimaaks O r i e n d i k a u p a d e l e. Vene kaudu eksporditi Oriendist siidi, idamaa vaipu ja drooge.

Hansa-Vene vahelisest kaubandusest moodustas E e s t i e k s p o r t ainult väikese murdosa. Samuti olid Eesti enda ala tarbed maa väiksuse tõttu kitsapiirdelised. Tähtsamaid eksportartikleid oli siin v i l i, l i n a, h o b u s e d, k a r i l o o m a d, m e s i, v a h a, k a r u s n a h a d jne. Kasutades viljahindade tõusu Lääne-Euroopas XV saj. hakkas Liivis tugevnev mõisavõim teravilja produktsiooni suurendamiseks laiendama mõisapõlde ja nõudma talupoegadelt endisest suuremat maksukoormust viljaandamite näol. Oma majapidamisest ülejääv vili läks kõik väljaveoks. Maa majanduselule osutus see seda tähtsamaks, et Hansa õitseng oli tol ajal juba möödumas. Et kaubaliiklemist endises hoos hoida, vajati uut kohapeal toodetavat väljaveoartiklit, mis oleks suutnud asendada endist transiiti. Teatavat tähtsust omas väljaveoartiklina Eesti alal k a l i n a. Vigala lina oli keskajal kuulus kuni Flandriani. Peale selle veeti välja k a r i l o o m i. Ordu majapidamistes kasvatati hobuseid, millede järele esines nõudmist nii Läänes kui Idas. Teiste eksportartiklite — mee, vaha, karusnahkade jne. — väljavedu ei olnud kuigi laialdane.

Üldiselt oli aga väljavedu Eesti alalt küllaltki suureks kasvanud. Seda pidi paratamatult ergutama maa elunõuete tõus. XVI saj. asetas juba maakaitse-korraldus suuremaid nõudmisi, samuti palgasõjaväe ülalpidamine. Ka vajas halduskorraldus üha suurenevaid summasid. Ajaga tõusid kulutused luksuselegi, sest linnades ja maal arenev peenem seltskondlikkus põhjustas üha suuremaid väljaminekuid.

Rahvussuhted linnades. Oma võõrapäraste sisekorralduste ja ühiskondliku liigiteluga kujunes linn meie maal v õ õ r k e h a k s,

ta ei liitunud lähemalt maa põlisrahvaga ega selle kultuuriliste pärimustega, nagu seda vähemalt püüdis teha kirik. Ta määravama tähtsusega kodanikkondki, kaupmehed ja käsitöölised, olid maa põlisrahvale võõrast verd ja pärinesid enamasti Vestfaalist. Et kasvava jõukusega linnaelu üha enam mitmekesistus, vajati siin ikka enam uusi töökäsi. Neid polnud tarvilisel määral saada sisserändajailt. Seetõttu võisidki paljude käsitööde, eriti mustatöö-tegijad rekruteeruda maa põlisrahva hulgast. Keskaja esimesel poolel suutis maa ses suhtes täita linna nõudeid. Järjest süvenev sunnismaisus takistas aga juba XV ja eriti XVI saj. talupoegade siirdumist linnadesse. Talupojad, kelle olukord maal järjest halvenes, püüdsid kodukohast põgenemisega linna pääseda. Vajadus lihttööliste järele oli linnades tol ajal väga suur, eriti Tallinnas, kus XVI saj. hakkas tõusma teravilja väljavedu. Toetudes oma õigustele kaitsesid linnad väga energiliselt maalt linna põgenenud talupoegi. Linnaõigused määrasid, et linnas asuvat elanikku ei anta kellegi nõudmise peale välja, kui ta suudab tõestada, et ta on viibinud siin juba „aasta ja päeva", s. t. 6 nädalat üle aasta. Raskeid kokkupõrkeid talupoegade tagastamise küsimusis tekkis ses suhtes kõigutamatul Tallinnal väga iseteadliku Harju-Viru rüütelkonnaga. Lõpuks jäid võitjaks aadlikud, sest nende sõjaline võim oli liiga suur selleks, et linnad oleksid julgenud neile täiesti vastu astuda.

Talupoegade linnast väljalülitamisprotsessi hakkas omalt poolt edendama ka arenev linnaelu ise. Keskaja esimesel poolel, mil linnade elanikkond oli veel alles väike ning linnad vajasid abijõude, oli eestlaste protsent linnades küllaltki suur. Neid võeti meeleldi vastu täieõiguslikeks kodanikeks ning nad pääsesid enamvähem kõigisse ameteisse. Vahest ainult kaugkaubandus jäi alaks, kuhu eestlased ei suutnud tungida. Kaubanduslikud operatsioonid ja ühistud eestlastega olid keelatud. Seevastu jäi kohalik väike-, jae- ja talurahvakaubandus suuremalt osalt eestlaste tegevusalaks. Peaaegu eranditult tulid eestlaste hulgast füüsilist jõudu nõudvate kutsete, ametite ja töökohtade täitjad. Need tööalad olid aga enamasti tsunftidesse organiseerimata või olid seda vaid poolikult, s. t. nad polnud päristsunftidega ühevääri-

sed. Siiski leidus terve rida tõelisi täieõiguslikke tsunfte, kus eestlased saavutasid koguni enamuse. Sellised tsunftid olid näit Tallinnas tünderseppade, kasukseppade, kiviraidurite ja müürseppade, kanepipunujate, lihunikkude ja nn. „kannupruulijate" tsunftid, samuti maalrite, klaasitajate, nikerdajate ja tislerite ühine tsunft. Hiljem hakkas aga avalduma tendents eestlasi kõrvale suruda. Neile tehti takistusi kodanikuks saamisel ja kinnisvarade omandamisel. XV saj. peale ei lastud eestlasi enam nii kergesti tulutoovamaisse kutselistesse organisatsioonesse. Tallinnas ei arvestatud siiski tegelikult neid tõkkeid kuigi tõsiselt. Eestlased võisid siin kõrvuti sakslastega tegelda nii gildides kui tsunftides.

Rahvuslikult võõraks elemendiks olid meie linnades peale sakslaste veel venelased, kes olid asunud siia üsna varakult, juba linnade tekkimisel. Eriti rohkesti asus venelasi Tartus. Vene kaubanduse siirdumine Eesti linnade kätte meelitas hiljem venelasi veel rohkemal arvul maale. Muulastest elas Tallinnas ja Haapsalus veel rootslasi, soomlasi ja taanlasi ning Narvas vadjalasi.

Linnade üldhinnang. Keskaeg oli meie linnadele õitseajaks; eriti XIV, XV ja XVI saj., mil meie linnad saavutasid rahvusvahelises kaubanduses kaaluva seisukoha. Linnades tekkisid esimesed koolid, milledesse arvatavasti pääses ka üksikuid eestlasi. Talupoegade sunnismaisusse langedes julgesid ainult linnad nende kaitseks aadlikkude vägivalla vastu välja astuda. Raskeil nälja- ja katkuaastail (nagu a. 1525), mil mõisnikud jätsid oma talupojad, eriti jõuetud raugad, haiged, naised ja lapsed südametult saatuse hooleks, leidsid need mõnevõrra abi linnades. Kõigi nende paremuste kõrval oli linnaelul rahvuslikult seisukohalt vaadatuna ka negatiivseid jooni. Linnades sattus eestlane võõra ja kõrgema kultuuri mõju alla ning suutmata sellele vastu panna rahvustus ümber. Juba varakult esines linnades „poolsakslasi" ja „kadakasaksu". Kahjuks moodustasid need just harituma ja jõukama osa linnaeestlasist, kes oma rahvaga kontakti jäämise korral oleksid võinud kujuneda tähtsaks teguriks maa olukorra arenemises.

Vaimne elu.

Varasemaid kristlustamiskatseid. XI ja XII sajandil Skandinaaviast lähtunud kiriklikel ekspansioonipüüdeil polnud Ida-Baltikumi suhtes kuigi suurt edu. See maa-ala jäi edaspidigi kristlustatud Skandinaavia ja Vene vahel paganlikuks. Samuti ei andnud kuigi suuri tulemusi rahulikule saksa kaupmehele järgnenud rahuliku saksa misjonäri töö. Selleks olid eestlased muistsel iseseisvus-ajal liiga jõukas ja iseteadev rahvas, et kergekäeliselt anda käest oma esivanemate usulisi pärimusi. Nii sõbralikud kui vaenulised suhtlemised idanaabriga olid eestlasile tutvustanud kristiusu ida-poolset vormi, ent erilist levikut ei saavutanud seegi.

Vastuolusid ja ühtivusi maa põlisrahva usu ja ristiusu vahel. Alles XIII saj. 1. poolel alanud sundkristlustamine saavutas teatud välispidise edu. Sellele ristiusu levitamisele sai aga saatuslikuks asjaolu, et ristiusustamine toimus samade võimude poolt ja huvides, kes esinesid maa vallutajaina, s. o. piiskopi ja Ordu poolt. Loomulikult ei jäänud maa põlisrahva eest varjatuks, et neid kristlustuspüüdeid ei kandnud mitte niivõrd kristlik tahe pöörata ligimest õigele usule, kuivõrd poliitilis-majanduslikud eesmärgid. Seetõttu ei suutnud uus usk leida oma maa ja iseseisvuse eest võitleva rahva usaldust ja heatahtlust. Teiseks ristiusu visa leviku põhjuseks oli see, et ta jäi vähem-arenenud kultuuritasemel olevale rahvale oma sisemiselt olemuselt kaugeks ja võõraks. Eestlase muinasusund ei olnud jõudnud veel kujuneda mingiks keskendatud jumalamõistega usundiliseks süsteemiks. See oli alles loodususund, mille iseloomulikemaiks joonteks olid kõike ümbritsevat loodust hingestav ja elustav ning endaväärseks pidav animism ja surnute hingede austamisest väljakasvanud harras esivanemate kultus. Siin oli ehk küll tekkimas mingi kujutelm personifitseeritud ainu- või peajumalast Taarast, ent see mõiste polnud veel külladaselt kristalliseerunud ja selle loomulik areng jäi ristiusu sissetungimisel pooleli.

Kuid rahvale, kelle suhtlemine lähemate ja kaugemate naabritega oli niivõrd elav nagu tolle aja eestlastel, ei võinud jääda mõistmata, et ristiusu kultuur on omaaja kõrgeim kultuur ja et rahvad, kes on selle omaks võtnud, on seetõttu nii vaimselt kui materiaalselt tõusnud paremale järjele. Seniseid eest-

laste usulisi tõekspidamisi pidi kõigutama samuti vabadusvõitluse traagiline lõpp. Loodusrahvale on rahvastevahelised võitlused ühtlasi nende jumalate vahelisiks võitlusiks: võitjate jumal pidi olema tugevam allajäänute omast. Kiriklikus kultuses suutis aga vastristitud rahva vähearenenud usuline mõtlemine hinnata kõigepealt oma muinasusu maagiliste elementidega sarnanevaid toiminguid, nagu on seda kiriklik talitus, kus preestrite palved, temale keelelt arusaamatuks jäädes, sarnanevad vanade „tarkade" manamistega. Tunnetele kõnelev, müstiline sakramendijagamine ja pühakute austamine leidsid teatud vastukõla vanas surnute- ja haldjatekultuses.

Kiriku kristlustamispoliitika. Baseerudes sõjalisel jõul suutis kristlik kirik Eesti alal varsti luua kindla organisatsiooni. Selle ala 3-st piiskopkonnast allusid Tartu ja Saare-Lääne piiskopkond Liivimaa kõrgeimale kiriklikule võimule Riia peapiiskopile, Tallinna piiskopkond aga Lundi peapiiskopile. Piiskopi tähtsamate kohustuste hulka kuulus peale tegeliku maa vallutamispoliitika juhtimise eeskätt kirikliku võimu organiseerimine. Piiskop korraldas koosolekuid, sinodeid ja toimetas kirikukatsumisi ehk visitatsioone oma diötseesi vaimuliku elu kontrollimiseks. Nendel käikudel oli tal võimalusi maa pärisrahvaga kokkupuutumiseks, kuid tegelikuks misjonitööks ei saanud see muidugi areneda. Tegeliku misjonitöö teostajaiks jäid kihelkonnapreestrid, kes elasid oma kirikumõisades kihelkonna rahva keskel. Preestrite otseseks kohustuseks oli jumalateenistuste pidamine. Katoliku kirikuis need kestsid hommikust hilisõhtuni. Et jumalateenistused olid enam liturgilist laadi, et jutlus peaaegu täiesti puudus ning kirikukeeleks oli rahvale arusaamatu ladina keel, siis ei võinud preestrite jumalasõna kuulutamisel olla kuigi suuri tagajärgi ja kiriklik talitus sai rahvasse mõjuda vaid oma välise efektiga. Peale jumalateenistuskohuse lasus preestril veel tegelik hingehoiutöö, mis temale vaimulike hulgast andis kõige enam kokkupuutevõimalusi rahvaga.

Ristiusu levimisele tuli suureks kasuks katoliku kiriku suur paindlikkus, mis lubas usuasjus ajada kompromisspoliitikat. Üldiselt taoteldigi tol ajal katoliku kirikus enam väliste kommete täitmist ja heategude sooritamist kui sisemist usulist elamust.

Innocentius III lubas siinseile vastristituile mitmesuguseid pehmendusi, et neid kirikust mitte eemale tõrjuda. Seetõttu hakkasidki kiriklikud traditsioonid aegamööda rahva hulgas pinda leidma. Kirikud ja kabelid püüti võimalust mööda ehitada rahvale juba muinasusu-ajast omaseks saanud kohtadele, näit. vanade hiite, ohvrikivide ja pühakspeetud allikate lähedusse. Selle tagajärjel muutusid senised loodususu ohvrikohad vähehaaval kristlikkude pühakute austuspaikadeks. Seejuures segunesid aga ristiusu ja haldjateusu elemendid uueks poolpaganlikuks kultuseks.

Suurimaks paheks oli siinses kirikus see, et ta ei hankinud endale preestreid suuremal hulgal maa põlisrahva hulgast. Võõrad sisserändajad olid sageli vaid juhtumusteotsijad, kelle kõlbeline tase ei seisnud kuigi kõrgel. Kõige karjuvamaks puuduseks oli aga rahvakeele mitteoskamine. 1428. a. Riia provintsikontsiilil kaebas peapiiskop Henning Scharfenberg, „et praegusel ajal võetakse preestrikohtadele mitte üksnes õpetamata, vaid — mis veel jõledam — keeletuid karjaseid, kes isegi nendele usaldatud lammaste keelt kõnelda ei oska".

See kiriku- ja usuelu langus kutsus viimaks välja reaktsiooni. XV saj. algul kokkukutsutud suurte kirikukogude ideed leidsid kajastust ka Liivimaa vaimulikkonna ideelisemas osas. Riia peapiiskop Johannes Ambundi püüdis 1422. a. maapäeval neid taotlusi sõnastada. Kirikuelu korraldamisest oli huvitatud ka peapiiskop Henning Scharfenberg, kes a. 1428 võttis Riia provintsikontsiilil reformiküsimuse üles. Eriti energiliselt taotlesid usuelu reforme Saare-Lääne piiskopid Johannes Orgas (1491—1515) ja Johannes Kyvel (1515—1527). Kõik nad kurtsid preestrite lõtvade elukommete üle, hooletuse üle ametitalitustes ja eriti rahvakeeleoskamatuse pärast. Visitatsiooniprotokollidest selgub, et eestlased ei teadnud ristiusust peaaegu mitte midagi. Ristimine pesti maha ja teistest kiriklikest talitusist püüti kõrvale hoiduda. Surnud maeti endiselt paganlikele kalmistuile, abi otsiti nõidadelt ja lausujailt, kristlikke abielusid ei tunnustatud.

Kloostrite töö kristlustamise alal. Kloostrite tähtsus kristlustamise eest võitleva kiriku abistamisel oli üsna suur. Juba piiskop

Albert mõistis seda ja püüdis tsistertslasi selle sihiga Liivimaale tööle rakendada. Eesti alal rajati a. 1305 Harjumaale Padisele esimene tsistertslaste klooster. Umbes samal ajal asutati ka Kärknasse tsistertslaste klooster. Tsistertslaste ordu nunnakloostrid tekkisid samuti XIII saj. Tallinnas, Lihulas ja Tartus. Kui nimetatud ordu eesmärgiks oli elada vagas palvuses ja üksinduses, tegutsedes vaid põlluharimise, aianduse ja karjandusega, rakendusid ta mungad Liivimaal eeskätt misjonitööle.

Misjonitöös omasid eriti suurt tähtsust kerjusmunkade, dominiiklaste ja frantsisklaste ordud. Dominiiklastel oli juba XIII saj. algul Tallinnas oma klooster ja selle sajandi lõpul ka Tartus. Kerjamisrännakud viisid munki sageli unustussejäänud metsanurkadesse, kus hingehoiutöö oli senini täiesti söötis olnud. Just kerjusmunkadel oli paratamatult maa pärisrahvaga tihedaid kokkupuuteid, mis neid sundisid rahva keelega lähemalt tutvuma. Tallinnas jutlustasid dominiiklased juba XIII saj. eesti keeles. Loomulikult pidi ka kerjusmunkade hingehoiutöö olema süvenenum kui sageli keelt puudulikult valdavate kihelkonnapreestrite oma. XV saj. teisel poolel Eestisse asunud frantsisklaste observantistlik suund oli juba läbi teinud sisemise reformatsiooni usklikkuse tõstmise suunas. Selle suuna kloostreid rajati Tartus, Viljandis ja Rakveres. Narva asutati XVI saj. esimesel poolel reformeeritud dominiiklaste klooster. Endistele lisaks rajati XV saj. algul Tallinna külje alla Piritale Püha Birgittale ja Neitsi Maarjale pühendatud segaklooster. Ristiusu levitamise alal oli kloostrite, eriti kerjusmunkade töö niivõrd intensiivne, et ametlik kirik oma loiduses nägi neis koguni soovimatuid võistlejaid.

Haridusküsimusi. Muistne iseseisvusaegne kultuuriline tase, mis eestlastel ei ole madalam kui naaberrahvail, ei olnud veel küps kirja loomiseks. Ka puudus vanadel eestlastel eriline preestriseisus, kes tavaliselt on olnud esimeseks kirjatarvitajaks. Samuti oli kujunemata riik, kes oleks vajanud kirjalikult fikseeritud seadusi. Kohtupidamine toimus suuliselt, vanade tavade alusel. Kaubandus oli alles vahetuskaubanduse tasemel ega nõudnud kirjalikke lepinguid. Rahva vaimuvara — luulet, jutte, mõistatusi jne. — pärandati põlvede kestel

suust suhu. Nii tuli kirjatarkus meie maale alles koos ristiusuga ja tema kandjaks olid võõrad vallutajad.

K e s k a e g n e k o o l oli lahutamatus seoses kirikuga ja taotles peamiselt vaimulikkude ettevalmistamist. Tuleb arvata, et ka pantvangideks võetud vanemate või teiste väljapaistvamate eestlaste poegi saadeti välismaale ette valmistuma vaimulikule kutsele. Selline kohaliku rahva seast võrsunud preester oli näit. v i r u l a n e J o h a n n e s. Esimesed koolid olid ka meie maal v a i m u l i k u d k o o l i d: toomkoolid ja kloostrikoolid. Toomkoolide olemasolu võib oletada Tartus, Haapsalus ja Tallinnas. Õppekava aluseks olid siin nagu Lääne-Euroopaski seitse vaba teadust. Kloostrikoole oli kahesuguseid, nimelt noviitside kool, mis valmistas ette munki, ja ilmalik haru. Keskaegsed l i n n a k o o l i d k i olid vaid kirikukoolid. A. 1428 asutati Tallinna Oleviste kiriku juurde linnakool. Linnakoole oli ka Narvas, Pärnus ja Paides. Vaimulikud ained moodustasid siingi tähtsama osa kavast. Paremal juhul õpetati selle kõrval ka veidi lugemist, kirjutamist ja arvutamist.

Kõrgemat haridust polnud meie kodumaal võimalik saada, sest siin puudus ülikool. Liivimaa noormehed taotsesid õppida B o l o g n a s, hiljem Saksamaal. Enamasti õpiti t e o l o o g i a t, kuid kiriku ilmaliku võimu tõusu järel hakati vaimulikelgi kohtadel enam hindama õ i g u s t e a d u s l i k k u h a r i d u s t. Suurem osa siinseist ülikoolihariduse vaimulikest oli siiski p ä r i t v ä l j a s t p o o l t L i i v i m a a d. Koos humanistlikust liikumisest kantud reformitaotlustega vaimuelu alal tehti katset ka L i i v i m a a l e k õ r g e m a t k o o l i a s u t a d a. Mõtte algatajaks oli Riia peapiiskop Jasper Linde. Kool oli ette nähtud nn. l a d i n a k o o l i n a, millel oleks olnud filosoofiafakulteet ja gümnaasium. Kuigi peapiiskop esitas asja korduvalt maapäevadele, ei suutnud ta oma mõttele võita ei rüütlite ega linnade poolehoidu. Hiljem arendas seda mõtet edasi Kyvel. Kyveli kava järgi pidi k o o l i i s e g i t a l u p o e g a d e l a p s i v a s t u v õ e t a m a, et neid preestreiks ette valmistada. Kuid ka Kyvel ei suutnud asja kavatsusest kaugemale viia.

Tuleb arvata, et maa põlisrahva hulgast pääsesid vaid üksikud koolidesse. Rahva õpetajaks jäi ikkagi ainult k i r i k, kes tegi oma tööd väga p e a l i s k a u d s e l t ja p u u d u l i k u l t. Vaevalt

suutis ta nelja sajandi jooksul rahvale selgeks õpetada usutunnistuse ja kümme käsku. Kogu orduaja kestel ja hiljemgi säilis rahva hulgas vanu muinasusulisi traditsioone, nii surnutekultuse kui loodusekummardamise alal. Erakordse visadusega pidas eestlane kinni oma maa vana rahvausundi traditsioonidest.

Praktilise hariduse ja teadmiste levitamisel rahva hulgas on aga teeneid eeskätt kloostreil. Vastuvaidlematud on eriti tsistertslaste kloostrite teened põllu-, aia- ja karjakultuuri tõstmise seisukohalt. Siin olid tarvitusel juba paremad põlluharimisviisid, kloostriaedades kasvatati taimi, mis seni olid maal tundmatud; kloostri karjaravi oli kõrgem kui ümbruskonna taludes. Need oskused levisid siit aegamööda maa pärisrahva hulka.

Võõra kultuuri vägivaldne sissetung eesti rahva arenevasse vaimuellu ei suutnud eestlasi tõsta tolleaegse Lääne-Euroopa hariduse tasemele. Saksa kultuur oli neile oma sisemiselt olemuselt võõras ega leidnud kontakti maa põlisrahva vaimse omapäraga. Selle kultuuri tegelikud kandjad olid kõigepealt väljas oma isiklike maiste huvide eest ning tegid oma haridustööd äärmiselt pealiskaudselt. Eestlane ei kaotanud mitte ainult oma poliitilist vabadust, vaid arenemisvõimelise rahva vaimnegi omapära suruti võõraste mõju alla.

Reformatsioon.

Eeldusi reformatsiooni levikuks Liivimaal. XVI saj. 1. poolel peaaegu kogu Lääne-Euroopat haaranud opositsiooniline liikumine paavsti juhitud kirikliku keskvalitsuse vastu levis oma peakoldest Saksamaalt peagi Baltimaadesse, Skandinaaviasse ja Soome. Martin Lutheri põlustamis-bullade ettelugemine tehti küll kohustuslikuks ka Liivimaa piiskoppidele. Kuid vasallkondades ja linnades kutsus see korraldus esile ägeda põhimõttelise opositsiooni. 1522. a. Volmari maapäeval deklareerisid viimaste esindajad, et nad ei salli mingeid paavsti korraldusi ja kirikuvannet Liivimaal, mis olevat võidetud ilmaliku jõu abil ning säilitatavat ka selle najal. Lisaks nõudsid omavahel liitu astunud linnad ja vasallkonnad, et tulevikus piiskoppide valimine toimuks kõigi saksa seisuste, mitte aga ainult toomkapiitli poolt. Sellega

taheti takistada piiskoppide võimalikke isevalitsuslikke aktsioone.

Nende põhimõtteliste tülide ajal leidis usu-uuenduslik liikumine teed Liivimaalegi. Tallinnas näib algavat reformatsioon a. 1523. Esimesiks jutlustajaiks olid siin Niguliste kiriku õpetaja Johann Lange, Oleviste õpetaja Zacharias Hasse ja Heinrich Bockholdt Pühavaimu kirikust. Samaaegselt algas uue usutunnistuse kuulutamine ka Narvas ja Tartus. Tartus määrati rae poolt Maarja kiriku õpetajaks Hermann Marsow. Kuna aga õpetajate ametisse seadmise õigus kuulus kapiitlile, tähendas see rae samm viimase võimupiiridesse tungimist. Piiskop Blankenfeldi nõudel tuli Marsow vallandada. Soodsa pinna protestantlikule külvile lõi linnades valitsev vaenuline meeleolu kodanikkonna ja vaimulikkude vahel. Juba enne reformatsiooni levimist oli Tallinna kodanikkonnal tekkinud terav vahekord piiskop Blankenfeldi, preestrite ja dominiiklastega linnaõiguste rikkumise pärast. Samuti oli Narva rael tülisid munkadega. Ka väiksemais Liivimaa linnades levis usupuhastus umbes samal ajal.

Eriti soodustas reformatsiooni levikut vasallide liit reformatsioonimeelsete linnadega. Nimelt lootsid vasallid koos uuendustega kirikuelus saada ka oma läänide pärisomanikeks. Linnade usuuuenduslik meelsus oli rohkem tingitud usulisest veendumusest ja reformatsiooni levimist põhjustas siin kõigepealt rahulolematus katoliku vaimulikega.

Reformatsiooniliikumise süvenemine linnades ja vasallkondades. Kui ordumeistri poolt Tallinna raele adresseeritud resoluutne kiri, milles nõuti kloostrite ja katoliku vaimulikkude vastu sihitud surveaktsioonide lõpetamist, sai kodanikkonnale teatavaks, tekkis Tallinnas selline pinge, et see viis vägivallaaktideni. 14. septembril a. 1524 pani sakslastest ja eestlastest koosnev märatsev rahvahulk kirikuis ja kloostreis toime rüüstamise. Kuid juba järgmisel päeval sai raad jälle seisukorra peremeheks. Karmide määruste ja korralduste abil suudeti edaspidi rahutused ära hoida.

Tartus suutis piiskop Blankenfeld esialgu reformatsiooni pidurdada, kuid varsti muutus siingi seisund ärevaks. Pärast Marsow' väljasaatmist ilmus Tartusse uus reformatsiooni jutlustaja Melchior Hoffmann. Viimane oli rahva seast võrsunud ja ametilt

kasuksepp. Hoolimata vähesest haridusest omas ta head kõneannet ja saavutas suure mõju rahva hulgas oma radikaalsete ja demokraatlikkude vaadetega. Pealegi omas ta eesti keelt tundvaid abilisi. Kuna Hoffmanni pooldajate arvu kiire kasvamine näis muutuvat ohtlikuks, andis Blankenfeld käsu Hoffmanni arreteerimiseks. See viis viimase pooldajad ärevusse. 7. jaanuaril 1525 puhkesid kirikuis ja kloostreis rüüstamised. Isegi piiskopiala ei pääsenud märatseva rahvahulga käest. 10. jaanuaril rünnati Toomimäge, aga piiskopilossi vallutamine ei õnnestunud. Äreva meeleolu rahustamiseks kutsus raad Riiast Tartusse luteri usu õpetaja Sylvester Tegetmeyeri, kelle tasakaaluka esinemise tõttu see õnnestuski. Hoffmann saadeti aga veel sama aasta sügisel Tartust välja.

Ka väiksemais ordulinnades ja linnakestes kutsub reformatsiooniliikumine mitmel pool esile rahutusi. Nii esines pilditorme Viljandis, Uus-Pärnus ja Narvas. Aeglasemalt levis reformatsioon selliseis linnakestes nagu Kuressaare, Haapsalu, Vana-Pärnu, Rakvere ja Paide.

1524. aasta suvel leidis reformatsioon pinda ka vasallkonnas. Selle põhjuseks oli vasallide võitlus oma seisuslikkude õiguste eest, mida ähvardasid kahjustada prelaatide kasvavad võimupüüded. Eriti teravaks oli kujunenud Saare-Lääne piiskopi Johann Kyveli vahekord oma vasallidega. Juulis 1524 peeti Tallinnas Liivimaa linnade ja vasallkondade esindajate koosolek, kus Riia, Tallinna ja Tartu koos vasallidega sõlmisid omavahelise liidu evangeelse usu kaitseks. Tartu sündmuste mõjul näis tärkavat ka kohaliku piiskopi vasallkonnas vaenulisus katoliku kiriku vastu.

Lagunemise sümptoome esines ka Liivi ordus eneses, kus mustpead ja alamteenijad olid siirdunud uue usu pooldajate ridadesse. Rahutute aegade tõttu osutus Plettenbergil võimatuks tarvitada ühtluse jaluleseadmiseks Ordu tõhusamaid vahendeid.

Reformatsioonist mõjutatud sotsiaalseid liikumisi talupoegkonnas. Teissuguse ilme kui linnades omandas reformatsiooniline liikumine eestlaste juures maal. Linnalähedaste talupoegade kokkupuuted uue õpetusega tekitasid neis omamoodi suhtumise asjasse. Õpetus ristiinimese vabadusist ja üheväärsusest näib neis olevat tekitanud lootuse mõisakohustu-

sist vabanemiseks. Kõige suuremaks tõusis talupoegade ärevus Harju- ja Virumaal, ent ka Tartu piiskopkonna ja Saaremaa vasallid olid hirmul oma talupoegade tõrksuse pärast. Rahutuste tekitajaks pidasid vasallid linnakodanikke ja nende jutlustajaid. Kuid talupoegade rahutused vaibusid peagi, omandamata tõsisemat ilmet. Talupoegadel puudusid juhid ja kihutustöö, mis oleks suutnud neid liita mingi idee nimel. Seepärast näivad olevat liialdatud ja aluseta vasallide kaebused uue usu jutlustajate vastu.

Katoliku kiriku vasturünnakuid. Uue usu levimine Liivimaa linnades sundis katoliku kiriku esindajaid astuma otsustavaid samme ähvardava hädaohu vastu. Oma ridu koondava katoliikliku rindega liitus a. 1525 isegi senine opositsiooniline element — vasallid. Kartes talupoegade rahutusi loobusid nad varem linnadega sõlmitud kokkuleppest ning ühinesid prelaatide ja ordumeistriga ühiseks rindeks katoliku kiriku kaitseks. Katoliku kiriku võitu tähistab ka Liivimaa sekulariseerimise katsete nurjumine. Preisi hertsog Albrecht ja Liivimaa linnad püüdsid ses suhtes Plettenbergile mõju avaldada, kuid korduvad katsed mõjutada ordumeistrit Liivimaa sekulariseerimisele ei andnud siiski tulemusi. Nii ei õnnestunud Liivimaa linnadel reformatsiooni täielikule võidule viia.

Reformatsiooni tulemusi Liivimaal. Liivimaal ei saavutanud reformatsioon sellist pöördelist tähtsust kui Saksamaal ja Skandinaavia riikides. Keskaegne poliitiline olukord säilis siin peale reformatsiooni peaaegu täielikult. Liivimaal ei saanud areneda tugev rahvuslik keskvõim, nagu näiteks Taanis ja Rootsis, vaid siin tugevnesid detsentralistlikud võimukeskused — linnad ja vasallkonnad. Reformatsioon nõrgestas juba niigi nõrka Liivimaa riiklikku konstruktsiooni. Liivimaal puudus tugev ilmalik võim, kes uusi ideid rakendades oleks suutnud alistada kõik teised võimud.

Ka kiriklikul ja vaimse kultuuri alal polnud reformatsiooni tähtsus Liivimaal kuigi suur. Teistes riikides tekkisid usupuhastusega rahvuslik kirik, kirjakeel ja kirjandus. Meil puudutasid reformatsiooni mõjutatud uuendused ainult linnakodanikke, kuna maa jäi veel pikemaks ajaks endisse olukorda. Alles Rootsi ajal viidi reformatsioon tõeliselt ja täielikult läbi.

ROOTSI JA POOLA AEG.

Poliitiline olukord Rootsi ja Poola ajal.

Sõjad Vana-Liivimaa pärandi ümber. Vene-Liivi sõjaga a. 1558 algas meie kodumaal pikem sõdade ajastu. Võitlused Vana-Liivimaa pärandi ümber kujunesid rahvusvaheliseks ega lakanud isegi senise riikliku organisatsiooni kokkuvarisemise järel a. 1561. Kogu Kirde- ja Põhja-Euroopa võttis neist osa. Sõjalised vahekorrad tekkisid Poola ja Venemaa, Rootsi ja Taani, Rootsi ja Venemaa ja Poola ja Rootsi vahel. Ka a. 1582 Jam Zapoljes sõlmitud rahu, mille järgi Vene pidi oma Liivimaa valdused Poolale loovutama, ning a. 1583 sõlmitud vaherahu Pljussa suudmel, mille järgi Põhja-Eesti siirdus Rootsi valitsuse alla, ei toonud maale lõplikku rahunemist. Veel Gustav Adolfilegi jäi lahendada Liivimaa idapiiri küsimusi. Alles a. 1629, mil Gustav Adolfil õnnestus Altmarki rahus liita kogu Liivimaa Rootsi valitsuse alla, sai maa pikemaks ajaks rahu. Seni Taani valduses olnud Saaremaa siirdus Rootsi valitsuse alla aga alles a. 1645.

Kuid seegi rahuaeg oli liiga lühike sõja-aastate raskete haavade parandamiseks. Aastal 1700 algas uus kauakestev ja kurnav Põhjasõda. Selle lõppedes a. 1721 läks meie kodumaa Vene valitsuse alla. Alistumisaktis kinnitati Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnale ja linnadele luteri usk ja nende senised õigused ja privileegid. Aadli omavalitsus lubati jälle jalule seada ning Rootsi ajal redutseeritud mõisad anti aadlile tagasi.

Sõdade-ajastu tagajärgi. Kuigi orduaja lõpul talupoja õiguslik olukord oli hakanud arenema sunnismaisuse suunas, oli tal majanduslikus suhtes siiski veel jäänud võimalusi oma elujärje tõstmiseks. Pikk rahuaeg oli võimaldanud rahvaarvu kasvu ja põllumajanduse rahulikku arenemist, kuna soodsad kaubanduslikud konjunktuurid võimaldasid rohkesti tulusid nii linnadele kui maale. Nüüd aga hävitas pikk sõdade-ajastu kõik senini kogutud tagavarad. Korralik maa viljelemine muutus võimatuks; venelased harrastasid röövimise kõrval ka talupoegade vägivaldset kaasaviimist, et omigi tühje maid täita. Iga võõrvõim püüdis siit erakorraliste maksude näol pressida niipalju

kui vähegi võimalik. Need pingutavad nõudmised mõjusid katastroofiliselt maa majanduslikku olukorrasse. Talupoegade olukord muutus niivõrd e b a k i n d l a k s, et sageli eelistati jätta põld, siirduda s õ j a v ä g e d e s s e või üritada koguni omal käel rüüsteretki vaenlase aladele, nagu seda näiteks tegi „Hannibali rahva" nime all kuulsaks saanud lipkond talupoegi. Tulele ja mõõgale järgnenud kohutava ulatusega nakkushaigused murdsid tuhandeid noori ja vanu. Seda inimjõu kaotust suurendas omalt poolt veel nälg. A. 1586 Põhja-Eestis Rootsi valitsuse poolt teostatud revisjonist selgub, et umbes pooled senini asustatud adramaadest olid jäänud tühjaks. Orduaja lõpul võis pidada Eesti ala maa asustust 250 000—280 000-hingeliseks. Peale XVI ja XVII saj. sõdade-ajastut kõikus eestlaste arv umbes 70 000 hinge ümber. See oli meie rahval suurim aadrilaskmine.

Vaevalt suutis rahva olukord paranema hakata, kui a. 1700 puhkes uus sõda Venemaaga. Juba enne sõda puhkenud suur n ä l j a a e g oli vähendanud tööjõudu maal. S õ d a täiendas seda kaotust omaltki poolt, laastates sellele lisaks tohutu hulga majapidamisi. Eriti said kannatada Eesti ala ida- ja keskosad kui Vene pealetungile kõige kättesaadavamad kohad. A. 1710 puhkenud k a t k nõudis ohvriks veelgi suurema hulga inimelusid. Kui Rootsi aja viimaseil aastail oli Liivimaal olnud 6291 täidetud adramaad, siis Vene aja algul teostatud revisjoni järgi olid need kahanenud 3825-ni. Nii oli umbes pool talumajandeist ja eesti rahvast langenud ohvriks sõjale ja selle tagajärgedele. Alles XVIII saj. keskpaiku suudeti ületada need kaotused ja rahvaarvgi hakkas jälle aegamööda tõusma.

Poola-Rootsi-aegne haldussüsteem.

Rootsi haldussüsteem Põhja-Eestis. Põhja-Eesti alistumisel Rootsile 1561. a. oli Eerik XIV kinnitanud Harju, Viru ja Järva mõisnikkonnale ta endised eesõigused, mis ta hiljem laiendas ka Läänemaa aadlile. Need laialdased õigused t õ r j u s i d R o o t s i h a l d u s l i k u v õ i m u r ü ü t e l k o n n a m a a d e l t t ä i e s t i k õ r v a l e. Valitsus jäi peremeheks ainult riigile kuuluvais mõisades, mis aga sulasid sagedaste doneerimiste tõttu kord-korralt kokku.

Rootsi valitsusvõimu esindajaks oli kuninga poolt nimetatud asehaldur ehk kuberner Tallinnas. Asehaldur oli kõigepealt Eestimaal asuvate vägede ülemjuhataja, valvas maksude korraliku laekumise järele ja mõistis kohut. Riigile kuuluv maa-ala jagunes linnuseläänideks, millede eesotsas seisid samuti kuninga poolt nimetatud foogtid. See võimu järjestamatus Rootsi valitsemissüsteemis ei võimaldanud tarvilikku ametnikkude kontrolli. Asehaldur ei saanud end maa sisemistesse asjadesse segada, foogtid tegutsesid omapead ning sageli esines kuritarvitusi.

Aadli maa-alal aga ei saanud valitsus end niigi palju maksma panna. Rüütelkonda esindasid maapäevning maanõunike kolleegium, eesotsas rüütelkonna peamehega. Kohtu- ja politseivõim olid meeskohtu, maakohtu ja adrakohtute kaudu aadli käes. Peale selle allus talupoeg mõisakohtu kaudu õiguslikult aadlile. Rootsi valitsejad, kes tegid katset piirata aadlike ebaloomulikult suurt võimu, põrkasid varsti vastu paratamatust — neil on tarvis kindlustada endile aadli poolehoid sõjaaja muutuvais olukorris. Aadli kohustuseks jäi ainult väikese aadlilipkonna ülalpidamine. Peale selle maksid aadlikud ajuti kontributsioone; see ei suutnud aga kaugeltki katta neid kulusid, mis riigil oli Eestis maakaitse teostamisel.

Poola haldussüsteem. A. 1561 omandatud Liivimaa oli Poolale heaks kaitseks kardetavate naabrite — Rootsi ja Vene vastu. Osates seda hinnata pani Poola valitsus end Lõuna-Eestis maksma kindla, tsentraliseeritud haldussüsteemi kaudu. Ainult alistunud orduaadli suhtes pidi valitsus vastutulelikum olema; kuningas Sigismund II August kinnitas neile privileegid, mis kindlustas aadlile luteri usu ja senise saksa õiguse. Peale selle lubati riigiameteid tulevikus anda ainult liivimaalastele, kinnitati aadli läänimõisade valdamine ja lubati orduvasallide mõisade kohta kehtima panna Harju-Viru laiendatud pärandusõigus. Ühtlasi sanktsioneeris Sigismund Augusti privileegidekogu ka talupoegade sunnismaisuse ning lubas orduvasallidele kohtupidamisõiguse oma talupoegade üle nii kriminaal- kui tsiviilasjus.

See privilegeeritud maa-ala on aga üsna väike võrreldes muu Liivimaaga. Et seda ala tihedamini Poola-Leeduga siduda, viidi a. 1566 läbi Liivimaa ja Leedu unioon. Liivimaa saatis siitpeale oma esindaja Leedu seimi ja Liivi aadlile anti kõik Leedu aadli õigused.

Kuigi sel puhul antud Unioonidiplomiga kohalik aadel sai haldusala oma mõju alla, jäi läänimaade valdamise küsimuses ning talupoegade küsimuses Unioonidiplom kaugele maha Sigismund Augusti privileegist. Unioon võimaldas kuningal tunduvalt suurendada oma võimupiire Liivimaal. A. 1569 teostatud Lublini uniooniga võimaldus riigil endisest veelgi enam laiendada oma võimu aadli kulul. Jam Zapolje rahu järel, kui kogu Liivimaa siirdus Poolale, hakkas kuningas Stephan Bathory taotlema siin veelgi laiemaid võimupiire. Samal aastal kehtima pandud „Constitutiones Livoniae" arendas järjekindlalt bürokraatlikku tsentralisatsiooni. Maa kõrgemaks ametnikuks oli endiselt administraator, kellele allusid 3 presidiaatkonda, millede eesotsas seisid presidendid. Presidendile allusid omakorda staarostid oma staarostkondadega. Presidiaatkonnad ja staarostkonnad olid seejuures ametiläänid, mille sissetulekuist läks osa ametnikkude palgaks. Selle süsteemi puuduseks oli, et presidiaat- ja staarostkonnad läänistati eluajaks. Seetõttu tuli isikute valimisel olla väga ettevaatlik, et saada vajalikul määral riigitruud ametnikkonda. Liivi aadlikkude hulgast oli aga raske leida usaldusväärseid isikuid, sest need olid sõjaajal hoidunud kord ühe, kord teise valitsuse poole. Seetõttu hakkas Stephan Bathory staarostkondade läänistamisel eelistama poolakaid ja leedulasi. Juhitud samast riigimehelikust ettenägelikkusest, teostas Stephan Bathory ühtlasi endiste riigimõisade tagastamise, mis tõi tunduvat lisa riigimaadele Liivimaal. Viimased suurenesid ka Tartu piiskopkonna vallutamise tagajärjel.

Stephan Bathory järglane Sigismund III, kes sattus Poola-Leedu aadli mõju alla, püüdis välja tõrjuda kohalikest riigiameteist kõik Liivimaa saksa soost aadlikud. Aadli meelepaha ja kibestus tõusid haripunkti, kui Sigismund III algatas ka aadlimõisade reduktsiooni küsimuse. Arvestades sõja võimalikku puhkemist, pidi aga kunin-

gas varsti tegema Liivimaa aadlile mööndusi. Selle tagajärjel uuesti ümbertöötatud halduskorraldus „Ordinatio Livoniae II" taotles üheõiguslust Liivimaal saksa, poola ja leedu aadli vahel. Algatatud mõisade-reduktsioon viidi siiski lõpule.

Saaremaa haldamine Taani ajal. Oma saarelise eraldumuse tõttu kannatas Saaremaa vähem kui muu Vana-Liivimaa sõjakeeristes. Maa siirdumisel Taani valitsuse alla ei toimunud kuigi suuri muudatusi, sest maa tegelikuks valitsejaks jäi Saare-Lääne piiskopina Taani kuninga vend hertsog Magnus. Taani võimu esindajana asus maale ka kuninglik asehaldur, kel oli õigus kontrollida piiskopi tegevust. Oma halduskorralduselt jäi maa endiselt vaimulikuks riigiks. Alles a. 1573 liideti Saaremaa otseselt Taaniga ja pandi kehtima uus valitsussüsteem. Võrrelduna Rootsi omaga oli Taani haldussüsteem paremini välja arenenud. Kehtis rangem tsentralisatsioon, mille tõttu keskvalitsus sai alati teostada tarvilikku vahelesegamist ja kontrolli. Maa eesotsas seisis siin asehaldur, kellele allusid ametihaldurid. Et suurem osa maast kuulus kroonule, oli riigivõimul siin võimalik tegutseda tagajärjekamalt. Kuid hoolimata sellest kujunes talupoegade õiguslik-sotsiaalne olukord siingi enamvähem sarnaseks muu Eesti ala omaga.

Haldusolude kujunemine hilisel Rootsi ajal Eesti- ja Liivimaal. Gustav Adolfi ajal Rootsis teostatud bürokraatlik haldussüsteem avaldas mõju ka Eesti- ja Liivimaa halduslikule korraldusele. Keskvõimu esindas Eestimaal nüüdsest peale Tallinnas asuv kuberner, kes koondas enda kätte nii sõjalise kui kodanliku võimu. Kuberneri võim oli aga kitsendatud Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna privileegidega. Igaks tühisekski korralduseks pidi kuberner hankima rüütelkonna nõusoleku. Kubernerile allus asehaldur, kelle ülesandeks oli kõigepealt majanduslike alade eest hoolitsemine. Tema tegeles ka kroonumõisade revideerimisega, maksuvõtmisega jne. Nende kõrval seisis rida teisi ametnikke, kelle abil teostus kubermangu valitsemine. Nendevaheline võimusuhe oli kindlasti järjestatud ja keskvalitsuse kontroll oli siin kergemini teostatav.

Kohalik haldus jäi aga täiesti aadli kätte, kes toimetas keskvalitsuse korraldustega oma näengu järgi. Aadli ees-

õiguste põhjal kuulus talle suur võim valitsemisalal. Maapäevade, rüütelkonna peamehe ja maanõunikkude kolleegiumi instituutide tõttu oli aadel peagu rippumatu riigist. See oli Eestimaa halduskorrastuse suurimaid puudusi. Riigivõimu tsentralisatsiooni takistas ühtlasi suurte maa-alade läänistamine Rootsi kõrgaadlile.

Liivimaa mõisnikkond oli mitmel korral palunud Liivimaa ühendamist Eestimaaga, et saada sel teel Harju-Viru privileegide osaliseks. See soov aga ei leidnud Rootsi valitsuse poolt vastutulekut. Ka seisuslik omavalitsus, mida Eestimaa aadel omas juba varasemast ajast, oli Liivimaa rüütelkonna ihaldusobjektiks. Kristiina eestkostjatevalitsuse ajal a. 1634 saavutaski ta oma aadlikorporatsiooni tunnustamise. Siitpeale oli Liivimaa aadlil õigus valida maamarssalit, kelle ülesandeks oli aadli huvide kaitsemine riigivõimu ees. A. 1644 said nad endile ka alatise esinduse maanõunikkude kolleegiumi näol. Üha suurenevat tähtsust hakkas omandama ka maapäev, mis polnud enam maa seisuste esindus, vaid suurmaaomanikkude, aadli esindus.

Aadlikorporatsiooni kujunemine andis aga tugeva hoobi valitsuse tsentralistlikele püüdeile. Ka Liivimaal arenes nüüd privilegeeritud, seisuslikku omavalitsust omav aadli maa-ala otsekui iseseisvaks riigiks riigis.

Võitlused mõisade tagastamise ümber.

Mõisade tagastamine. Riigimaade ettevaatamatu pillamise tõttu oli Rootsi valitsus sattunud tõsistesse raskustesse. A. 1655 otsustas riigipäev kuningas Karl X ja alamate seisuste ühisel nõudmisel tagastada ¼ kingitud maadest. Kuid selle nn. neljandikureduktsiooni teostamist takistas esmalt sõda; hiljem aga siirdus Karl X surma järel valitsus Karl XI alaeasuse tõttu aadli kätte, kes ei võtnud seda küsimust juba oma huves enam päevakorda. Karl XI täisealiseks saamise järel tõusis aga küsimus jällegi üles, sest riigikassa seisukord nõudis tungivalt radikaalsemat reformi.

Saanud teada reduktsioonikavatsusist, saatis Liivimaa rüütelkond a. 1678 saatkonna kuninga juurde. Saatkond püüdis kuningat veenda, et ta loobuks neljandikureduktsioonist Liivimaal ja selle asemel võtaks tagasi kõik orduaegsed riigimõisad. Niisu-

gusel juhul oleks reduktsioon riivanud eeskätt Rootsi suuraadlit, sest Gustav Adolf oli peagu eranditult kinkinud need mõisad just Rootsi aadlikele. 1680. a. riigipäeval otsustati mõisade redutseerimine Rootsis teostada väga radikaalsel kujul. Kuigi valitsus nõustus Liivimaal reduktsiooni teostama pehmemal kujul, sattus siinne mõisnikkond oma liiga suurte nõudmiste tõttu Rootsi valitsusega konflikti. Reduktsioon teostati 1684. a. alates, hoolimata aadli vastuseisust. Seejärel läks Liivimaal umbes 6300 adramaast kroonu kätte üle 5000 adramaa, s. o. umbes $^5/_6$ kogu ülesharitud maa-alast. Redutseeriti kõik Rootsi kuningate ja osalt ka Poola kuningate poolt aadlile läänistatud mõisad. Aadel kaotas umbes poole oma valdusest (varem valitsuse ettepanekus esinenud 15% asemel). Tagastatud mõisad anti aga rendile ikkagi jälle kohalikele aadlikele, enamasti endisile omanikele ja küllaltki headel tingimustel. Sellega oli Liivi aadlit enam soodustatud kui Rootsi oma, kus mõisad tükeldati talupoegadele väiketalundeiks.

Ka Eestimaal sattus valitsus reduktsiooni läbiviimisel aadliga konflikti. Alates a. 1684 tagastati siin kõik Eerik XIV ajal riigi jaoks väljavalitud mõisad, välja arvatud kuninga enda poolt antud läänistused. 8283 adramaast tagastati 2995 adramaad. Ka siin anti mõisad endisile omanikele põlisrendile.

Saaremaal tagastati ainult Rootsi ajal tehtud läänistused. 1684. a. peale tagastati siin 1813¾ adramaast 160 adramaad. Ülejäänud maa jäi aadlile.

Mõisade tagastamise tõttu saavutas kroonu Eesti-, Liivi- ja Saaremaal ulatusliku maa-ala. Riigi aastased tulud Liivimaal kasvasid 550 000 taalri võrra, Eestimaalt 100 000 taalri võrra. Seega saavutati taoteldud eesmärk: provints tasus nüüd ise oma ülalpidamiskulud ja kroonu maksudki kasvasid tunduvalt.

Reduktsiooni tühistamise katsed. Oma järjekordseis protestides reduktsiooni vastu toetus aadel oma vanadele privileegidele. Rüütelkonnale surve avaldamiseks nõudis kuningas, et esitataks kõigi privileegide ärakirjad. Rüütelkonna esindajad, maanõunik parun Leonhard Gustav Budberg ja Joh. Reinhold von Patkul, kes sel puhul Stokholmi saadeti, püüdsid tõestada, et reduktsioon olevat täiesti ebaseaduslik, sest Sigismund

Augusti privileeg jätvat kõik Liivimaasse puutuvad asjad kohaliku maapäeva otsustada. Pealegi ei olevat Liivimaa mitte vallutatud, vaid ta olevat vabatahtlikult Karl IX-le alistunud, ning ainult kuningale isiklikult. Nii ei saavat Rootsi riigipäev Liivimaa kohta mingeid otsuseid teha. Neil nõrgalt põhjendatud käredail nõudmisil ei olnud aga tagajärgi.

Võnnu maapäeval a. 1692, kus reduktsioon ja aadli privileegide küsimus tulid jällegi päevakorrale, koostati Patkuli eestvõttel väga käredasisuline märgukiri. Kuigi Rootsi valitsus oli otsustanud maanõunike arvu vähendada, valis maapäev neli maanõunikku, et luua aadli privileegide kaitsjaks alatise organi. Edasi otsustati mitte enam vastu võtta aadlivaenulise kindralkuberneri Hastferi esitisi, kui neil puudub kuninga kaaskiri. Rootsi valitsus nägi Võnnu maapäeva otsustes oma võimupiiridest üleastumist, isegi riigi reetmist ja võttis maanõunikud vastutusele. Kõik neli maanõunikku mõisteti surma. Hiljem muudeti see otsus kolme kohta vangistuseks, ent Patkuli kohta jäi otsus püsima. Patkulil õnnestus aga põgeneda välismaale, kus ta arendas ägedat kihundust Rootsi riigi vastu.

Et aadli võimu Liivimaal lõplikult murda, kaotati a. 1694 aadli seisuslik korporatsioon. Ametikohad, mida senini olid täitnud saksa soost aadlikud, anti rootslastele. Maanõunike kolleegium kaotati. Maapäevade võimupiire kitsendati tunduvalt sellega, et koosolekuist määrati osa võtma ka kindralkuberner. Maapäevast võisid nüüdsest peale osa võtta ainult pärismõisade valdajad, kes olid võetud Liivimaa aadlimatriklisse. Sellega tõrjuti reduktsiooni läbi kannatada saanud kiht maapäevast eemale. Ka õuekohtus ja konsistooriumis, kus maanõunikud olid seni olnud kaasistujaiks, kaotas aadel nüüd oma mõju.

Samuti tulid Eestimaal aadli eesõigused piiramisele. Rootsi riigi ametnikele võimaldati nüüd kontrolli teostamist Eestimaa kohtute üle.

Karl XI reformid viisid jällegi riigivõimu keskendamispüüdeid edasi. Eesti talupoja seisukohalt oli muidugi iga samm, mis vähendas aadlivõimu, tervitatav.

Majanduselu.

Uued suunad maa majanduselus. Riigivõimu keskendumispüüded XVII saj. tabasid ka linnade senist laialdast poliitilist ja majanduslikku iseseisvust. Väliselt jäi linnade valitsemiskord endiseks, kuid linnad pidid üha enam arvestama keskvõimu merkantilistlikult reguleerivaid eeskirju.

Kui a. 1617 Stolbova rahuga Venemaa tõrjuti Läänemere äärest eemale, tõusis Rootsi juhtivaks jõuks Vene Läänemere-kaubanduses. Vene kaup siirdus nüüd läbi Tallinna, Narva, Neevalinna ja Tartu. Kuigi Vene kaupmeestele anti suuri eesõigusi Läänemereprovintsides, ei suudetud transiiti ometi tõsta endisele tasemele.

Eriti silmapaistvat osa Läänemere-kaubanduses hakkasid nüüd etendama madalmaalased, kes juba orduaja lõpul olid suutnud end siin maksma panna. Nad olid suurimad soolamuretsejad Läänest ja nad ostsid ning viisid aastas tuhandeid säilitisi vilja Läände. Umbes sama suur tähtsus väliskaubanduses oli ka lüübeklastel, kes pidasid tihedat ühendust Eesti- ja Liivimaa linnadega. Teisist Saksa linnadest tuleks nimetada Danzigit ja Rootsi saksa provintside linnu. Tähtsaimaiks metsamaterjali, kanepi ja lina ülesostjaiks olid inglased, kes seda Narva kaudu toimetasid Venesse. Inglaste kaubanduslikku tegevust Läänemeremais juhtis eriline kaupmeesteühing Londonis. Nii olid Eesti- ja Liivimaa kaupmehed suuremate kapitalide puudumise tõttu lasknud kõik kaubanduslikult tähtsamad alad siirduda võõraisse kätesse, ise tegutsedes vaid välismaa kaupmeeste agentidena. Väga elav oli kaubanduslik läbikäimine ka Rootsiga. Rootsi veeti siit suurel hulgal vilja, laevaehitusmaterjali ja tarbepuid, sisse toodi soola, rauda ja metallkaupu, samuti manufaktuurtooteid.

Linnade osa kaubandusliiklemises. Tallinna tähtsaimaks püüdeks oli saada kogu Soome lahe kaubandus oma mõjupiirkonda. Eriti püüdis ta tagasi saavutada endist seisukohta Vene transiitkaubanduses. Vene kaup oli aga leidnud endale teised teed, näit. üle Arhangelski jm. Nii jäi Tallinna mõju alla peamiselt Põhja-Eesti, kust ta eksportis vilja ja kuhu ta müüs soola. Tallinn kui suurima elanikkonnaga linn (Rootsi aja lõpul oli siin

umbes 15 000 elanikku) omas hulka oma jõukuselt erinevaid kaupmehi. Nad jagunesid suurkaupmeesteks, talurahvakaupmeesteks, nürnbergi kaubaga kaubitsejaiks, soola-, siidi-, riide- ja pudukaupmeesteks.

Tähtsamaks kaubalinnaks Tallina järel oli N a r v a, mis kujunes juba varakult Euroopas tuntud metsamaterjali, lina ja vene kaupade väljaveosadamaks. Rootsi valitsus kavatses Narvat teha koguni oma tähtsuselt Rootsi t e i s e k s p e a l i n n a k s. Siia asutati kaubanduskolleegium ja nimetati ametisse kommertsdirektor. Narva määrati ühtlasi R o o t s i - P ä r s i a v a h e l i s e k a u b a n d u s e k e s k u s e k s. Elavas kaubanduslikus läbikäimises Narvaga olid inglased, kes tõid siia tubakat ja vedasid siit välja lina, kanepit ja metsamaterjali. Väiksemal määral veeti siit välja ka Vene ja kodumaa teravilja.

Eriti oli Vene transiidi sulgemise tõttu kannatanud T a r t u, kellele see seni oli olnud tähtsamaks tuluallikaks. Et Tartut jällegi endisele tasemele tõsta, lubati talle a. 1646 ainsana l a o k o h a õ i g u s V e n e g a k a u p l e m i s e l. Kõik Liivimaa kaudu Venesse sõitvad või sealt tagasitulevad kaupmehed pidid liikuma Tartu kaudu. Kuid Riia ägedate protestide tõttu sai Tartu seda eesõigust kasutada vaid paar aastat. Samuti nurjusid Pärnu ja Emajõe vahelise veetee süvendamise kavatsused, mis Tartu kaubanduslikku seisundit oleksid võinud parandada. XVII sajandi lõpul omas Tartu kaubandus ainult lokaalset tähtsust.

Nende tähtsamate kaubanduslikkude keskuste kõrval oli teatud seisukoht ka P ä r n u l oma vilja, lina ja metsamaterjali väljaveoga. Teised väikelinnad, nagu Kuressaare, Rakvere, Haapsalu, Paide, Viljandi ja Valga, ei tulnud oma mõnesajalise elanikkonnaga kaubanduslikult üldse arvesse. Senise tähtsuse kaotanud, sarnanesid nad enam nüüdisaja alevikkudega või isegi küladega kui linnadega.

Sisemaakaubandus. Kõik suuremad linnad võistlesid omavahel esikoha pärast nii väliskaubanduses kui ka sisemaa kaubanduse endi kätte koondamises. Uueks tugevaks võistlejaks kerkis neile sel alal aga m õ i s. Mõisa põldude üha laienedes ja talupoegadelt saadavate maksude kasvades suutsid mõisnikud järjest enam v i l j a m ü ü g i l e t u u a. Mõisnik ostis aga ka talupojalt vilja, looma-

nahku, mett jm. ning müüs seda edasi ülesostjaile või vedas seda koguni ise väiksemate rannasadamate kaudu välja. Mõisast võis talupoeg saada ka mõnesugust esmajärgulist tarbekaupa, näit. soola ja rauda.

Sisemaakaubanduses olid linnadele võistlejaks ka välismaalasist rändkaupmehed, kelle hulgas esines venelasi, juute, madalmaalasi ja šotlasi. Et juhtida kaubandust linna ja sellega soodustada linnade majanduselu, andis riigivalitsus viimaks määruse, mis keelas mõisade ja rändkaupmeeste kaubanduslikud tehingud maal.

Sisemaakaubanduse tähtsamaks eneseavalduseks olid laadad. Suuremaid laatu peeti Eesti alal Tallinnas, kuhu seks puhuks tuli ka välismaa kaupmehi. Aktiivseima ostjaskonna laatadel moodustasid muidugi talupojad kui maa peakiht.

Tööstuse ja käsitööstuse areng. Merkantilistliku majanduspoliitika tähtsamaid eesmärke oli ka tööstuse arendamine. XVI ja XVII saj. ei jõudnud aga Eesti ala tööstus hoolimata Rootsi valitsuse abistamispüüdeist tõusta kuigi õitsvale järjele. Selle põhjuseks oli kapitalide vähesus ja kestvate sõdade ajal väga ettevaatlikuks muutunud kodanikkude ettevõtmatus. Seetõttu nurjusid näit. Gustav Adolfi katsed elustada Tallinna tööstust. Suuri manufaktuure, mis olid iseloomulikud tolle aja Lääne-Euroopa tööstusele, meil üldse ei tekkinud. Hiiumaal tegutses lühikest aega klaasitööstus. Algelisi ja väheste tootmistulemustega rauasulatamisahje leidus Mustjalas ja mujal, kuid varsti lõpetasid needki oma tegevuse. Esines veel vase- ja paberiveskeid Tartus ja Tallinnas, lubjaahje, tuule- ja veejõudu kasutavaid jahu- ja saeveskeid, telliskiviteheseid ja tõrvapõletamisahje maal. Peale selle oli veel üksikuid väiksemaid laevaellingeid linnades ja rannikul.

Samuti püüdis Rootsi valitsus hoolitseda käsitöö arenemisvõimaluste eest, andes kaitsemäärusi ja luues eksportimisvõimalusi. Ja üldiselt olid tolleaegsed käsitöösaadused, näit. kuldseppade töö, kõrgel tasemel.

Käsitööstuse arengut pidurdas tsunftide üha kasvav eksklusiivsusvaim. XVII saj. lõpul jagunesid Tallinna 400 käsitöölist 40-sse eri tsunfti. See äärmine killustumus mõjus

loomulikult ka käsitööstuse arengusse takistavalt. Hansaaegse jõukuse järk-järgulise kadumisega läks vaen teiste linnade tsunftide vastu ja ka ühes käsitööharus spetsialiseerunud käsitööliste eriliikide vahel eriti teravaks. Turgude puudumisel muutusid tsunftid üha kinnisemaks ning püüdsid võimalikult eemale tõrjuda konkurente. Protsess, mis oli alguse saanud juba orduaja lõpupoolel, nüüd üha süvenes. Sellidele hakati järjest suuremaid takistusi tegema meistrikssaamisel. Vähese võistluse tõttu langes töö kvaliteet ja kallines toodang. Nagu Lääne-Euroopas, oli meilgi märgata tsunftikorra mõranemist. Tsunftimeistrite kõrval hakkasid rangeist määrustest hoolimata tegutsema isehakanud käsitöölised, „tsunftijänesed" ehk „käperdajad", kes leidsid suurt poolehoidu maal. Eriti hinnati neid nende odavuse ja kättesaadavuse tõttu mõisades.

Tsunftikäsitöö tellijana tuli sisemaa vaid üsna vähesel määral arvesse. Kuludest hoidumiseks valmistas talupoeg peagu kõik ise. Mõnel alal, näit. puutöös, kudumises ja riidevärvimises saavutas ta koguni suure oskuse ning müütas oma töö saadusi isegi linnadesse. Mõisades ja külades asusid omad käsitöölised, kes tootsid neid tarberiistu ja esemeid, mida talupojad ise ei suutnud teha. Üldiselt on tol ajal nii talude kui mõisade vastavad nõuded veel väga tagasihoidlikud.

Rahvussuhted linnades. Linnade eluvõimaluste halvenedes hakati nüüd maalt linna püüdvaile talupoegadele järjest suuremaid takistusi tegema. Sellest hoolimata leidus eestlasi ka Rootsi ajal veel üsna rohkesti linnades, kus nad moodustasid vaid alamkihi. Kodanikuks saamine ja gildidesse pääsemine oli eestlastel nüüd palju suuremate raskustega seotud kui orduajal. Kergemini õnnestus see vaid jõukamail ja saksastunud eestlastel. Et siin oli sageli ka kadedusega tegemist, näitavad Tartu eesti soost kodaniku Hans Bulli võitlused. A. 1634 võeti ta rikka mehena Suurgildi liikmeks. Et tema kui kaupmehe võistlust kõrvaldada, tõstsid saksa soost kodanikud üles tema päritolu ja sünnikirjade küsimuse. Asi lahenes siiski Hans Bulli kasuks. Tagakiusamise jätkumisel pidi ta pöörduma Stokholmi Rootsi valitsuse poole, kus ta jällegi saavutas õiguse. Eriti elav oli eestlaste juurdevool Tartu kangrute ja lihunike tsunfti. XVII sajandi lõpul nõudsid

aga saksa soost lihunikud eestlaste eemaldamist endi hulgast. Raad ei täitnud siiski sellist nõudmist. Samal ajal otsustasid kangrud mitte enam võtta endile eestlasist õpipoisse, et seega takistada eestlaste sissepääsu tsunfti. Nii võisid eestlased linnades töötada vaid alamais ameteis, teenides endile ülalpidamist voorimeestena, kivilõhkujaina, mündrikena, lihunikena jne.

Talupoegade olukord Poola ja Rootsi valitsuse ajal.

Sotsiaalsed erinevused talupoegkonnas. Rootsi ajal võib talupoegkonna sotsiaalses astmestikus märgata kasvavat eristumist, mille aluseks on majanduslik tase ja elukutse. Orduajal allvasallide ja väikeläänimeeste ridadesse pääsenud eestlased sulasid Rootsi ajaks juba täiesti kokku maad valitseva saksa rahvusega. Eestlaste suurima ühiskondliku kihi moodustas nüüdki talupoegkond. Peamise maksudekandjana oli ta ka majanduslikult tähtsaim kiht, keda pidi arvestama nii riik kui ka mõis. Sellest hoolimata seisis ta maa sotsiaalses astmestikus viimasel kohal. Mõisnikud vaatasid talupojale kui sunnismaisele pärisorjale, püüdes veenda selles valitsusigi.

Vabatalupoegade seisus, kes orduajal oli moodustanud kolmanda vabatmeeste seisuse eesti ühiskonnas, sulas Rootsi aja lõpuks pikkamööda kokku. See oma kogult seni kaunis arvukas seisus oli lunastanud oma talud vabaks teatud maksu eest. Nende talud olid tavaliselt suuremad ja jõukamad, saades lisatulusidki mõldrite ja seppade jm. tööst. Ka mõisaametnikud nagu kupjad ja valitsejad kuulusid sellesse kihti. Hoolimata maksude ja teonormide pingutavast tõusust tekkis ka Rootsi ajal mõningaid vabu talupoegi. Teatud summa või loonusmaksu eest suutsid jõukamad talupojad ka nüüd end mõisakohustusist vabaks osta ning asetusid mõisnikuga lepingulisse vahekorda.

Järgmise kihi moodustasid isikliku vabaduseta, kuid siiski jõukad talunikud. Eriti arenes see kiht seal, kus asustus oli hõre ja talud võisid suureneda tühjalt seisva maa arvel.

Kõige arvukam osa taluperemeestest suutis aga tõusta vaid keskmise jõukuse tasemeni. Seejuures nad võisid rahuldavalt täita oma kohustusi mõisa vastu ning omagi majapidamist rahuldavalt juhtida. Sellesse kihti kuulus ka osa käsitöölisi,

nagu rätsepad, sepad, mõisateenijad jt. Talueremeeste vaesem kiht ei suutnud aga alatasa kasvavaile koormusile vastu panna ning sattus võlgadesse mõisniku juures. Sageli oli ta sunnitud laenama linnakodanikeltki. Majanduslikult raskeil aegadel laostusid seesuguste peremeeste majapidamised kõigepealt.

Samasugusel viletsal järjel olid vabadikud, üksjalad ja sulased, kes sõltusid talunikest. Et mõisal oli teotegijaist puudus, püüdis ta kõigi võimalike abinõudega saada vabadikke ja üksjalgu oma käsutusse, asutades neid peremeesteks taludesse, mis sõdade tõttu olid tühjaks jäänud, või tehes neist talusulaseid, kelle järele suurt puudust tunti. Seetõttu kadus see seisus Rootsi aja lõpul peaaegu ära. Siia kuulus ka ainult Saaremaal esinev pundenikkude kiht. Oma kohustusilt mõisa vastu erinesid nad üksjalgadest selle poolest, et üksjalad tasusid teorendi teos, pundenikelt nõuti aga 1 pund teravilja. Et Saaremaal oli vähe tühje adramaid, ei püütud neid siin hävitada.

Samuti väga viletsa kihi moodustasid esimese haritlaskonna alged, köstrid ja koolmeistrid. Vaevalt kunagi suutis nende amet neid toita ja tavaliselt pidid nad seepärast leidma endile mingi tulusama kõrvalameti.

Hoolimata kõigist neist raskustest ja ebaõiglusest, mida talupoeg oli sunnitud taluma, suutis ta Rootsi ajal siiski jõuda teatud majanduslikule jõukusele. Hilisel Rootsi ajal tuli sageli ette, et talupoeg ostis end vabaks teokohustusist. Põhjasõja ajal suutsid mitmed talud laenata kroonule 600—900 riigitaalrit, millega nad oma talud vabaks ostsid. Talupoegade jõukust tõendavad ka need määrused, mis piirasid liigset luksust ja raiskamist talupoegade pulmade puhul ja riietuse alal.

Sunnismaisuse süvenemine. XVI saj. alanud sõdade laastamises jäi hulk talusid peremeheta ja sööti. Sellest hävingust säilinud talupojad, kellelt mõisale nõuti üha rängemaid makse ja muid kohustusi, kasutasid olukorda ning hakkasid endile otsima paremaid kohti. Talupoegade ärakargamised muutusid nüüd massiliseks. Selles suhtes otse katastroofiliseks kujunev olukord sundis mõisnikke tegema omavahelisi kokkuleppeid jooksikute talupoegade tagasiandmiseks. Kuid üsna sageli rikkusid nad neid jälle ise. Seda liiklemist takistada suudeti alles siis, kui valit-

sus a. 1645 andis välja korralduse, milles keelati tööle võtta inimesi, kel pole ette näidata passi, et ta on oma härraste poolt lahti lastud. Omaltki poolt püüdsid mõisnikud koguda ja välja anda seadusi, mis õigustaksid nende poolt taoteldud sunnismaisust. 1650. a. paiku Philipp Crusius'e koostatud „Eesti hertsogkonna rüütli- ja maaõigus" määras kõrge karistuse ärakaranud talupoja vastuvõtjale ja koguni ta abistajale. Tagasinõude aega pikendati seniselt 10-lt aastalt 30-le. Kuigi valitsus Crusiuse seadustekogu ei kinnitanud, avaldas see tegelikus elus ikkagi mõju, sest Eestimaa kohtud olid valitsusest sõltumatud ja täiesti aadli mõju all. Umbes samasugused määrused oli õuekohtu viitsepresident Engelbrecht von Mengden kodifitseerinud 1643. a. Liivimaal. Kuid ka siinsed määrused ei leidnud valitsuse kinnitamist. Siin ei saadud neid siiski omapead tarvitusele võtta, sest kohtud olid riikliku kontrolli all. Talupoegade ärakargamise küsimusis käidi siin orduaegsete määruste järgi, mis olid palju pehmemad.

Aadlivõimu kasvamist koos sunnismaisuse süvenemisega soodustas eriti Liivimaa kindralkuberner Claes Tott'i ja rüütelkonna esindajate poolt väljatöötatud ja a. 1671 kinnitatud korraldus, mis karistas jooksiku talupoja vastuvõtmist kõrge rahatrahviga ning pani Liivimaal kehtima umbes sama karmi korra nagu Eestimaal. Peale selle seati siin ametisse adrakohtud, kes valvasid nende seaduste täitmise järele.

Selles pidevas võitluses oma vabaduse eest kaotas talupoeg paratamatult kui nõrgem pool. Varsti sattusid hädaohtu ka talupoegade omandiõigus talule ja samuti vallasvara kasutamine. Oma talu omandiõiguse suhtes asusid talupojad seisukohal, et talu kuulub selle peremehele juhul, kui see on tasunud õiguslikult põhjendatud maksud, nii nagu need tavaks olid saanud orduaja algusest. Aja jooksul hakkasid aga mõisnikud seda feodaalset omandiõigust seletama roomaõiguslikus mõttes, esitades end talumaa täielike peremeestena. Seda mõttekäiku soodustas talupoegade sage kohtade vahetamine ning tühjade talude asustamine vabadikega.

Talupoegade omandiõiguse teatud lõdvenemise tunnuseks on ka talumaade mõisastamisprotsess, mis hoogustus eriti rahvaarvu tihenedes, peamiselt XVII saj., mil Lääne-Euroopa vilja-

turul nõudmised suurenesid. Mõisnikud püüdsid seetõttu kõigiti laiendada oma põldude pindala, et suurendada viljasaaki.

Kuid oma vallasvara peremeheks jäi talupoeg nüüdki vastuvaidlematult; ta võis seda müüa ja sellele laenu teha. Samuti suutis talupoeg säilitada oma isiklikud õigused. Kui hilisel Rootsi ajal sageli esines talupoegade müümisi ilma maata, siis oli neil juhtudel enamasti selleks mõisniku ja talupoja vahel kokku lepitud. Isiklikku sõltumatust tõendab ka asjaolu, et tüdrukud võisid vabalt ühest mõisast teise abielluda. Majandusliku olukorra üldine halvenemine hakkas aga aja jooksul mõjutama ka õiguslikku olukorda.

Nii Poola kui Rootsi valitsejad, kes olid kodumaal harjunud teissuguse olukorraga, astusid talupoegade seisundi kaitseks välja, nõudes koguni täielikku vabastamist mõisaorjusest. Toetudes oma vanadele privileegidele tõstsid mõisnikud selliste ürituste vastu ägedaid proteste. Ja valitsused, kel muutlikus sõjaõnnes oli aadlikkude poolehoid väga tähtis, pidid järele andma. Siiski suutis Rootsi valitsus ära hoida talupoegade lõpliku pärisorjastamise.

Talupoegade maksustus ja teokoormus. Rootsi valitsus püüdis arvestada Põhja-Eestis talupoegkonna huve, ei suutnud aga ära hoida olukorra tunduvat halvenemist võrreldes orduajaga. Samal ajal muutus Poola valitsuse all oleval Liivimaalgi talupoegade seisund raskemaks. Siiski ei võõrandatud siin riigimaid nii suures ulatuses kui Põhja-Eestis ja kroonu kätte jäänud mõisus tavaliselt ei tõstetud nii kergekäeliselt talupoegade kohustusi kui eramõisus. Talupoegade ärakargamise võimaluse tõttu riigimõisusse pidid eramõisadki oma liiga ahneid nõudmisi pidurdama. Seejärel kui kogu Liivimaa oli siirdunud Rootsi valitsuse alla, muutusid talupoegade koormused mõlemal maaalal veelgi raskemaks. Kestvate sõdade tõttu oli riigikassa tühi. Et olukorda parandada, pandi maale alatasa uusi makse peale, mis läksid tegelikult kõik talupoegade kanda. Eriti raskeks muutus talupoegade olukord riigi rendimõisus, kus rentnikud püüdsid väga hoolimatute võtetega mõisast suuremaid kasusid saavutada, sageli otse ruineerides talupoegade majapidamisi.

Nagu orduajalgi, oli maksustus Rootsi aja esimesel poolel väga mitmekesine. XVII saj. jooksul toimusid ses suhtes aga teatavad muudatused. Mõis nõudis nüüd eeskätt viljaandmist, millele lisandusid loomad (lambad, kanad jne.) ning või, munad, lina, heinad, õled, humalad ja mesi. Rahamaksul oli veel Rootsi aja lõpulgi väike tähtsus.

Maksustuse tõusu hilisemal Rootsi ajal võrreldes varasemaga selgitavad ilmekalt Harjumaa Padise mõisa 1602. ja 1686. a. vakuraamatud. Nii tuli varasema ajastu vakuraamatu põhjal adramaatalupojal tasuda: vakuraha $1^1/_2$ taalrit, rukkeid $3^1/_2$ tündrit, otri $3^1/_2$ tündrit, kaeru 1 tünder, võid 10 naela, mune 10 tükki, peale selle 1 lammas, 1 tall, 3 kana, $^1/_{10}$ härga, mida tasuti koos 10 adramaa pealt, $^1/_6$ siga; 1 koorem heinu, 1 süld küttepuid, 1 nael linast lõnga. Sellele lisandusid teopäevad mõisale ja võrdlemisi kerged maksud kirikule. Poole adramaa peremees maksis sellest umbes poole. A. 1686 ei jäänud aga sama mõisa poole adramaa peremehe maksud kuigi palju maha täis-adriku maksukoormusest varasemal ajal, vaid mõnes asjas koguni ületasid selle. Tal tuli mõisale tasuda: 3 taalrit vakuraha ja 1 vakk rukkeid ning sama palju otri, $1^1/_2$ vakka kaeru, 1 lammas, 2 kana, 10 muna, 6 naela võid, 1 nael lõnga, 1 koorem heinu, 30 kubu õlgi, 1 süld küttepuid, $^1/_2$ kotti. Tegu nõuti pool-adrikult kaks päeva nädalas, lõikuse ajal aga kolm päeva, lisaks veel ühe abivaimu tööjõud. Tollivilja tasuti $^1/_2$ adramaa pealt 1 vakk rukkeid ja niisama palju otri. Sellele lisandus maks valitsejale, kes nõudis $1^1/_2$ külimittu rukkeid, 4 vakka otri, 2 vakka kaeru. Neid nõudmisi võib pidada keskmisteks.

Talupoeg suutis siiski nüüd neid koormusi tasuda kergemini kui orduajal. Seda võimaldas maksustusaluste õiglasem kindlaksmääramine, mis toimus maahindamise kaudu 1680-ndail aastail. Kuninga poolt nõutud maamõõtmise eesmärgiks oli riigi sissetulekute suurendamine. Ka taoteldi sellega koos toimuva maa väärtuse hindamise kaudu ühtlasemat maksustusalust. Adramaid oli seni loetud talupoegade teokohustuste järgi, mis aga kaugeltki ei näidanud nende tõelist arvu. Uus maamõõtmine pidi selgitama tõelise adramaade arvu. Nende hulka arvati nüüd ka Rootsi ajal endistest maksualustest talumaadest loodud mõisapõllud; aadlimõisades jäeti põllud hindamata, märgiti vaid üles talude koormused ja maksukohustuslike talumaade arv. Maa jaotati põlluks ja alemaaks, need omakorda nelja väärtuskraadi. Halvema pinnasega maid läks rohkem tündrimaasse, nii et revisjoniadramaid esines mõõdualalt väga mitmesuguseid. Üldi-

selt oli uus adramaa senisest väiksem, mille tõttu Liivimaa adramaade arv tõusis 4343-lt 6323-le. Vastavalt sellele tõusid ka riigi tulud.

Eestimaal teostatud revisjon oli hoopis pealiskaudsem. Kuningas oli siin seotud aadli privileegidega ja tagastatud mõisades ei võetud üldse ette revisjoni. Adramaa aluseks jäi endiselt selline talu, mis tegi mõisale tegu 6 rakmepäeva ühe hobusega või paari härgadega. Et aga viimasel rahuajal oli asustus tublisti tihenenud ning palju uudismaid oli üles haritud, suurenes siingi adramaade arv 8283-le. Saaremaal teostati revisjon samal alusel Liivimaaga, kuid adramaa kujunes siin väiksemaks. Maahindamisele kuulusid aga ainult riigimõisad.

Kohe reduktsiooni teostamise järel hakati renditama riigistatud mõisu. Rentnikeks said kas endised omanikud või teised saksa soost Liivi aadlikud. Vakuraamatud, kus talupoegade kohustused oli kindlaks määratud, seati küll sisse, kuid riik ei suutnud teostada vajalikku kontrolli, nii et ahned rentnikud võisid toimida oma endiste harjumuste päraselt. Rootsi ametnikud soovitasid kroonule koguni rendilepinguid katkestada, väites, et muidu võivat hävida nii mõisad kui talupojad. Seisund muutus niivõrd talumatuks, et talupojad hakkasid kuningale kaebusi esitama. Kuningas keelaski kategooriliselt talupoegi ülekohtuselt kohelda ja asutas kaebuste järeleuurimiseks erilise komisjoni. Et talupoegade ekspluateerimist takistada, töötati välja rida seadusi. Liivimaa jaotati kaheks, eesti- ja lätialaliseks majandushalduskonnaks. Nende eesotsas seisvad asehaldurid pidid järele valvama, et rendilepinguid täidetaks, et mõisa majapidamine toimuks vajaliku edukusega ja et talupoegi ei koormataks ebaseaduslikult.

A. 1696 pandi kehtima uus korraldus, nn. majandusreglement, millega määrati kindlaks riigistatud mõisade rentnikkude ja ametnikkude ülesanded, kohustused ja õigused talurahva suhtes. Talupoegade kohustuste normimiseks seati sisse kindlakujulised vakuraamatud, mille ärakirjad pidid olema ka talupoegadel. Mõisnik, kes talupoega rohkem koormas, kui vakuraamatus oli määratud, pidi ülekohtuselt äravõetu temale tagasi andma ja sama palju kirikule trahvi maksma. Maksude asendamine teotööga

keelati ära. Abiteo- ja küüdipäevad, mis olid eriti rasked oma korraldamatuse tõttu, arvati vakuraamatus kindlaksmääratud tööhulgast maha. Rentnikel keelati kroonumõisade talupoegade tööjõudu tarvitada eramõisades; samuti ei tohitud töölisi teistele tasu eest tööle anda ega neid tühjadele maadele asetada. Ka oli rentnikul keelatud talupoja maid enese jaoks lasta üles harida. Rentnik ei tohtinud mõisale kuuluvaid talupoegi oma heaksarvamise järgi ära anda ega müüa ning pidi tagasi andma tema juurde joosnud talupojad. Rentniku kohustuseks oli valvata selle järele, et talupojad hoiaksid oma talud vajalikus korras ning täidaksid ettenähtud kohustused mõisa vastu. Kui näit. talupoeg jättis teopäeva võlgu, tuli tal see hiljem täita kahekordselt ning asja kordumisel ähvardas teda ihunuhtlus.

Talu koormusi püüti ühtlustada ka talu sissetulekuga. Selleks tuli iga riigitalu üksikult mõõta ja hinnata. Et ühe esimese järgu tündrimaa pealt võeti keskmiselt ühe riigitaalri ulatuses koormusi, siis tehtigi see normiks. Koormuste määramisel hinnati aga talupoja teopäeva liiga odavalt, nii et näit. ühe vaka rukki eest tuli talul sooritada $11^1/_4$ rakme- või 15 jalapäeva. Talu koormused tõusid seetõttu ebaõiglaselt suureks. Seda uut revisjoni teostati aga üksikuil juhtumeil, kus vahe talupoegade sissetuleku ja nõutavate koormuste vahel näis olevat liiga suur. Nii ei olnud koormuste ühtlustamise püüdel kuigi suurt tegelikku tähtsust.

Hoolimata Rootsi riigi heatahtlikkusest Eesti- ja Liivimaa talupoegkonna suhtes ei suutnud ta vastavate majanduslikkude kaitsemäärustegi abil talupoegade kohustusi kergendada. On arvestatud, et XVII saj. lõpul, võrreldes varasema Rootsi ajaga, Liivimaa talupoegade maksustus oli tõusnud 79% võrra. Igal talul tuli nüüd riigile ja mõisale ära anda umbes 50—80% oma tuludest. Riik sai sellest ainult $^1/_5$, kuna tervelt $^4/_5$ maksudest läks mõisale.

Kasvava maksustuse alal osutasid suurimat tõusu teonormid. Põhja-Eestis oli näit. XVII saj. algul nõutud tegu umbes 5 rakmepäeva nädalas, Rootsi aja lõpuks kasvas see nõue kuuele rakmepäevale ühe adramaa pealt. Lisaks sellele nõuti nüüd ka jalateoliste saatmist ja sageli jüripäevast mihklipäevani veel abiteolist. Kiireil tööhooaegadel pidid talud veelgi lisa andma kolmanda abiteolise näol. Viljalõikuse ajal korraldasid mõisad tal-

guid, millest osavõtt oli sunduslik. Väga rõhuvaks kohustuseks talupoegadele osutus ka vooriskäimine. Viljavooridega tuli talupoegadel käia Riiga, Tallinna, Tartu ja Pärnu.

Nii olid Rootsi aja lõpuks mõisakohustused kasvanud nii suureks, et nad takistasid talupoegi oma põlde korralikult harimast. Eriti raske oli seisund aadlimõisades, kust talupojad sageli põgenesid riigimõisadesse. Mõisnik pidi nüüd ka eramõisus ettevaatlikum olema, kui ta ei tahtnud kaotada oma tööjõudu. Nii hakkasid aja jooksul Rootsi valitsuse kaitsemäärused paratamatult mõju avaldama kogu talupoegkonna olukorrale. Kuigi majandusreglemendi kehtimahakkamine ei suutnud tõkestada teopäevade tõusu ja maksude kasvu, andis ta talupoegade kaitse põhimõttele vähemalt kindla seadusliku aluse. Just seda õigusliku olukorra stabiliseerimist hindas Eesti talupoeg, kui ta veel kaua mäletas „vana head Rootsi aega".

Talu- ja mõisamajandamine. Ka Rootsi ajal säilitas põllumajandus elatusalana Liivimaal esmajärgulise tähtsuse. Kuigi selle tase näitab pikaldast tõusu, oli ta oma iseloomult siiski veel rööv-põllundus. Tolleaegne primitiivne tehnika ei võimaldanud põldu küllalt intensiivselt kasutada; viljasaagi suurenemist suudeti saavutada ainult ekstensiivsete meetoditega, külvipindala laiendamise teel.

Endiselt olid tarvitusel põlispõllu lisaks ale- ja kütisetegemisega saadud uudismaad. Juba XVII saj. esimesel veerandil tulid külakonna põlispõllul uuendusena tarvitusele nn. nöörimaad. Pikkade ribadena, suunaga idast läände, läbisid nad seniste väikeste põllulapikeste asemel külakonna ühispõldu. Seejuures eraldati nüüd ka üksikute talude põllud üksteisest.

Nii mõisa kui talumaal viljeldi kõrsviljadest kõige enam rukist, millele järgnesid oder ja kaer. Nisu toodeti veel üsna vähe. Omatarvituseks kasvatati ka herneid, ube, läätsi ja humalaid ning aedviljadest peamiselt kapsaid. Põldude väetamine oli vähearenenud karjanduse tõttu vilets ja vastavalt sellele põldude viljakus madal. Saagi vähesust aitas omalt poolt suurendada põllutööriistade primitiivsus. Kasutati endiselt hark- või seanina-atra ja karuäket. Ainult vilja kuivatamise alal olid Eesti- ja Liivimaa omandanud suured kogemused.

Peale teravilja kasvatati nii mõisus kui taludes lina ja kanepit. Linatootmine oli eriti arenenud idapiiriäärseil aladel ja lõunas, aga ka Läänemaal. Juba keskajal kuulus olnud Vigala lina säilitas nüüdki paljunõutud eksportkaubana oma väärtuse.

Mitte ainult põllukultuuri madal seis, vaid ka halb töökorraldus nii mõisa- kui talumaadel oli põllutöö vähese produktiivsuse põhjusi. Tihti pidid teolised tulema väga kaugelt ja kaasa tooma isiklikud tööriistad ning loomad. Arusaadavalt suhtusid sundteolised hooletult mõisatöösse. Just kibedail tööaegadel pidi talunik oma põlde hooletusse jättes suuremal arvul tööjõudu mõisa andma. Kõik see vähendas töötulemusi nii mõisas kui talus.

Külvipindalalt olid talupõllud võrrelduina mõisapõldudega mitmekordselt suuremad. Nad andsid ka viljatoodangust kandvama osa. Taludest andameina mõisa toodav viljahulk ületas tunduvalt mõisa oma viljasaagi. Rootsi aja lõpul oli mõisapõldude vahekord talumaadega umbes 1:3. Keskmise suurusega taludel kõikus külvipindala 10—20 tündrimaa vahel. Kuid mõisade külviala oli sageli väike võrrelduna nende üldise pindala suurusega. Suured talud omasid vahel isegi enam põllumaad kui mõni mõis. Väiketalude piiratud külvipindalalt saadav kehv saak ei suutnud siiski sageli rahuldada ei kohustusi mõisa vastu ega oma talu suurearvulise pere nõudmisi. Viljasaagi suurus olenes pinnase erisuguseist omadusist ja ilmastiku tingimusist. Keskmiselt andis saak 3—5 seemet. Sellega suutis maa katta omatarviduse ning väljagi vedada. Rootsile oli Liivimaa otsekui viljaaidaks.

Viljamüügi tulutoovuse tõttu püüdsid mõisnikud osta mitte ainult omade talupoegade, vaid ka naabermõisade talupoegade mõisamaksudest ja oma tarvitusest ülejääva vilja. Dikteerides sageli omavoliliselt talupoegadele viljahindu müüsid nad selle ise suure vahekasuga edasi. Mõni mõis kujunes sügiseti otsekui kaubalaadaks. Talupojad aga eelistasid vilja müüa maal ringisõitvaile ülesostjaile — linnakaupmeestele või linnas oma tuttavaile ja usaldusväärseile talurahvakaupmeestele.

Talupoegade õiguslik kaitse Rootsi ajal. Suuri muudatusi võrreldes orduajaga toimus Rootsi ajal ka talupoegade õigusliku kaitse alal. Juba orduaja lõpu poole hakkas esinema tendents maa põlisrahva väljalülitamiseks kohtuist. Rootsi ajal see protsess

edenes, kuni talupojad säilitasid ses suhtes veel vaid minimaalseid õigusi. Varasel Rootsi ajal kuulus kroonumõisade alal kohtumõistmine *foogtile*. Aadlimõisade alal oli aga riigivõimul õigus *kuberneri kaudu* osa võtta kohtuistungist, kus arutati talupoegade süüküsimusi. *Mõisa piirkonnas* juhtunud nii tsiviil- kui kriminaalkohtuasjus kuulus *kohtuõigus mõisnikule*. *Mõisakohtu istungeist* võtsid vana tava kohaselt osa ka *talupojad*. Siiski olid nende kohtuistungite otsused sageli väga ebaõiglased. Mõisnikud, kes selleks puhuks kokku tulid, toimetasid õigusemõistmist omavaheliste joomingute ja prassimiste saatel. Kohtumenetlust ei protokollitud ega olnud ka kuidagi teisel teel võimalik kontrolli teostada. Põhjalikum *reform kohtuasjanduses* teostati alles Gustav Adolfi üritusel; selle kaudu taoteldi ka *talupoegade tõhusamat kaitset* mõisnikkude vastu.

Eestimaal, kus suurem osa maast vahetult kuulus suurte privileegidega varustatud *aadlile*, jäi viimasele *kohtuasjus* otsustav sõna. *Liivimaal* säilitas siiski *riik kohtuniku määramise õiguse*, mille tõttu ta suutis mõju avaldada õigusemõistmisele.

Eestimaa kurikuulsailt mõisakohtuilt võeti nüüd ära *talupoegade kaelakohtuliste asjade arutamise õigus* ning anti üle kolmele *meeskohtule*. Meeskohus koosnes asjatundlikest kohtunikest, kes said rüütelkonnalt palka. Apellatsioonikohtuks meeskohtule oli *ülemmaakohus*, millest oli võimaldatud edasikaebus kuningale. Kõigi Eestimaa kohtute koosseis moodustus aadlikest, peale uuendatud *mõisakohtute*, kus *talupojad säilitasid oma koha õiguseleidjatena*. Peale selle jäi mõisnikule *kodukariõigus* oma mõisa piirides. *Politseikohtutena* tegutsesid maal *adrakohtud*. Järelikult suutis Eestimaa aadel säilitada suure mõjuvõimu kohtumõistmise alal.

Liivimaa kohtureformil oli eesmärgiks kujundada kohtuasutised sõltuvaiks riigivalitsusest. *Mõisakohtuile* jäi vaid distsiplinaarõigus talupoegade üle. Karistuse ülemmäär pidi piirduma 10 paari vitstega ehk 80 hoobiga. Seejuures anti *talupoegadele õigus* Tartu õuekohtus *kollektiivselt*

kaebusi esitada mõisniku vastu. Talupoegade asjus ja üldse väiksemate tsiviilnõuete jaoks olid järgmiseks instantsiks maakohtud, kelle võimupiirid olid väga mitmekesised, haarates isegi administratiivasju. Ka siin olid hirsnikeks talupojad.

Kõrgeimaks kohtuasutiseks maal oli 1630. a. asutatud Tartu õuekohus, kelle liikmed määras valitsus.

Vaimne elu.

Rahva usuelu juhtimise siirdumine luteri kiriku kätte. Samuti pealiskaudseks nagu katoliku kiriku töö jäid esimesed luterliku ristiusu kuulutamise püüded. Uus kirik, kus pastor tõusis koguduseliikmeile-talupoegadele samasuguseks feodaalseid õigusi kasutavaks isandaks, nagu seda oli mõisnik, kujunes rahvavõõraks härraskirikuks. Uus õpetus ei suutnud oma suurema mõistuspärasuse tõttu rahvale niigi lähedale tungida, kui seda oli suutnud katoliku kirik. Selle tagajärjel pidas rahvas veel XVI saj. lõpul ning XVII saj. algul, hoolimata kahe kiriku tööst, väga paljudes asjades vana rahvausundi traditsioonidest kinni. Ühtlasi pidi luterlik kirik võitlema ka katoliku usu traditsioonide vastu. Kirikuhooned olid sõdades suurelt osalt hävinud. Väheseist ametisse jäänud õpetajaist ei sobinud paljud oma ametiks, olles toored, väikese hariduse ja keeleoskusega. Nüüd, kus jutlus moodustas kaaluvama osa jumalateenistusest, oli viimane asjaolu mitmekordselt suuremaks paheks kui varem. Veel a. 1627 toimetatud kirikute visitatsioonide protokollid sisaldavad üsna masendavaid teateid. Üht kirikuõpetajat süüdistati lapsetapmises, paljusid abielurikkumises. Kose kirikuõpetaja oli oma köstrile noaga kallale tunginud, kuskil koguduses kasutas õpetaja kirikut õlleköögiks, Rapla õpetajad röövisid rändavailt koolipoistelt nende hobused ja kihutasid nad siis paljaste mõõkadega minema.

Alles Gustav Adolfi ajal suudeti üht-teist teha kirikuelu parandamiseks. A. 1627 tuli kokku esimene Eestimaa provintsiaalsinod, kus kontrolliti kirikuõpetajaid ning püüti kirikut tõsta majanduslikult paremale järjele. Kindlama kirikukorra loomiseks asutati Tallinna ja Narva konsistoorium. Piiskop ja praostid olid kohustatud igal aastal oma ala visiteerima. Õpetajaametisse ei saanud enam keegi, kes ei osanud küllaldaselt eesti keelt. Sama-

sugused korraldused viidi läbi ka Liivimaal. Jõudumööda püüti üles ehitada lagunenud kirikuid. Hiljuti avatud Tartu ülikool hakkas andma suurema haridusega pastoreid, kes mõistsid paremini kohalikku rahvakeelt. Nii toimus selgi alal teatav pööre.

Vastureformatsioon Lõuna-Eestis. Poola rekatoliseerimispüüded Liivimaal olid tingitud kõigepealt poliitilistest kaalutlustest: taoteldi rahvastikku võõrutada protestantlikkudest riikidest — Rootsist ja Taanist — ja nurja ajada nende vallutuskavatsused. Sigismund II August kinnitas oma privileegis küll Liivi aadlile luteri usu, aga Stephan Bathory valitsuse ajal jäi luteri usk ainult lubatavaks katoliku usu kõrval. Usuküsimuste alal oli selle kuninga nõuandjaks paavsti saadik jesuiit Antonio Possevino, kelle plaanide hulka kuulus ka Skandinaavia taasvallutamine katoliku kirikule ja koguni Venemaa liitmine Roomaga.

Maa rekatoliseerimist alati uue katoliku piiskopkonna ellukutsumisega Võnnus. Pärnus, Tartus ja Viljandis omas Võnnu piiskop abilisi, kelle hooleks oli katoliku kirikute uuesti ülesehitamine ja koolide asutamine. Tulemusrikkaimaks kujunes katoliiklaste töö Tartus. Jesuiidid asusid siia a. 1583 ja suutsid juba järgmisel aastal jutlustada korralikus eesti keeles. A. 1585 asutati Tartusse jesuiitide kolleegium ja tõlkide seminar. Seminaris leidus isikuid, kes kõnelesid läti, eesti, vene, ladina, saksa, leedu, rootsi ja poola keelt. Kolleegiumis õppis poolakaid, venelasi, eestlasi ja sakslasi mitte ainult usuteadust, vaid ka retoorikat ja poeetikat. Need õppeasutised andsid seega mitmekülgse ja põhjaliku ettevalmistuse tulevasile ketserite pöörajaile.

Siiski polnud jesuiitide tööl linnakodanluse juures, kelle usulised veendumused olid juba sügavamad, nii suurt edu kui eesti talurahva rekatoliseerimisel. Talupoegade hulgas polnud luteri usk veel õieti jõudnudki juurduda. Sõdade ajastu oli laostanud sellegi vähese, mida viletsalt eesti keelt mõistvad saksa soost pastorid olid suutnud teostada. Jesuiidid olid aga energilisemad, nende propagandameetodid märksa painduvamad ja ajakohasemad. Nad tegid sageli sõite maale, otsisid üles isegi niisugused kohad, kuhu ristiusk seni vaevalt oli tunginud, jutlustasid ja ristisid inimesi kas või turuplatsidel. Inimesed otse tormasid nende juurde kokku. Seminarist tulnud uued töötegijad olid siit-

samast võrsunud isikud, kes tundsid maad ja rahvast paremini ning oskasid teda seetõttu paremini juhtida. Ühtlasi hakkasid nad soetama ka rahvakeelset kirjandust (sellest allpool pikemalt).

Aktiivse katoliiklase Sigismund III Poola troonile tõusmise järel muutus rekatoliseerimine veel ägedamaks, sest valitsus võttis selle nüüd oma asjaks. Luteri pastoreile keelati a. 1589 jutlustamine eestlastele, lätlastele ja kõigile teistele, kes elasid kroonu maaaladel. Karl IX sõjakäik Liivimaale andis aga rekatoliseerimisele tugeva hoobi. Alles a. 1603, mil Poola väed Tartu tagasi vallutasid, elustus see jälle. A. 1611 avati ka jesuiitide kolleegium uuesti, kuid ta suutis nüüd vaid vähe õpilasi enda ümber koguda; endisele hiilgusele ei jõudnud ta enam kunagi. Jälle keelati pidada Tartu eestlastele luterlikke jutlusi ning eesti koguduse õpetaja Bartholomaeus Gilde sunniti Tartust lahkuma. Nii toimus Lõuna-Eesti rekatoliseerimine Poola ajal väga põhjalikul kujul.

Rahvakooli kujunemine. Rootsi valitsuse üks tähtsamaid samme rahvahariduse tõstmisel oli köstrite ametisseseadmine. Nende kohustuseks oli koos kirikuõpetajaga õpetada jumalateenistuse ajal rahvale katekismust. Järgmise ja suurema edusammu moodustas köstrikoolide asutamine. A. 1687 nõudis Rootsi valitsus Liivimaa maapäevalt, et igasse kihelkonda asutataks rahvakool. Sama nõudmise esitas valitsus a. 1690 ka Eestimaa maapäevale ja a. 1695 Saaremaa mõisnikkonnale. Aadel suhtus aga vaenuliselt koolide asutamisse, kartes sellega kaasaskäivaid kulusid ning sellest võimalikult johtuvat pärisorjuse kaotamist. Seetõttu olidki aadlimõisades kooliolud palju halvemad kui riigimõisades.

Ka üldiselt olid kooliolud üsna viletsad. Mitmel pool puudusid koolimajad. Kooli oldi sunnitud pidama talu või mõisa rehetoas. Koolmeistrid ei saanud tihti mingit palka ning olid tihti sunnitud otsima teist kõrvalist elatusala. Kooli maad olid sageli väga viletsad ja puudusid mõnel pool hoopis. Kõigele sellele lisandus talupoegade umbusk hariduse vastu; seda aitasid mõisnikud omalt poolt õhutada, levitades kuuldusi, nagu tahetaks koolipoisse kroonut teenima panna. Rahvakooli arengu haritipu ajal võis kooliõpilaste arv meil olla umbkaudu 1500, moodustades seega rahva üld-

arvust ½%. Et tolleaegse rahvakasvatuse eesmärk oli vaid usuline, siis taotles õppekavagi ainult palvete, katekismuse ja kirikulaulude pähetuupimist. Kirjutamist ei õpetatud mitte igas koolis, sest sageli ei osanud koolmeistergi seda. Kooliaeg oli lühike ja kestis novembrist kevadpühadeni.

Kesksemaks sündmuseks rootsiaegses rahvakooli arengus oli õpetajateseminari asutamine Tartu lähedale Piiskopimõisa a. 1684. Selle juhatajaks tuli suur haridussõber Bengt Gottfried Forselius. Õppetöö selles koolis kestis ainult kaks aastat ning õppekava ei ületanud linna lastekooli oma; siin õpetati vaid lugemist, usuõpetust, kirikulaule, rehkendamist, kirjutamist ja arvatavasti ka saksa keelt. Siiski kujunes seminar tolle aja koolmeistrite ainsaks tõsisemaks ettevalmistajaks, sest suur osa neist 160-st õpilasest, kes olid kooli nelja-aastase tegutsemise ajal õpetust saanud, siirdus õppetööle. Töö edukuse tõstmiseks kirjutas Forselius ise parandatud eesti keeles aabitsa. Kooli tegeliku töö raskuste kõrval tuli Forseliusel taluda ka aadlikkude pahatahtlikkust. Mõisnikud agiteerisid üldise koolivõrgu loomise vastu ja seletasid, et Forselius õpetavat rahvast laisklema ja õhutavat mässuvaimu. Ainult valitsuse kaasabil suudeti läbi viia kohustus, et iga mõis lubaks vähemalt ühe poisi kooli. Endale kindlama seljataguse hankimiseks sõitis Forselius Stokholmi, et tutvustada kuningat haridusoludega Liivimaal. Forselius nimetatigi Karl XI poolt koolide inspektoriks ning talle tehti kohustuseks täiendada köstrikoolide võrku Liivimaal, kuid ühel Rootsi-reisul Forselius hukkus merel.

Võrreldes Eesti- ja Liivimaa kooliolusid tolleaegse Rootsi omadega näeme, et vahe nende vahel polegi väga suur ning et rahva vaimne tase pole meil madalam kui mujal Põhja-Euroopas. Üldiselt oskasid XVII saj. lõpul peaaegu kõik nooremad inimesed ja lapsed Eesti- ja Liivimaal lugeda.

Linnakoolid ja kõrgem haridus. Rootsi valitsuse ajal kujunes välja ka linnakool, kus õpetati muuseas arvutamistki. Selle koolitüübi kõrval tegutsesid endiselt ladina- ehk triviaalkoolid ja lastekoolid. Neis õppisid peamiselt sakslased. Eestlaste koolideks kujunesid linnadeski köstrikoolid, nagu neid leidus juba XVII saj. alguses Tallinnas Pühavaimu ja Tartus Jaani koguduse juures, samuti ka Pärnus. Peale nende koolide esi-

nes linnades mitteametlikke nurgakoole. Need omasid suurt tähtsust eriti tütarlaste hariduses, sest muis kooles oli tütarlapsi äärmiselt vähe.

Et protestantlikku haridust maal kindlustada, pidas Gustav Adolf vajalikuks asutada gümnaasiume. A. 1630 avati gümnaasium Tartus, mis oli määratud nii aadli-, kodaniku- kui ka talupojaseisusest noorsoole. Järgmisel aastal avati teine gümnaasium Tallinnas.

Tartu gümnaasium oma laialdase kavaga oli õieti algusest peale ülikool. Nii oli tema nimetamine Academia Gustaviana Adolphina'ks (a. 1632) vaid formaalne samm. Ülikoolil oli oma kohus ja laialdane autonoomia. Teaduskondi oli neli: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond. Kuigi valitsus püüdis kõrgemat haridust võimaldada ka alamatele seisustele, suutis talupoeg üha halvenevas õiguslik-majanduslikus olukorras vaevalt tõusta ülikoolini. Kui a. 1656 Vene väed vallutasid Tartu, pidi ülikool oma töö katkestama. Osa ülikooli õppejõude püüdis tööd jätkata Tallinnas. Alles Karl XI ajal a. 1690 avati ülikool Tartus uuesti Academia Gustavo-Carolina nime all. See uus ülikool püüdis kohastuda aga aadliülikooli programmiga ja korraldada õpetust itaalia ja prantsuse keeles, vehklemises ja tantsuski. Rahutute olude tõttu pidi ülikool juba a. 1699 Pärnu üle kolima. Algav Põhjasõda takistas ka siin kooli edukamat tööd ja a. 1710 lõpetas ta oma tegevuse.

Eestikeelse kirjanduse areng. Vanimad harvad eestikeelsed käsikirjalised märkmed ja trükised ulatuvad tagasi orduaega. Kuid alles usupuhastuse järel, kui kirikuis hakati jutlustama eesti keeles, tekkis tõsisem vajadus ka eestikeelse kirikukirjanduse järele. Vanim, osaliselt tänaseni säilinud eestikeelne trükis on a. 1535 ilmunud Wanradt-Koelli katekismus, mis sisaldab kõrvuti alamsaksa- ja eestikeelset teksti. A. 1554 järgneb sellele Franz Witte koostatud eestikeelne katekismus. Samuti olid poola jesuiidid oma lühikesel võimuloleku ajal püüdnud soetada eestikeelset vaimulikku kirjandust. A. 1586 ilmus trükis Tartu jesuiitide kolleegiumi rektori Busäus'e rooma-katoliku katekismus. Katoliku õpetajalt Buccius'elt ilmus eestikeelne vaimulik käsiraamat „Institutiones Esthonicae".

Need teosed pole aga meieni säilinud. Jesuiitide poolt soetatud vaimulikust kirjandusest on hiljuti avastatud „Agenda Parva" (ilm. a. 1622), mis sisaldab riitusi, palveid, haigepihisõnu jne. Ladinakeelse põhiosa kõrval leidub ka umb. 1/4 ulatuses läti-eesti-poola-saksakeelset teksti. Käsikirjas on säilinud Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja Georg Müller i 39 jutlust, mis on peetud a. 1600—1606 ja moodustavad meie esimese pikema eestikeelse proosateksti mitmeti ka algupärase sisuga. A. 1632—1638 ilmus Heinrich Stahl'i vaimulik käsiraamat „Hand- und Haussbuch". See oli esimene eestikeelne suurem raamat, mis jäi püsivaks aluseks vaimuliku kirjanduse arenemisele. A. 1641—1649 ilmus Stahli neljaköiteline saksa-eestikeelne jutlusraamat „Leyen Spiegel"; ka see polnud määratud otseselt eestlastele, vaid saksa pastoreile kirikus tarvitamiseks. A. 1632 ilmus ka Sangaste-Laatre õpetajalt Joachim Rossihniu s'elt lõuna-eestikeelne kirikukäsiraamat.

Stahli ja Rossihniuse käsiraamatute kaudu tekkis kaks kirjakeelt, põhja- ja lõuna-eesti murdes, mille omavaheline võistlus hiljem on põhjustanud palju tüli. A. 1686 ilmunud Adrian Virginius'e Vastse Testamendi tõlkega tõusis mõneks ajaks esikohale lõuna-eesti murre, mis kujunes varsti palju õigemaks ja rahvapärasemaks kui Stahli oma. Juba parandatud kirjakeeles ilmus a. 1695 uuendusmeelse Johann Hornung'i kaasabil „Koddo ning Kirgo Ramat". Neid käsi- ja koduraamatuid tarvitasid keelt väheoskavad pastorid käsiraamatuina jutluste valmistamisel ja lugesid sageli neist maha, ilma et oleksid ise teksti mõistnudki. Samuti olid grammatikad hädavajalikuks vahendiks võõrast soost vaimulikele. Esimesena ilmus neist Stahli oma, millele järgnesid lõuna-eestimurdeline Gutslefi'i ja juba uuendatud ning parandatud keele käsitlusega Göseken'i ja Hornung'i omad.

Vaimulike tähtsamaks püüdeks oli siiski kogu piibli tõlkimine eesti keelde. Seda suurt kavatsust hakkas teostama Karl XI nõusolekul ja rahalisel toetusel Liivimaa superintendent Johann Fischer. Tema kutsel kogunesid selleks asjatundjad nn. piiblikonverentsideks. Kuid vana ja uue (Hornungi) kirjaviisi pooldajad pastorid ei suutnud keele suhtes kokku leppida; nii see asja-

olu kui ka Põhjasõda pikendasid teose ilmumist. Seetõttu ilmus Uus Testament a. 1715 ja kogu piibel alles a. 1739 tallinna murdes, s. t. ligi 100 aastat hiljem kui Soomes.

Vaimuliku kirjanduse kõrval hakkas XVII saj. keskpaiku tekkima ka ilmalikku kirjandust. Tähelepanu väärivad siin esimesed ilmaliku kunstluule katsed. Juhuluuletusi harrastavas Tallinna ringis olid silmapaistvamad Brockmann, Salemann ja Göseken, kes tähtsamate perekondlikkude sündmuste puhul luuletasid eestikeelseid laule ja salmikuid. Selle luule kunstiline väärtus ei ole kuigi suur, kuid ta keel on rahvapärasem kui samaaegseil vaimuliku sisuga teoseil ja ta tarvitab esimesena uueaegseid lõppriimilisi värsimõõte. Nii hakkasid pikkamööda kujunema eesti kirjanduslikud keeleharjumused ja tallinna murre tõusis ka sellegi tõttu enam esikohale. Piibli ilmumine selles murdes tegi ta lõplikult eesti ühise kirjakeele aluseks, kuigi tartu murre jätkas võistlust veel 1860-ndate aastateni.

Üldiselt oli tolleaegne eesti kirjandus veel üsna kehv, hõre ja vähe algupärane; peale Forseliuse aabitsa on sest vähe läinud otseselt eesti talupoja kätte. Sel ajal pandi siiski kindel alus eestikeelsele jumalateenistusele ja loodi vähemalt selleks vajaline vaimulik rakenduskirjandus; ühtlasi hakkasid kujunema ühise eesti kirjakeele traditsioonid. Võrrelduna orduajaga on juba seegi suur samm edasi. Seni olid Lääne-Euroopa kirjanduslikud väärtused mõjutanud eesti rahva vaimu peamiselt pool-rahvaluuleliste ja usuliste kujutluste ning legendide kaudu. Nüüd hakkasid kristlik maailmakäsitus ja kirjandus ikka enam tungima rahva ellu juba otseseltki, eriti testamentide ilmumise tagajärjel. Pikkamööda hakkas seetõttu ümber kujunema kogu eesti rahva elukäsitus, eriti siis, kui sellega XVIII sajandil liitus pietistlik vennastekoguduse liikumine.

VENE AEG.

Aadlivõimu kasvamine Vene valitsuse ajal.

Aadlivõimu süvenemine halduse alal. Kui Rootsi valitsus, lähtudes riigivõimu tsentraliseerimispüüdeist, oli pidurdanud aadlivõimu kasvamist ja fiskaalseil kaalutlusil oli peamised maksumaks-

jad, talupojad, oma kaitse alla võtnud, siis Vene valitsus seevastu loovutas aadlile nii suured võimupiirid, et keskvalitsuse võim Eesti- ja Liivimaal peaaegu täiesti välja lülitus. Peeter I, kelle valitsemissüsteemile saadi Baltimaade lääne-euroopaliku haridusega aadlikkude hulgast hädatarvilikku tööjõudu, suhtus neisse väga heatahtlikult. Samuti toimisid ka tema lähemad järglased. Et tollal Balti aadli tugevam köitmine Venemaaga oli poliitiliseltki tähtis, andis Peeter I neile tagasi kõik Rootsi ajal võõrandatud mõisad ja kinnitas rüütelkondadele kõik ordu-, poola- ja rootsiaegsed privileegid nende endi poolt tõlgendatud kujul. Isegi Sigismund II Augusti privileeg, mille kinnitamiseks Rootsi valitsus kunagi ei olnud soostunud, leidis nüüd jälle kinnituse.

Nii saavutas kohalik aadel väga kindlapiirilise poliitilise autonoomia. Enne Karl XI reforme kehtinud halduskord restaureeriti. Kui Rootsi ajal aadel pidi kindralkubernere kui keskvõimu esindajaid ikkagi arvestama, muutus Vene valitsuse ajal nende võim vaid nimeliseks. Kõigi suurema ulatusega küsimuste lahendamise puhul tuli neil pöörduda nõusoleku saamiseks kohalikkude maapäevade poole. Maapäev valis nii Eesti- kui Liivimaa politseivõimu esindajad, adra- ja sillakohtunikud. Endiseks jäi aadli mõju Eestimaa kolmes meeskohtus ja aadli tsiviilasjade kohtuasutises, ülemmaakohtus. Liivimaa kohtuasutistes, kus Rootsi valitsuse ajal aadli mõju oli olnud piiratum, kasvas see nüüd sama suureks kui Eestimaal. Siinse nelja maakohtu kohtunikkude määramine läks täies ulatuses maapäevale. Samuti sattus aadli mõju alla õuekohus, kus kaasistnikkude — maanõunikkude arvu suurendati. Alles Eesti- ja Liivimaale ühised kõrgemad instantsid, Peterburi justiitskolleegium ja sellele järgneva astmena senat, olid vabad nende maade aadli mõjust. Ka kiriklikul alal sai aadel tagasi seisukoha, mis tal oli olnud enne Karl XI reforme. Aadli mõjuvõimu aitas suurendada seegi asjaolu, et kindralkubernerid olid sageli pärit tema enda hulgast või jälle sattusid uustulnukaina ja umbkeelseina paratamatult ta mõju alla.

Aadli suurimaks poliitiliseks saavutiseks oli aadlimatriklite sisseseadmine. Neisse märgiti üles vaid koha-

liku päritoluga mõisnikud. Uue liikme vastuvõtt toimus immatrikuleerunud aadelkonna $^3/_4$ häälteenamusega. Ainult matrikleisse võetud aadlikud võisid olla täieõiguslikeks maapäeva liikmeiks ning täita ametikohti provintsi administratsioonis. Vene valitsus oli kinkinud siinseid kroonumõisu ka vene aadlikele. Nendele olid võõrad kohaliku aadli maailmavaade ja poliitilised taotlused, mispärast nende mõjuvõimu kasvamist maapäevadel ei peetud soovitavaks. Ühtlasi leidus mõisaomanike hulgas kodanlikust seisusest isikuid, keda samuti eelistati kõrvale tõrjuda. Sellega monopoliseeris aadelkond kohaliku poliitilise võimu ja kujunes lõplikult kinniseks korporatsiooniks. Liivimaal teostus matriklite koostamine a. 1747; siin esines sel momendil 172 aadlisuguvõsa ja Saaremaal 25. Eestimaal koostati matriklid a. 1756; need hõlmasid 127 perekonda.

Alles Katariina II ajal hakkas keskvalitsus huvi tundma selle omapärase võimukeskuse vastu, mille oli loonud endale Balti aadel. Lähtudes fiskaalpoliitilisist huvidest teostas valitsus nüüd Baltimaade majandusliku ja administratiivse liitmise Sise-Venemaaga. A. 1783 laiendati Sise-Venemaal juba varem kehtima hakanud asehaldurkondlik süsteem, hoolimata mõisnikkonna pahameelest, ka Baltimaile. Senised Eesti ja Liivi kubermangud liideti seejuures üheks asehaldurkonnaks. Uus administratiivne üksus jagunes Riia ja Tallinna provintsiks, provintsid jagunesid omakorda kreisideks. Sellega seoses purunes kohaliku aadli pikaajaliste püüdluste tulemus — seisuslik omavalitsus. Maanõunikkude-kolleegium kaotati ning uuestikorraldatud maapäev pidi tunnustama üheõiguslikkude liikmetena ka immatrikuleerimata mõisaomanikke. Keskvalitsuse poolt juhitud uute asutistena hakkasid maad haldama kubermanguvalitsus, kroonupalat ja üldine hoolekande-kolleegium. Kohtuvõim eraldati seejuures administratsioonist.

Asehaldurkondlik süsteem tühistati aga juba a. 1796 Paul I poolt, ilma et ta oleks suutnud siin sügavamalt juurduda, ja rüütelkondade seisuslik autonoomia restaureeriti.

Aadli maaomandi kasvamine. Täiendavalt suurendas aadlivõimu ka aadli maaomandi laienemine, mis teostus

kõigepealt Rootsi ajal redutseeritud mõisade tagasiandmisega. Seejuures arvestati isegi neid Balti mõisnikke, kes olid ametnikena või ohvitseridena jäänud Rootsi poolele. Seda võimalust kasutasid kõik saksa soost mõisnikud ja isegi suurem osa rootsi väikeaadlikke. Ainult Rootsi kõrgaadel ei reageerinud Vene valitsuse sellekohasele kutsele, nii et nende mõisad siirdusid Vene kroonule. Samuti suurendasid mõisnikud oma maavaldusi uute ostudega, mida XVIII saj. oli kerge teha. Vene valitsus kinkis siinseid riigimõisu ka vene aadliperekondadele, kes neid aga ei tahtnud ise kasutada ja nad soodsail tingimusil ära müüsid. Ainult välismaalasist vene kõrgemate ametnikkude perekonnad säilitasid Eesti- ja Liivimaal oma mõisad. Nad assimileerusid varsti kohaliku aadliga, võttes omaks nende püüded ja tõekspidamised. Väga tulukaks ettevõtteks mõisnikele oli ka kroonumõisade rentimine. Rendihinnad olid erakordselt madalad, nii et need mõisad ei toonud kroonule üldse kasu ning nende renditamine osutus õieti benefitseerimiseks. Vene valitsejad andsid sageli rendimõisu kasutamiseks alandatud rendihinnaga või koguni ilma rendita kas teatud aastaiks või mõnikord isegi eluajaks.

Vene valitsuse alla minekuga toimus senises maaomandiõiguses suur põhimõtteline murrang. Rootsi valitsuse ajal käsitati mõisu ikkagi kui lääne, mis olid mõisnikele kasutada antud väga mitmesuguseil alustel. Vene valitsuse aadlisõbralikkuse ja kroonu sissetulekuist mitte-hoolimise tõttu võisid aga mõisnikud hakata oma senistele läänidele tegelikult vaatama kui alloodidele. Sigismund II Augusti privileegi põhjal pidas mõisnikkond seda seisukohta ka seaduslikult õigustatuks ja tegutseski sellekohaselt.

Pärisorjuse kujunemine.

Pärisorjuse ametlik tunnustamine. Sagedasi valitsuste vahetusi olid mõisnikud ikka püüdnud kasutada oma võimupiiride laiendamiseks. Ühe tähtsama nõudmisena esines seejuures tavaliselt aadli õiguste suurendamine talupoegade üle. Nii Poola kui Rootsi valitsus olid aga mõisnike privileegide suurendamisel olnud väga ettevaatlikud. Nende maade küllaltki arenenud ja ettenägelik fiskaalpoliitika püüdis vaba talu maksuvõimelisena

säilitada. Ühtlasi tulid talupoegade seisundi kaitsemisel arvesse nende riikide valitsuste ideaalsed tõekspidamised. Poola ja Rootsi ajal oli riigile õiendatavate maksude ja koormuste aluseks maa — adramaa. Kuid Vene ajal hakati vastavalt Vene maksusüsteemile adramaid arvestama mitte enam maa suuruse ja väärtuse järgi, vaid võeti mõõduühiku aluseks maal asuvate tööjõuliste inimeste arv. Riigimaks polnud seetõttu enam reaalkoormus, vaid personaalmaks ja maksualuseks esemeks polnud maa, vaid isikud. Tööjõuliste inimeste arv oli siiski liiga ebamäärane alus riigi maksude määramisel. Vene maksusüsteemi üldise arenematuse juures tehti pealegi mõisnik vastutavaks maksude laekumise eest; samuti allus mõisnikule maksude määramine ja jagamine üksikute talude vahel. Et valitsus ei teostanud seejuures mingit kontrolli, siis võis mõisnik tegutseda täiesti omapead.

Vene fiskaalpoliitika oli võrrelduna Poola ja Rootsi omaga õigupoolest alles rõõvmajanduse tasemel. Makse määrati sageli juhuslikult ja ettenägematult; eriti maksu lühiajaliste terminite tõttu võis mõisnik sattuda raskesse seisundisse. Seda arvestades lubas Vene valitsus mõisnikele meeleldi vabad käed talupoegade suhtes. Just peale Põhjasõda oli see mõisnikule mitmekordselt tähtis. Et tasa teha sõjast saadud kahjusid, kaldusid mõisnikud nüüd eriti tõstma talupoegade koormusi. Vana harjumuse järgi tõstsid aga talupojad selle omavoli vastu kaebusi, mis ulatusid keskvalitsusegi ette. Üks selliseid kaebusi esitati 1730-ndate aastate lõpul Kadrina kihelkonna Vohnja valla veskiomaniku Juhani poolt kohaliku mõisniku vastu, kes oli tarvitanud mitmel korral vägivalda veskiomaniku kallal ning nõudnud temalt ebaseaduslikult ning ülemääraselt makse. Protsess, mille käiku sihilikult pidurdasid mõisnikkude intriigid, jõudis a. 1739 justiitskolleegiumi. Siin tõsteti nüüd üles põhimõtteline küsimus: kui kaugeleminevad on Eesti- ja Liivimaa mõisnikkude õigused oma talupoegade suhtes?

Niisuguse küsimusega pöördus justiitskolleegium Liivimaa maanõunike kolleegiumi poole. Selle resideeriv maanõunik Rosen koostas küsimusele vastuse. See nn. Roseni deklaratsioon väitis, et talupojad olevat pärisorjad ja

ihupärised juba kristlustamisest saadik ja mõisnik võivat nendega toimida oma näengu järgi, omades õigust neid pärandada, müüa jne. Samuti nagu talupoeg ise, olevat ka tema varandus mõisniku oma. Kuigi mõisnikud lubavat talupojal soetada endale vallasvara ning sellega vabalt toimida, ei olevat nad sellega põhimõtteliselt oma õigustest loobunud, vaid ainult püüdnud talupoegade olukorda teatud määral kergendada. Ka õigusemõistmine talupoegade üle kuuluvat kuni kõrgeima astmeni rüütelkonnale, ainult kriminaalasjad allunud Rootsi ajal riigivalitsusele. Kasutades oma sidemeid Vene õukonnaga, oma seisuskaaslaste mõju vastavais kohtu- ja haldusinstantsides ja Vene valitsuse teadmatust Baltimaade rootsiaegsete privileegide ulatuse suhtes, saavutasidki rüütelkonnad aadlisõbralikult valitsuselt deklaratsiooni põhimõtete kinnitamise a. 1740. Sellega said seaduseks väärad andmed, ning eesti talupoeg muutus pärisorjaks.

Talukoormuste kujunemine Vene aja algul. Vene võimule alistumisel sõlmitud lepingutega olid tühistunud rootsiaegsed talupoegade kaitseseadused ning Roseni deklaratsiooni ametliku tunnustamisega olid talupojad surutud pärisorjusse. Lisaks sellele kinnitati mõisnikele nende senised läänid alloodideks, s. o. pärisomandiks. Nii oli Vene valitsus talupojad jätnud täiesti kaitsetult mõisniku omavoli alla. Neid avardunud võimalusi ruttasid mõisnikud väga laialdaselt kasutama, seda enam et Põhjasõda oli andnud mõisa majapidamisele raske hoobi.

Nii mõisa- kui talumajapidamises säilis vana rootsiaegne süsteem, milles aga mõis nüüd omandas mitmekordselt suurema tähtsuse. Endiselt sooritati mõisatöö talupoegade töö- jõuga, nende veoloomade ja tööriistadega. Endiselt pidi talupoeg loovutama oma põllu- ja muust saagist suure osa mõisale. Rootsi ajaga võrreldуna hakkasid peamiselt teokohustused tõusma, eriti Eestimaal, kus talupoegade kohustused üldiseltki kujunesid raskemaks kui Liivimaal. Siin lasus poole adramaa suurusel, nn. kuuepäevakohal kohustus saata mõisaorjusesse aasta läbi kuus päeva nädalas üks rakmeteoline. Jüripäevast mihkli- või mardipäevani nõuti mõisa veel jalatööline, samuti kuus päeva nädalas. Hooaja-

töödele nõuti lisatööjõude, kas rakmega, jala või ainult abivaim. XVIII saj. lõppaastakümneil tuli seniseile kohustustele lisaks veel viinapõletamine. Igal põletamisperioodil tuli peremehel põletada 4 vaati viina. Voorikorrad, mida viina väljavedu omalt poolt tunduvalt suurendas, tõusid perelt 2—5 korrale aastas. Ühtlasi sooritasid talupojad endiselt mõisas tehtavad ehitustööd ja samuti korratööd, mille alusel mõisa nõuti teoline vilja tuulamiseks, lammaste pesemiseks ja niitmiseks. Peale selle pidi kuuepäevakoht mõisale ketrama aastas 6—12 naela linast lõnga või 15—30 naela villa või takku. Seega oli juba teokohustus ühe normaaltalu kohta masendavalt suur. Kuid sellele lisaks tuli tasuda suuri makse. Kuuepäevakoht pidi mõisale andma rukkeid ja otri 2—3, mõnikord isegi 4 tündrit. Mõnes mõisas oli see viljamaks küll väiksem või jäeti hoopis ära, ent siis tõsteti selle arvel tegu. Heinaandamit nõuti 30—100 leisika suuruses, õlgi 10—30 koo ulatuses. Vakusejaostest maksis kuuepäevakoht 1—2 lammast, 2 hane, 6—12 kana, 10—60 muna, 5—6 naela võid, 1—3 sülda puid, 1 koti, pütte ja nööre, 1—8 naela lõnga ja 15—80 kopikat vakuraha.

Riigikoormusena lasus talul nn. ratsateenistuse tollivili või pearaha. Viimase võisid talupojad tasuda ka kohusemaksuga või teopäevadega mõisale. Peale selle olid talul tasuda maksud kirikuõpetajale ja köstrile.

Samuti kujunes raskeks vabadikkude seisund. Juhul, kui nad omasid maad, nõudis mõis neilt 2 rakmepäeva, muidu aga väiksemaid töid. Tavaliselt pidasid vabadikud mingisugust käsitööametit või teenisid päevilistena taludes või tegid talukohuslastena mõisategu.

Pisut kergemaks jäi talupoegade olukord Liivimaal. Neljandik adramaad, mis siin moodustas normaaltalu, tegi mõisategu aasta läbi 3 päeva nädalas. Sellele lisaks nõudis mõis suviti talult veel jalameest, samuti 3-ks päevaks nädalas. Hooajatöödeks pidi talu siingi andma lisatööjõude. Samuti pidid talud mõisa saatma korratüdrukuid, harilikult talvel mihklipäevast jüripäevani. Hoogsalt areneva viinapõletamise tõttu XVIII saj. 2. poolel muutusid eriti raskeks sellest johtuvad kohustused, nii viinaajamine ise kui ka voorid. Neljandikult

adramaalt nõuti aastas 2—3, poolelt adramaalt 4—5 voorikäiku. Tavaliselt lasus taludel veel kohustus kedrata mõisale linu ja takku. Maksudena lasus veerandadriku-talul: 7—12 vakka rukkeid, 6—9 vakka otri, 3—5 vakka kaeru, rahamaksu 150 kop.; sellele lisandusid 10 naela pikki ja 2 naela puhastatud linu, 3 naela linast lõnga, 1 lammas, 1—3 koormat heinu, 3 naela võid, 1 kott, 3 kana, 15—30 muna, 3—6 naela humalaid, jne.

Peale selle tuli taludel õiendada riigimakse: ratsateenistus-, palgi- ja sillaraha ja postijaama-maksuna 2 vakka kaeru. Erakorraliste kohustustena lasusid taludel kirikumõisade, koolide, postijaamade ja vahel isegi kroonu ehitiste ehitamine ja korrashoid, peale selle läbiminevate sõjavägede küüdid. XVIII saj. 2. poolel nõuti veel eriti rasket erakorralist maksu — türklaste-panist ja kubermangu määrikuraha. Liivimaalgi kasvasid talukoormused selle sajandi lõpuks, võrreldunа Rootsi ajaga, peaaegu kahekordseks.

Eriti tugevasti tõusid XVIII sajandil teokoormused. Kui orduajal talukoormused olid eeskätt seisnenud andameis, siis juba Rootsi ajal võis märgata tunduvat teokoormuste tõusu, kuni need Vene ajal hakkasid omama suurimat tähtsust. XIX saj. algul koosnes Liivimaal ligikaudu $^{7}/_{8}$ talukoormustest teopäevadest ja ainult $^{1}/_{8}$ andameist. Veel suurem oli teo ülekaal Eestimaal, kus mõisapõllud olid talu omadest märksa suuremad. Eriti jõudsalt kasvasid teokoormused erakorralise teo arvel. Kõige kiiremail tööhooaegadel (nagu heinategu, viljakoristamine jne.) rakendas mõis kõik talu tööjõud oma tööle, arvestamata, kas talu selle all kannatas või mitte. Just see asjaolu põhjustas sageli talupõldudel ikaldusi. Teokoormuste eelistamise põhjuseks oli eeskätt põllusaagi kõikuvus talumaadel, millise asjaolu tõttu ikaldusaegadel mõisaandamidki oleksid paratamatult vähenenud. Samuti võisid talupojad oma põllusaaki mõisa eest kergesti varjata. Nii võimaldas teokoormuste suurendamine mõisadele kindlamat tulu ja oli ühtlasi vähem tülikas.

Mõisa- ja talumajandamine XVIII sajandil. Nii mõisades kui taludes püsis endiselt kolmeväljasüsteem, Põhja-Eestis esines koguni kaheväljasüsteemigi. Et karjapidamine ei kasvanud vastavalt põllupindala laienemisele, tuli väetisest puudu;

seetõttu oldi sunnitud tarvitama söödikultuuri, mil osa kesa jäeti mõneks aastaks puhkama. Ka maaharimine jäi üldiselt endisele tasemele. Tarvitati isaisadelt päritud põllutööriistu, mis ei võimaldanud intensiivsemat maaviljust. Tööja veoloomadena kasutati endiselt hobuseid ja härgi; need olid aga viletsa toidu tõttu nõrgad. Rootsi ajal oli mõnes mõisas püütud arendada ka paremaid tööloomade tõuge, nüüd need püüded enam ei elustunud.

Talud tootsid esijoones oma tarbeks, ainult mõisal jätkus põllusaadusi suuremal määral turustamiseks. Siin tuli kõigepealt arvesse rukis. Ka otra kasutati tollal laialdaselt toiduviljana, kaera külvati aga võrdlemisi vähe. Pealiskaudse harimise ja halva väetuse tagajärjel jäi saak kaunis viletsaks, eriti kus muudele põhjustele lisandus tööjõupuudus hooajatööde ajal. Rukkisaak kõikus keskmiselt 3—5 seemne ümber; samal tasemel püsis ka odrasaak. Teraviljahindade tõus maailmaturul XVIII saj. 2. poolel ergutas mõisu, kelle rahavajadus üha tõusis, viljelema eriti rukist senisest suuremal määral. Aadlikud laskusid seejuures koguni spekulatsioonile. Vilja ei müüdud sügisel, vaid oodati ära, kuni hinnad kevaditi saavutasid maksimaalse kõrguse. Ühtlasi meelitas see rahasaamisvõimalus mõisnikke külviala laiendamisele, mida saavutati uute ale- ja kütismaade tarvituselevõtuga, eeskätt aga talumaa mõisastamisega. Hoolimata asjaolust, et XVIII saj. viljahinnad ligikaudu kolmekordistusid, ei suutnud mõisad vabaneda võlgadest, mis neil olid hakanud tekkima juba Rootsi ajal. XVIII saj. sattusid nad veel suuremaisse võlaraskustesse, kui senistele mõisadele hakati ostma juurde uusi või määrati suuri väljamakse pärandilt nooremaile õdedele-vendadele. Uusi väljaminekuid hakkas mõisadele tekkima ka Katariina II pillava õukonna mõjutusel. Nüüd levisid Baltimaiski luksuslikumad eluviisid, mis olid seotud suurte kulutustega.

Kriitiliseks kujunev majanduslik olukord sundis mõisnikke otsima lisa-tuluallikaid. See võimalduski Venesse viinaveo keelu kaotamisega. Viinapõletamiseks tarvitasid mõisad kõigepealt oma vilja, lisaks osteti ka kõik talupoegadelt saadav vili. Seejuures kasutasid mõisnikud vahetuskaubana oht-

rasti viina. Viinapõletamist hoogustasid ka suured kroonuhanked, mille pealt eriti palju teeniti. Ka sisetürg oma järjest tiheneva kõrtsidevõrguga tõi mõisale ohtrasti sisse. Et mõisadel oli sel ajal metsi veel külluses, ei arvestanud nad küttematerjali kulu üldse, samuti nagu nad ei tarvitsenud arvestada pärisorjade töökulu. Seoses viinapõletamisega tekkis mõisade senini hoopis kängus olnud karjapidamise alal uusi võimalusi. Viinapõletamisel saadavat praaka hakati kasutama härgade nuumamiseks. Mõnes mõisas nuumati talve jooksul kuni paarsada härga, kusjuures müügil saadi vahekasu härjalt 8—10 rubla.

Teraviljahindade tõusust ja viinapõletamisest saadavad kasud olid siiski väga ebakindla iseloomuga. Viljatootmise suurenemine oli saavutatud külvipindala laiendamisega, mitte harimise intensiivistamisega. Pealegi olid viljahinnad väga kõikuvad, olenedes riiklikust tollipoliitikast ja vilja väljaveokeeldudest Sise-Venemaa ikalduste puhul. Samuti seisis röövmajanduseks arenenud viinatööstus kõikuval alusel. Üldiselt jäi nii talu- kui mõisamajapidamine väheproduktiivseks. Selle asjaolu suuremaid põhjusi olid sotsiaalsed väärnähtused. Alatoidetud pärisori, kelle vili oli varisemas, käsutati mõisa põllule, kus käitumine temaga oli ebainimlik; seal ta ei saanud loomulikult välja panna oma täit tööjõudu. Ainult kupjakepp võis inimesi sellises seisundis tööle sundida. Endiselt oli tööjõu kasutamine nii mõisades kui taludes halva organiseerimise tõttu väga ebaratsionaalne. Viletsa saagi põhjuseks oli ka agrikultuuriliste teadmiste puudulikkus. Lääne-Euroopaski astuti XVIII saj. sel alal esimesi samme.

Kuid ka naabermais oli olukord umbes samasugune. Rootsis näit. ei suudetud sel ajal läbi tulla oma viljaga, kuigi viljeldav pindala oli suur. Preisimaal jätkus vilja küll väljaveoks, kuid põllukultuur oli siingi madal. Ainult Taanis kujunes sunnismaisuse kaotamise tõttu olukord XVIII saj. lõpul paremaks.

Pärisorjuse kriis. Pärisorjusel põhinev põllumajanduslik süsteem pidi paratamatult sattuma ummikusse. Kui peale Põhjasõja laastamisi oli jälle saabunud rahuaeg, hakkas rahvaarv võrdlemisi kiiresti kasvama. 1780-ndaiks aastaiks oli see tõusnud koguni 45% suuremaks, kui ta oli olnud Rootsi ajal. Et sunnismai-

sus takistas vaba liiklemist, siis ei olnud võimalik asustuse loomulik tasakaalustamine. Ühtlasi hakkasid mõisnikud, kes hädasti raha vajasid, talupoegi müüma. Sellega arenes talupoja õiguslik kaitsetus viimaste tagajärgedeni. Paralleelselt sellega oli ka talupoja majanduslik olukord kujunenud nii viletsaks, et see juba ise pidi paratamatult muudatusi esile kutsuma. Tohutute mõisakoormuste tõttu ei suutnud talud oma elanikke enam toita. Talupoeg muutus seetõttu loiuks mitte ainult mõisateo, vaid ka oma töö vastu. Neis tingimustes viis väiksemgi äpardumine, ikaldus või tööloomade kaotamine talupoja majapidamise täielikku ummikusse. Eriti mõjus talupoegade meeleolusse talude mõisastamine. Talupoeg, kes põlvest põlve oli elanud oma talus, vaatas sellele kui pärisomandile. Kui nüüd mõis liitis mõne talu mõisapõldudega, siis heidutas see kogu ümbruskonda. Keegi ei võinud enam kindel olla oma kodu suhtes. Kuigi maksujõuetusest laostunud talusid leidus hoopis enam kui mõisastatuid, olid mõisastamise psüühilised tagajärjed talupoegkonnale palju masendavamad. Liiatigi mõisastati just elujõulisemaid talusid.

Kõigi nende ülejõuliste pingutuste tagajärjel vaesestus talupoeg kiiresti. Tahestahtmata pidi mõis talu aitama kevaditi viljalaenamisega. Talupojad aga harjudes kord selle pääsuvõimalusega, ei püüdnudki enam end eriti pingutada. Sügiseti elati pillavalt ja kevaditi pöörduti laenusaamisega mõisa poole; nii püüti omalt poolt mõisalt välja pigistada, mis aga võimalik. Et võlga talunikelt kätte saada, lasksid mõisad sügiseti võlglase talu kogu põllusaagi mõisa vedada või korraldasid taludes isegi iga nelja nädala tagant läbiotsimisi, viies võlgade katteks kaasa kõik väärtuslikuma. Talupoegkonna laostumine polnud mitte ainult majanduslik, vaid ka moraalne. Mõisa varandust püüti kahjustada tahtlikult, mõisavargust ei peetud enam üldse varguseks, jne. Liigne tagasundimine kippus hävitama ka loomulikku tööröömu ja majanduslikku omaalgatust. Niivõrra viletsas majanduslikus olukorras talupojad ei ihaldanudki enam saada talusid, isegi vanade ülesharitud talude vastu ei tuntud huvi. Juhtus sedagi, et talu, kus elu oli muutunud võimatuks, kuritahtlikult põletati. Taluperemees püüdis kõigiti pääseda kergemale vabadikupõlvele.

Majandusliku viletsuse tõttu kadus rahvast elurõõm ja julgus. Abiellumiste arv vähenes, ei tuntud enam huvi perekonna asutamise vastu, keda niikuinii ei suudetud elatada. Kõige selle tagajärjel pidurdus XVIII saj. viimasel veerandil järsult rahvaarvu juurdekasv. See tööjõu kahanemine ei võimaldanud mõisadel enam harida oma põlde endise ekstensiivse süsteemi alusel ning kutsus siingi paratamatult välja kriisi. Viimast aitas omalt poolt süvendada üha arenev spekulatsioon mõisadega, mille puhul lühiajaline omanik püüdis talupoegadelt viimast välja pigistada. Ka röövmajanduslik viinapõletamine ning viljatoodangu suurendamine ainult külvipindala laiendamise kaudu aitasid kaasa mõisa majapidamise ummikusse sattumisele.

Kriisi lahendamiseks oleks pidanud tarvitusele võtma moodsamad põlluharimisviisid ja kõigepealt kaotama sotsiaalsed väärnähtused. Selle reformi teostamiseks oli aga mõisnikkond liiga egoistlikult lühinägelik. Alles keskvalitsuse survel oli ta lõpuks sunnitud ümber orienteeruma.

Talupoegade kaitse küsimus XVIII sajandil ja XIX sajandi algul.

Keskvalitsuse osa talupoegade kaitseseaduste teostamisel. Vene fiskaalpoliitika oli alles Katariina II ajal, füsiokraatlikkude ideede mõjul, kaotanud oma senise röövmajandusliku ilme. Hakati otsima teid, mis ühelt poolt kindlustaksid riigile maksimaalseid tulusid, teiselt poolt aga ei oleks liiga kurnavad maksumaksjaile. Esimeseks vastavaks sammuks oli üleminek rahalistele maksudele ja erakorraliste koormuste asendamine korraliste maksudega. See suur murrang ei toonud aga endaga kaasa sotsiaalpoliitilise korra ümberkujundamist. Mõisnikku kui riigimaksude kogujat polnud võimalik järsku asendada vastava riigiametnikkude kaadriga. Kuid keskvalitsus hakkas tundma huvi mõisniku ja talupoja suhete vastu. Mõisnikelt hakati nõudma maksude ja koormuste kindlaksmääramist ja maksuobjektide tulukuse tõstmist talupoegadele teatava omandiõiguse kindlustamisega. Ühtlasi taotses Katariina II rõhutada valgustatud absolutismi vaimus suuremat inimlikkust oma alamate suhtes. Selle tulemusena kaotati piinamine Vene kohtust ja tehti katset pii-

rata mõisnikkude kodukari-õigust ja julmust talupoegade kohtlemisel.

Kuigi Katariina II ei söandanud teostada neid reforme koguvenemaalises ulatuses, tahtis ta neid osaliseltki läbi viia, et vähemalt demonstreerida Lääne-Euroopale oma valgustusmeelsust. Selles mõttes osutusid sobivaimaks piirkonnaks Baltimaad, mis moodustasid teatud määral poliitiliselt ja majanduslikult eraldatud ruumi. Ühtlasi pidid siin katsetatud reformid pakkuma mõjuvat eeskuju Sise-Venemaa aadlile. Sellise poliitika tulemuseks olid a. 1765 Liivimaal kehtima pandud nn. positiivsed määrused.

Seejärel soikus keskvalitsuse huvi Liivimaa agraarküsimuste vastu mõneks ajaks, et tärgata uuesti alles 80-ndail ja 90-ndail aastail, mil sagedasti esines talupoegade rahutusi. Eriti äratasid Peterburis tähelepanu pearaharahutused. Pearahamaks, mis ulatus 70 kopikale igalt meeshingelt, seati sisse Baltimais a. 1783. See tekitas talurahva seas käärimist mõisnike kuritarvituste ja mitmesuguste arusaamatuste tõttu. Talupoegade maksujõuetuse korral pidid pearaha tasuma mõisnikud, kes aga nõudsid selle talupoegadelt teopäevade näol sisse, kusjuures pahatihti need koormused ületasid pearaha. Soodsa pinna rahutusiks lõi talupoegade umbusaldus kohalikkude võimude vastu. Pearaha sisseseadmine tekitas talupoegades arvamuse, et nad on sellega siirdunud kroonu alla ja et neil on lõppenud kõik muud kohustused mõisa vastu. Rahutused võtsid kohati niivõrd ähvardava ilme, et selle summutamiseks tarvitati sõjavägede abi. Kõige selle mõjul pöördus Katariina II a. 1795 järjekordselt Liivi- ja ühtlasi ka Eestimaa aadli poole ja rüütelkonnad olid sunnitud jällegi talurahva ja mõisniku vahekorra korraldamise küsimuse võtma maapäevadel päevakorda. Koostati küll uued talupoegade kaitsemäärused, kuid kasutades Katariina II-le järgnenud valitseja Paul I tagasihoidlikkust uuenduskküsimusis, jätsid rüütelkonnad valminud seadus-eelnõud lõplikult kinnitamata ja välja kuulutamata. Nii ei andnud need esimesed katsed talupoja kaitsepoliitika alal kuigi olulisi tulemusi, mõisniku ja talupoja majanduslikud vahekorrad jäid endiselt lahendamata.

XIX sajandi esimesil aastail tõusis talurahva kaitse küsimus endisest tungivamalt päevakorrale. Nüüd polnud reformide ajeks enam

fiskaalpoliitika, vaid sotsiaalpoliitilised taotlused. Valgustusideedest tugevasti mõjutatud keiser Aleksander I kavatses sihikindlalt asuda agraarreformide teostamisele ja kaotada pärisorjuse kogu Venemaal. Selleks tehtigi mõningaid ettevalmistusi.

Aleksander I laiaulatuslik sotsiaalpoliitiline uuenduskava oleks paratamatult haaranud ka Baltimaid. See tekitas Balti aadlikes kartust oma seniste eesõiguste pärast. Samal ajal sattus siinne, eriti Eestimaa aadel majanduslikku ummikusse. Üha kasvavate võlgadega koormatud mõisad sattusid sajandi vahetusel otse katastroofilisse seisundisse. Mõisade päästmiseks pankrotist ja krediidiolude parandamiseks loodeti abi krediitkassa asutamisest. Keiser aga nõustus selleks ainult tingimusel, et enne astutaks otsustavaid samme talupoegade seisundi parandamisel. Mõisnikel ei jäänud seega muud valikut kui asuda kiiresti uue talurahvaseaduse väljatöötamisele. Pealegi oli rüütelkondade huvides hoida algatus agraaruuenduste alal enda käes, et vältida keskvalitsuse liigset vahelesegamist. Selle tulemuseks olidki 1802. ja 1804. aasta talurahva kaitseseadused Eesti- ja Liivimaal.

Valgustusmeelne kihutustöö ja selle tulemused Liivimaa agraarelus. Rööbiti katsetega ümber korraldada Baltimaade agraarolusid soodustas Vene keskvalitsus siin ka valgustusmeelset agitatsiooni. See algas a. 1764 Katariina II otsesel mõjutusel, et sellega valmistada pinda agraaruuenduste teostamiseks. Uute vaadete levitajaiks olid esijoones Saksast sisserännanud kodukooliõpetajad ja usuteadlased.

Esimesena ilmus a. 1764 Torma pastori Eisen v. Schwarzenberg'i kriitiline teos Liivimaa pärisorjuse üle. Teose autor peab pärisorjust sellisel äärmisel kujul, nagu see esineb Liivimaal, kahjulikuks tervele riigile. Pärisorjusest sõltuvad sotsiaalsed väärnähtused halvavat kogu riigi majanduslikku arengut. Nende pahede kõrvaldamiseks soovitab Eisen pärisorjuse kitsendamist, mõisnike omavoli lõpetamist, talupoegadele maa päritava kasutamisõiguse kindlustamist ning teokoormuste asendamist raharendiga. Sellised uuendused olevat kasulikud nii riigile, talupojale kui ka mõisnikule endale.

Eiseni kirjutisele järgnes rida teisi valgustusmeelseid töid, kus arvustati, ühes teravamalt, teises tagasihoidlikumalt, pärisorjusliku

korra pahesid. Laiuse pastori H. J. Jannau sulest ilmusid a. 1786 „Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland". Põltsamaa kirikuõpetaja A. W. Hupeli teoste kõrval paistis eriti silma oma terava kriitikaga G. Merkel'i teos „Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts" (1796). Talupoegade olukorra parandamise lõppsihiks peab Merkel pärisorjuse kaotamist. Kuid olles majanduslikes küsimusis võrdlemisi võhik, ei suuda Merkel esitada ses suhtes reaalseid lahendamisvõimalusi. Esijoones taotleb ta talupoegadele loomulikkude inimõiguste nõutamist. Ta teose peaväärtus seisneb selle kirglikult hoogsas sõnastuses ning kõigutamata seisukohtades, mis tagasid raamatule suure menu, isegi väljaspool Liivimaad. Kindralkuberneri käsul keelati koguni Merkeli teose levitamine raamatukauplustes.

Valgustusmeelsel agitatsioonil oli Liivimaal üldiselt väike mõju. Uued ideed leidsid küll pooldajaid mõnevõrra kohaliku aadli noorsoo hulgas ja maa pastorkonnas, kuna mõisnikkonna konservatiivne vanempõlv peale väheste erandite suhtus neisse eitavalt ja halvustavalt. Selle publitsistika reaalseks tulemuseks olid siiski ühes Liivimaa ja neljas Eestimaa mõisas mõisnikkude poolt kehtima pandud talupoegade eraõiguse d, mis vastasid peajoontes keskvalitsuse poolt taoteldud uuendusile.

Esimesena tegi seda parun C. Fr. Schoultz Liivimaa Läti osas Aizkraukle ja Rimana mõisas. Sisult oli Schoultzi talurahva eraõigus (a. 1764) väga tagasihoidlik, jäädes mõnes punktis selle aluseks võetud rootsiaegseist talurahva kaitseõigusist tahagi. Kuid juba seegi Schoultz'i ettevaatlik samm uuenduste suunas kohutas Liivimaa aadlit, kes nägi talupoegade soodustamises ainult hädaohtu oma võimule ja privileegidele. Mõisnikkonnas puhkenud meelepaha tõttu oli Schoultz sunnitud loobuma oma maanõuniku kohast. XVIII saj. lõpul leidis eraõiguste mõte Eestimaalgi pinda. A. 1789 andis Läänemaal Vigala mõisnik parun B. J. Uexküll oma talupoegadele eraõiguse, paar aastat hiljem tegi sedasama parun O. Fr. Stackelberg Järvamaal oma Halliku ja Rava mõisas. Radikaalsem eelmistest oli E. L. v. Tolli poolt veidi hiljem Harjumaal Ääsmäe

mõisas teostatud eraõigus, nn. Tolli õigus. Talupoeg jäi küll siingi maa külge kinnistatuks, kuid teisest küljest kohustus mõisnik talupoegi mitte ilma maata võõrandama, omavoliliselt talust välja ajama ja nende maid mõisastama. Oma talu suhtes sai talupoeg pärandamisõiguse. Talurahva asjade jaoks asutati kogukonnakohtud, mõisniku kodukari-õigust piirati ja talupoeg sai õiguse kaevata mõisniku peale. Ka määrati kindlaks talupoegade koormused mõisa vastu. Mõnes suhtes läks „Tolli õigus" veel kaugemale Virumaal Kandle mõisas P. Fr. v. Löwis of Menar'i poolt XIX saj. alguses teostatud eraõigusest. Pärisorjuse asemel esines siin sunnismaisus ja talupojal võimaldati korraliku käitumise puhul teatud aja pärast isiklikult vabaks saada.

Kuigi eraõiguste andmine toimus kitsais piires ja puudutas ainult väheseid talupoegi, avaldas see aegamööda ometigi mõju. XIX saj. algul kerkis talurahva olukorra parandamise küsimus rüütelkondades jällegi päevakorrale.

Talurahva kaitseseadused ja nende teostamine. Et Baltimaade rüütelkond ise polnud suuteline pärisorjuse kriisi tõttu ummikusse sattunud agraarolusid lahendama, pidi tõuge selleks tulema väljastpoolt. Esimeseks viiteks sellele oligi Katariina II poolt a. 1765 Liivimaa maapäevale esitatud reforminõudmine. Keisrinna ettepanekut toetas maanõunik parun Schoultz Aizkraukle mõisast, mõjutades rüütelkonda vastutulelikkusele, et sel teel algatust enda käes pidada. Ta rõhutas ühtlasi, et röövmajandusest hoidumine tuleb pikapeale kasuks mõisnikele endilegi. Kuid purutagurlikule ja piiratud silmaringiga aadlile, kes kaitses kinnisilmi oma pärushärruslikke privileege, olid keisrinna küllaltki tagasihoidlikud nõudmised vastuvõtmatud. Alles keskvalitsuse ähvardusele vastavad määrused kehtima panna seadusandlikus korras ja aadli arvamist küsimata oli maapäev sunnitud järele andma.

Neis nn. positiivseis määrusis kindlustati Liivimaa talupojale omandi- ja pärimisõigus vallasvara kohta ainult sel määral, mis neil jäi üle mõisakoormuste ja võlgade tasumisest; talupoegade koormusi ei tohtinud mõisnikud edaspidi seniseist kõrgemale tõsta. Abiteo suhtes jäi aga otsus ebamääraseks, mis võimaldas mõisnikel just seda raskemat teoliiki üsna vabalt tõsta. Mõisniku

kodukariõigust piirati 10 paari vitstega. Talupojale anti küll õigus kaevata oma pärishärra peale sillakohtusse, kuid kaebusi võidi esitada ainult üksikult ja suuliselt; põhjuseta kaebajaid ähvardas ihunuhtlus. Ühtlasi kohustusid maapäeva liikmed mitte müüma talupoegi avalikel oksjoneil ja väljapoole kubermangu piire. Talupoegade perekondade lahutamine müügi teel jäi siiski lubatuks.

Liivimaa maapäeva poolt kindralkuberner G. B r o w n e'i tugeval survel vastuvõetud positiivsed määrused ei omanud peaaegu m i n g i t t e g e l i k k u v ä ä r t u s t. Määruste t ä i t m i s e ü l e p u u d u s igasugune k o n t r o l l, mis oleks olnud seda vajalikum, et määruste s õ n a s t u s oli v ä g a e b a m ä ä r a n e ja laskis end tõlgitseda mitmeti. Ka talupojale antud õigus tõsta kaebusi mõisniku vastu ei osutunud mingiks kontrolliks, sest kohtunikeks olid samad mõisnikud ise. Väärnähtused, mille vastu Katariina II oli alustanud rünnakut, mitte üksnes ei säilinud, vaid isegi sagenesid XVIII saj. lõpu poole. Sellele lisandus üha hoogustuv talumaade mõisastamine. Nii olid mõisnikud XIX saj. algul kujunenud olukordade tõttu ise sunnitud võtma päevakorda talurahva kaitse küsimuse.

Esirinnas sammus ses suhtes Eestimaa rüütelkond, kes püüdis kasutada keisri soodsat meeleolu krediitkassa asutamise küsimuses. 1802. a. võetigi Eestimaa maapäeval pikemate vaidlusteta vastu rüütelkonna peamehe J. G. v. Berg'i koostatud seaduskava. See t a l u r a h v a r e g u l a t i i v „I g g a ü k s" oli väga tagasihoidlik ning käsitles peamiselt talupoja omandiõigust ja õiguslikku kaitset, jättes väga olulise küsimuse, talupoegade koormused, reguleerimata. Kuigi „Iggaüks" ei tähendanud põhjalikku pööret talurahva õigusliku olukorra parandamises, oli see siiski s u u r e k s e d u s a m m u k s: ta korraldas talurahva omandiõigust, piiras pärisorjade müügi ja lõi talurahvakohtu vallakohtute näol. Kolm nädalat pärast regulatiivi vastuvõtmist kinnitas keiser Eestimaa mõisnikkude k r e d i i t k a s s a p õ h i k i r j a ning andis selle kaudu pikaajalise laenuna suurema summa Eestimaa mõisnikele kasutamiseks. Sellega päästis ta viimased neid ähvardavast pankrotist.

Aleksander I vastutulek Eestimaa aadlile krediidiküsimuses virgutas ka L i i v i m a a rüütelkonda korraldama oma mõisavõlga nende eeskujul. Vastutasuna pakuti keisrile a. 1796 k o o s t a t u d,

aga välja kuulutamata jäänud talupoegade kaitseseaduse kehtimapanekut. Nüüd kinnitati küll Liivimaa mõisakrediidi-ühingu põhikiri ja määrati sellele toetuslaen; viimase väljamaksmine pandi aga seisma seniks, kuni Liivimaa maapäev võtab vastu talurahva kaitseseaduse keisri juhtnööridele vastavalt täiendatud kujul. A. 1802 Liivimaa Läti alal esinenud agraarrahutused mõjutasid keisrit nõudma radikaalsemaid uuendusi, kui seda sisaldas Liivimaa rüütelkonna poolt keskvalitsusele esitatud seadus-eelnõu. Keisri korraldusel moodustatud komisjon, kuhu kuulusid ka Liivimaa liberaalse aadli juht Fr. v. Sievers ja Tartu ülikooli rektor G. F. Parrot, töötasid välja seadus-eelnõu, mis oma põhimõtteilt vastas Karl XI majandusreglementidele. 1803. a. Liivimaa maapäeval võeti Sieversi kava pärast tormilisi vaidlusi mõningate muudatustega vastu. Eriti suuri lahkarvamusi tekitas maapäeval talukoormuste normimise küsimus. Maapäeval esinenud teravate lahkhelide ja maapäeva otsuste vastu esitatud protestide mõjul andis Aleksander I maapäeva otsused veel erikomitee kätte, kuhu kuulusid mõned Vene võimukandjad ja kaks Liivi maanõunikku. A. 1804 kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse komitee poolt esitatud kujul.

Uues seaduses kindlustati talupojale omandiõigus vallasvarale ja talude suhtes valdusõigus. Ainult kohtu teel võis mõisnik peremeest talust välja tõsta, kui selgus, et see ei majanda korralikult oma talu, või kui mõisnik vajas maad oma põllupinna suurendamiseks. Talupoeg jäi maa külge kinnistatuks. Ilma maata ei võidud talupoega võõrandada ega teda ilma ta enda nõusolekuta maast lahutada. Mõisniku vahelesegamise õigus talupoegade abiellumisel keelati ära. Ka talupoja õiguslik kaitse sai uues seaduses kindlama kuju. Talupojale anti isiklikke õigusi ja ta tunnustati isikuks, kellega mõisnik ei saanud talitada oma näengu järgi. Vastavalt talupoja laiendatud õigusile pandi kehtima ka uus kohtukorraldus. Talupoegade omavaheliste süüasjade arutamiseks asutati valla-, kihelkonna- ja maakohus. Esimese astme kohus koosnes kolmest talupojaseisusest kohtunikust, teise astme kohtus oli aadlikust esiniku kõrval kolm talupojast-kaasistnikku. Viimase astme kohtus oli kaasistnikeks kaks talupoega. Talupoegade kaebeasjus

mõisniku vastu esines samuti kolm instantsi: kihelkonnakohus, maakohus ja õuekohus. Viimane koosnes ainult aadlikest. Ka mõisniku kodukari-õigust kärbiti, piirates seda teatud süütegudega; karistuse ülemmäärana oli lubatud 15 kepihoopi või kahepäevane arest. Olulise punktina sisaldas 1804. a. Liivimaa talurahvaseadus talukoormuste normimise. Talukoormused tuli kooskõlastada talu tulukusega ja koormustenormi aluseks pidi võetama rootsiaegsed taksid. Talukoormuste normid kanti vakuraamatuisse; üle nende normide talusid koormata oli keelatud.

Et Liivimaa 1804. a. talurahvaseadus oli Eestimaa „lggaühest" tunduvalt avaram, sattus Eestimaa aadel uuesti hädohtu kaotada initsiatiiv agraaruuenduste alal. A. 1804 võeti seetõttu Eestimaa maapäeval vastu uus regulatiiv, mis kinnitati keisri poolt samal aastal ning avaldati a. 1805. Selle regulatiivi järgi jäi Eestimaa talupoegade seisund nii õiguslikus kui ka majanduslikus suhtes ikkagi halvemaks Liivimaa talupoegade omast. Mõisnik säilitas õiguse talupoegi ilma maata võõrandada ja taludest välja tõsta. Mõisniku kodukari-õigust piirati vähem ning talurahva-kohtukorralduseski oli mõisnikul suurem mõju. Ka Eestimaal seati sisse vakuraamatud, kuhu kanti talukoormuste normid. Koormuste normimisel ei arvestatud aga talu tulukust, vaid need stabiliseeriti lihtsalt olemasolevale tasemele. Arvesse võttes Eestimaa regulatiivis esinevaid puudusi, kinnitas keiser selle ainult tingimisi. Nõue, et talukoormuste stabiliseerimine Liivimaal toimuks rootsiaegsete takside alusel, tekitas rüütelkonnas ägedat opositsiooni. Sellise hindamisviisi tõttu oleks mõisnikel tulnud loobuda kõigist neist koormustest, mis olid XVIII sajandi jooksul, s. t. Rootsi aja lõpust saadik, taludele lisandatud. Sellega oleks alanenud Liivimaa talude koormused ja rööbiti sellega mõisade sissetulekud $^1/_3$ võrra. Et seda vältida, arvestati talude tulukuse hindamisel eraldi heinamaid (need olid Rootsi ajal arvestatud põldudest saadavate tulude hulka), mida Liivimaal oli pindalalt pool rohkem kui põldu. Sellise takseerimise tulemusena kujunes talukoormuste määr mõisa heaks peaaegu kahekordseks võrreldunа rootsiaegsega. 1804. a. Liivimaa talurahvaseaduse väärtust aitasid veelgi vähendada väärnähtused maahindamisel. Maahinnet teos-

tasid 4 komisjoni, mille juhatajaiks olid Vene riigiametnikud ja liikmeiks kohalikud aadlikud. Nii mõisnikud kui talupojad püüdsid hinde teostajaid mõjutada altkäemaksudega, kusjuures mõisnik muidugi oli tugevam pool. Ka andsid mõisnikud komisjonile talukoormused üles mitmekordseina. Seetõttu teostus 1804. a. seadus Liivimaal igas maakonnas hoopis erineval kujul. Maahindetööd arenesid väga aeglaselt, nii et viimased mõisad Liivimaal katastriti koguni alles pärast 1819. a. seaduse ilmumist.

Seega ei täitnud 1804. a. Liivimaa talurahva kaitseseadus oma rakendamisel temale pandud lootusi. Üks olulisemaid nõudeid — talukoormuste ühtlustamine ja kooskõlastamine talu tulukusega — jäi saavutamata maahinde teostamisviisi tagajärjel. Liiga kõrgeks kruvitud koormusi suutis talu kanda ainult korralikel aastail, kuid ikalduste ja õnnetuste puhul sattus talupoeg mõisniku võlglaseks kas toetuslaenu saamise või koormuste tasumise edasilükkamise teel. Seetõttu talud sageli jäid pankrotti. Pealegi esinesid talukoormused loonuskohustuste, esijoones teopäevadena, mis iseenesest polnud vajalikult stabiilsed mõõduühikud. Neid võidi kuhjata teatud tööhooaegadele, võidi nõuda paremaid teolisi jne. Lisaks eelöeldule oli järelevalve 1804. a. seaduse täitmise üle puudulik ja kuulus täiesti mõisniku mõju all olevaile kohtuile.

Nii ei suutnud XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. alguses teostatud talurahva kaitseseadused muuta senist pärisorjusel põhinevat põllumajanduslikku süsteemi ega kuigi palju kergendada talupoegade olukorda.

Majanduselu areng XVIII saj. ja XIX saj. algul.

Majanduselu peasuunad. Vene valitsuse all säilitasid Eesti- ja Liivimaa rüütelkond ja suuremad linnad nagu Tallinn, Tartu, Pärnu jt. oma erilaadsed seadused ja õigused. Poliitilisele eraldumusele vastas kaasajanduslik suletus, sest selgi alal jäid kehtima erikorraldused. Nii moodustas Eesti ala Venemaast eraldatud majandusliku ruumi. Majanduslikult eraldusid Baltimaad Sise-Venemaast isegi rohkem kui riigi-tollipiiridega lahutatud Lääne-Euroopast. Viimasega ühendasid Läänemeremaid ühtlane ühiskondlik-majanduslik struktuur ja linnade organisatsioon ning juba keskaja

lõpul alanud vilja väljavedu ühes sellel põhineva sisseveokaubandusega. Säärase läänepoolse kaubandusseose mõjul oli meie põllundus spetsialiseerunud ühekülgse teraviljatootmise suunas. Teravilja turustamise võimalused olid mõjutanud ka Baltimaade majandusliku ja sotsiaalse struktuuri kujunemist.

XVIII sajandiks olid meie kodumaa majanduslikud sidemed Lääne-Euroopa riikidega jäänud hoopis n õ r g e m a k s võrreldult eelmise ajastuga. Linnad sõltusid kõige enam välisturust, kuid majanduslikult kandvamaks alaks oli siiski maa. Siin valitsevad naturaal- ja kodumajanduslikud vahekorrad ei soodustanud aga lähema kontakti loomist maailmaturuga. Eesti ala majandusruumi isoleerituse järk-järguline vähenemine ja t i h e d a m a ü h e n d u s e k u j u n e m i n e m a a i l m a m a j a n d u s e g a olid Vene ajal kõige iseloomulikumad nähtused. Murranguline pööre selles suunas tekkis küll alles XIX saj. 2. poolel, kuid eelnev ajajärk valmistas seda juba ette.

V e n e k a u b a n d u s - j a t ö ö s t u s p o l i i t i k a oli Peeter I ajast alates m e r k a n t i l i s t l i k u l t s u u n a t u d. T ö ö s t u s t püüti arendada privileegidega, riigi tellimistega ja tollipoliitikaga; sellest hoolimata oli edu kuni XIX sajandini sel alal nõrk. Ka L ä ä n e m e r e m a a d e t ö ö s t u s e l polnud tollal suuri väljavaateid. Siseturg oli pärisorjuse tõttu arenematu ja vähese ostujõuga, Vene turg oli samuti ostujõuetu ja viletsate ühendusteede tõttu kättesaamatu. Pealegi puudusid Läänemeremais vajalik kapital, asjatundlikud tööstus-ettevõtete asutajad ja oskuslik tööliskond.

Nagu tööstuslikku arengut, nii halvas ka k a u b a n d u s l i k k u tegevust Vene võnkuv majanduspoliitika. Kuigi Katariina II ajal haarati üldise tollitariifi kehtimahakkamisega ka Eesti- ja Liivimaa Vene majanduspiirkonda ja kaotati eriti Läänemeremaid häirinud viljaväljaveo keelud, mõjusid XIX saj. algul teostatud korraldused jällegi majanduselu tõkestavalt. Eriti olid rasked XIX sajandi esimesel aastakümnel antud Inglise merekaubanduse kahjustamist taotlevad korraldused, mille järgi kaupade väljavedu Vene sadamaist võis toimuda ainult keisri loal, ja samuti sisseveokeelud klaas-, teras-, tekstiil- ja teiste saaduste kohta.

Linnade kaubanduslik ja tööstuslik seisund. Põhjasõja tagajärjel hävis suurem osa meie linnu. Et linnade kaubandus-tööstus-

lik elu sõltus suurel määral maast, võis nende toibumine sõjahävinguist toimuda alles siis, kui rahvaarv maal ja põllundus saavutasid ennesõjaaegse taseme. Veel XVIII saj. lõpul oli Eesti ala eeskätt ekstensiivse põllukultuuri maa, kus kaubandusel ja tööstusel oli võrdlemisi väike osatähtsus. Linnade arenemist takistasid maal valitsev *pärisorjus*, mis pidurdas urbaniseerimist, *linnakodanike kastivaim* ja *omavahelised võitlused* vanade ajalooliste eesõiguste pärast ning väga suurel määral ka siinsete *transiidiolude halvenemine* Vene aja algupoolel.

Transiiditingimuste halvenemist põhjustas asjaolu, et vastasutatud *Peterburi* püüti arendada Vene tähtsamaks kaubasadamaks. *Tallinnat* kasutati nüüd transiidisadamana peamiselt veel talvel, kui Peterburi sadam oli kinni. Ta kujunes eeskätt välja- ja sisseveosadamaks. Peamiseks väljaveoartikliks oli Tallinnas rukis. Sisseveoartiklite hulgas seisid esikohal sool, suhkur, kohv, tubakas, puuvili ja siidriie. Tallinna sisseveosadamaiks olid Lüübek, Amsterdam, osalt Prantsuse ja Inglisegi sadamad, Taanis Kopenhaagen ja Flensburg, Rootsis Stokholm ja Soomes Helsingi. Kaotanud oma endise kaubandusliku tähtsuse, esines Tallinn Vene aja algupoolel peamiselt maa *administratiivse keskusena*. Siia kui kubermangulinna olid koondunud valitsus- ja kohtuasutised ning koolid. Ka oli ta Vene sõjalaevastiku baasiks ja võrdlemisi arvuka maaväe asukohaks.

Veel enam kui Tallinn kannatas *Narva* Peterburi võistluse tagajärjel. Liiatigi oli siinne sadam talvel kaua kinni ning omas vaid väikest sügavust, mis takistas suuremate laevade juurdepääsu. Narva tegeles nüüd esijoones väljaveokaubandusega. Ehkki väljaveosaadused koondusid siia võrdlemisi laialdastelt tagamaadelt, ei suutnud ta areneda kuigi jõuliseks, sest need tagamaad olid hõredasti asustatud ja majanduslikult vähearenenud.

Tartu, mis juba XVII saj. uute kaubateede esilenihutumise tõttu oli muutunud vaid vegeteeruvaks sisemaalinnaks, sai Põhjasõja ajal kõige enam kannatada. Sõja hävitustele lisandusid XVIII saj. 2. poolel mitmed suured tulekahjud. Nende katastroofide likvideerimine nõudis palju jõudu ja ainelist kulu. Oma tähtsust transiidi-

linnana ei saanud Tartu enam kunagi tagasi; temagi võistlejaks oli soodsate veeteedega ühenduses seisev Peterburi.

Pärnu, mis oli Rootsi ajal olnud kaubanduslikult võrdlemisi silmapaistev, sattus XVIII saj. hoopis viletsasse seisundisse. Pärnu kaubandust kahjustas eriti Riia, kus navigatsiooniolud olid paremad ja ettevõtted suuremad. Alles XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. poolel hakkas Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti põllumajandusliku produktsiooni elavnemise tagajärjel Pärnu kaubanduslik tegevus jälle tõusma. Nüüd muutus linn üheks suuremaks väljaveosadamaks Eestis.

Teistest väiksemaist sadamaist on mainitavad Kuressaare, Haapsalu ja Kunda, millest aga ükski ei saavutanud kuigi suurt tähtsust. Väiksemad sisemaa linnad nagu Viljandi ja Paide suutsid majanduslikult rahuldada vaid kohalikke nõudeid. Uue linnana asutati a. 1784 Võru.

Põhjasõja rüüstamistes oli ka tööstus kannatanud. Alles XVIII saj. 2. poolel võis ta jälle pikkamööda arenema hakata. Käsitöö jäi endiselt kitsastesse tsunftiraamidesse ning etendas maa majanduselus vaid üsna väikest osa. XVIII sajandil toimus siiski meie kodumaal suurtööstuslike vormide sissemurd ja asutati esimesi manufaktuure ning tehaseid. Kõige arenenuma ala moodustas tollal klaasitööstus, kõige levinuma viinapõletamine. Esimesi samme astus tekstiiltööstuski, mille suurimad saavutised kuuluvad aga juba XIX saj. 2. poolde.

Maakaubandus. Ka Vene ajal säilis maakaubanduse vorme. Neid soodustasid endiselt linnade kaugus ja halvad teeolud, mille tõttu talupoegadel oli raske hankida linnast vajalikku kaupa. Mõisnik laskis linnast tagasitulevate vooriliste poolt hädavajalikuma kauba (soola, raua, tubaka, heeringad jne.) kohale tuua. Omalt poolt ostsid mõisnikud talupoegadelt kokku vilja ja lina, et seda suure vahekasuga sadamalinnades edasi müüa. Osa vilja põletati aga tavaliselt viinaks. Nendegi ostu-müügi tehingute juures ekspluateerisid mõisnikud talupoegi.

Et selline maakaubandus kahjustas linnade ja alevite huve, otsisid need korduvalt võimudelt selle vastu abi. Kuigi valitsusasutistes neile vastu tuldi, oli maakaubanduse keelust siiski vähe kasu. Linnades oli juba Rootsi ajal kujunenud eriline liik kaupmehi, nn.

talupojakaupmehed. Viimased olid teatud alad maal tõmmanud oma majanduslikku võimupiirkonda ning ekspluateerisid talupoegi samuti nagu mõisnikudki. Ikaldusaastail ja majapidamist tabanud õnnetuste puhul muutus talupoeg sageli mõne kaupmehe võlglaseks, sai temast sõltuvaks ja oli sunnitud alati õiendama oma kaubanduslikud tehingud tema juures. Seetõttu arenes XVIII saj. 1. poolel visa võitlus linna talupojakaupmeeste ja aadlikkude vahel. Kaupmehed toetusid seejuures rootsiaegseile määrustele, mõisnikud omalt poolt püüdsid kõiki talusaadusi üles osta. Mõlemad võistlevad pooled süüdistasid teineteist talupoegade ekspluateerimises. See kaubandusvorm sai aga tugeva hoobi viinapõletamise laiema arenguga XVIII saj. 2. poolel, mil mõisnikud hakkasid suuremal määral vilja kokku ostma. Riia kaubanduskomisjoni otsusega aastast 1764 lõpetatigi see ametlikult. Talupoeg ei võitnud sellega kuigi palju. Ta vabanes küll kohustusest müüa linnas oma saadusi teatud kaupmehele, kuid viimast hakkas asendama pärishärra ise. Mõisnikud kasutasid samuti mitmesuguseid vahendeid talupoegadelt nende saaduste väljameelitamiseks ja hindade mahasurumiseks; eriti mõjukaks osutus ses suhtes alkohol.

Rahvuslik võistlus majanduselus. Linnade kaupmeeskonna koorekihi moodustasid endiselt sakslased. Teiseks majanduslikult ilmekamaks kihiks linnades olid venelased, kes tegutsesid enamasti kauplemisega, aga ka aiandusega. Enamik venelasi olid pärisorjad, kes olid nõutanud oma isandailt teatava tasu eest loa otsida teenistust võõrsil. Osavamad neist muutusid sedavõrd jõukaiks, et ostsid endid vabaks. Mitmesuguste kauplemiskeeldudega püüdsid saksa soost kodanikud venelasi tagasi suruda, kuid viimased suutsid oma suurema äritsemisosavuse ja vähenõudlikkuse tõttu endid siiski läbi lüüa. Neil lubati pidada vaid üht poodi ja seda ainult linnas; nad ei tohtinud müüa laudadelt ega kaupa ringi kanda; nad võisid kaubelda ainult „vene kaupadega" (lõuend, seemned, sibulad, piitsad, parknahad jne.). Vabamas seisundis olid venelased Narvas kui piirilinnas, kus nad võisid kauplemise ja käsitöö alal edukamalt tegelda.

Eestlased, keda linnades leidus võrdlemisi palju, ei omanud endiselt kuigi suurt sotsiaalset erikaalu. Nad kuulusid alam-

kihtidesse, moodustades selle reservi, millest komplekteerus mustatööliste kaader: voorimehed, hoovipoisid, majateenijad jne. Kuigi linnad vajasid pidevalt tööjõu juurdevoolu maalt, oli see takistatud pärisorjuse tõttu. Ainult mõisniku erilisel loal võisid talupojad kohalt lahkuda. Peale nende kolme „kohaliku rahvuse" leidus meie linnades vähemal arvul veel rootslasi ja soomlasi.

Vaimne elu.

Hariduselu. Rootsi valitsuse lõpuks oli rahva haridus hoolimata kohaliku aadli vastutöötamisest jõudnud tõusta samale tasemele kui mujal Põhja-Euroopas. Põhjasõja laastamistes hävisid aga kõik senised saavutised. Vene valitsuselt hankis aadel endale seninägematud võimupiirid ning ühtlasi kooliküsimuses ki kõikvõimsa seisukoha. Aadel ei püüdnud aga rahvahariduse taset tõsta. Aadlile heatahtlik keskvalitsus vaatas rahvaharidusele ükskõikselt; kirikuõpetajadki ei pidanud selle edendamist enam oma kohustuseks, ja tohutute mõisakoormustega kurnatud talupoeg oli selleks liiga tuim, et omalt poolt midagi algatada. Seetõttu jäid rahvakooli-olud väga viletsasse seisundisse. Kooliõpetajaid polnud ega võetud midagi ette nende hankimiseks. Nende kohuseid täitsid enamasti inimesed, kes muuks tööks ei kõlvanud, nagu vigased ja vaesed. Loomulikult ei võinud nende hariduseta inimeste tööl olla kuigi suurt edu. Nende äraelamisvõimalused olid väga kitsad ja palk vilets; puudusid koolimajad, õpetaja pidi rändama talust tallu või paremal juhul tegi oma tööd mõnes mõisa rehes või poollagunenud hurtsikus.

Ühes rootsiaegse kirikuseaduse kehtimajäämisega jäid algul ametlikult püsima ka endised nõuded koolikorralduse suhtes. Kuigi juba a. 1711 riigivalitsus oli esitanud nõudmise, et koolmeistrid ametisse seataks ja lapsed kooli saadetaks, ei tulnud sellest midagi välja, sest mõisnikud püüdsid esijoones oma majapidamisi korda seada ega tundnud huvi muude küsimuste vastu. Kui aga rootsiaegne kirikuseadus muudeti ja aadel sai konsistooriumi oma mõju alla, takerdus kooliküsimus endisest enam. 1713. a. kiriku visitatsiooni protokollide järgi oli Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool, seegi vaid kolme õpilasega. Alles 1730-ndaist aastaist peale

hakkas kirikuvalitsus jälle suuremat huvi tundma rahvaharidus-küsimuste vastu. Kindralkuberneri energiliste nõudmiste tagajärjel suudeti Liivimaal lõpuks köstrikool uuesti ellu äratada. Halvemas seisundis oli Eestimaa, kus leidus vaid üksikuid köstrikoole; nii tuli siin leppida eeskätt vaid koduõpetusega. A. 1730 pandi maksma korraldus, et ei lubata armulauale neid noori ega laulatata neid paare, kes ei oska lugeda. Liivimaalgi oli köstrikool enam leerikool, kus õppisid 16—18-aastased noored, kuna väiksemaid lapsi toodi sinna harva. Ainult Saaremaal kujunes olukord, nähtavasti hernhuutlaste mõjul, pisut paremaks.

Alles Katariina II nõudmisel võeti koolikùsimus energilisemalt päevakorrale. Liivimaa maapäeval a. 1765 nõudis kindralkuberner Browne muude tähtsate küsimuste hulgas ka koolioluko rra parandamist. Iga mõis, mis oli üle viie adramaa suur, pidi palkama 1—2 lugeda oskavat ja ristiusku tundvat inimest talulaste õpetamiseks. Õpetus selles uues küla- või mõisakoolis kestis mardipäevast lihavõtteni. Kõik vanemad, kes oma lapsi ei suutnud õpetada, pidid nad saatma kooli. Kooli järelevalve kuulus kirikuõpetajaile ja talupoegadest kiriku-vöörmündreile. Palgaks kergendati kooliõpetajaile pisut mõisakohustusi. Liivimaa eeskuju mõjutas ka Eestimaa konsistooriumi, kes a. 1766 nõudis rüütelkonnalt külakoolide asutamist. Kuid rüütelkonna hoolimatuse tõttu jäid kooliolud siin viletsamaks kui Liivimaal. Veidi hiljem nõuti ka Saaremaal uue koolitüübi asutamist, kuid siingi polnud neil nõudmisil kuigi suuri tagajärgi.

Nagu rahvakool maal, kannatasid linnakoolidki Põhjasõja tagajärjel. Tallinnas säilis küll gümnaasium, kuid siin õppis ainult 3 õpilast. Alles peale Uusikaupunki rahu, 1730-ndail aastail suutis kool toibuda. Oma tegevust jätkasid ka toomkool ja triviaalkool. Umbes samasugune oli olukord Tartus, kus ametlikkude koolide kõrval töötas hoolimata rae keeludest rida nn. nurgakoole. Ka eestlaste hariduse eest püüti hoolitseda. XVIII saj. keskpaiku pidid kõik eesti vanemad oma lapsed rae määruse kohaselt kooli saatma. Selles eesti koolis õpetati usuõpetust, lugemist ja laulmist. Sajandi lõpul õppis neis koolides 20—30 õpilast. Samuti alustasid nüüd linnakoolid tööd reas väiksemaiski linnades.

Asehaldurkonna kehtimahakkamisel võeti a. 1784 kõik koolid üldise hoolekande-kolleegiumi alla. Linnakoolid kujundati ümber peakoolideks ja alamrahva-koolideks. Ühes muu koolireformiga hakati nüüd tütarlaste haridusele suuremat rõhku panema.

XVIII saj. lõpul kerkis päevakorrale ülikooli uuestiavamise küsimus. Selleks andsid tõuget just keiser Paul I reaktsioonilised seisukohad hariduspoliitikas. Kui noorsool keelati õppida välismaa ülikoolides, et hoiduda vabameelseist mõjutusist, sai tarvilikuks oma ülikooli avamine Baltimais. See teostus aga alles Aleksander I ajal, a. 1802, mil Tartu ülikool jälle avati.

Usuelu ja kirikuolude areng. Põhjasõjale järgnenud alistumislepinguis tingisid Eesti ja Liivi rüütelkond ka kohalikule kirikule soodustusi. Endiselt jäi kehtima rootsiaegne kirikuseadus, mis jättis kirikule ta sisemise autonoomia. Rahu saabumise järel püüdis kirik hakata parandama nii oma majanduslikku kui vaimset olukorda. Sõja ajal oli ta kaotanud enamiku oma õpetajaist, asetäitjate leidmine oli aga seotud suurte raskustega eriti seepärast, et kirik ei suutnud enam pakkuda küllaldasi elatumisvõimalusi. Kirikumaad oli vahepeal liidetud mõisamaadega, kiriklad olid varemeis või olid muutunud muidu elamiskõlbmatuiks. Samuti olid kokku kuivanud kiriku tulud kirikumaksudest; neist ei hoolinud vaesunud mõis ega suutnud neid tasuda talupoeg. Neis tingimusis oli raske leida, veel raskem valida kirikuõpetajaid. Aja jooksul suudeti küll täita enamik kohti, kuid kestvad kaebused ja süüdistused vaimulikkude elukommete üle näitasid, et olukorra sunnil oli lepitud isikutega, kelle vaimne ja kõlbeline tase ei vastanud nende kutsele.

Peamiselt neil põhjusil jäi kiriku ja talupoegadest koguduse vahekord külmaks. Kirikuõpetaja oli pealegi samasugune mõisnik ja orjastaja kui aadlikki. Endiselt lisandus neile puudusile õpetajate vilets keeleoskus. Loomulikult ei võinud rahva usulised tarbed neis tingimusis rahuldust leida.

Elavamaks muutus rahva usuelu alles hernhuutluse levimisega Läänemeremais. A. 1729, mil pietismi kalduvate pastorite algatusel kutsuti Saksamaalt kohale hernhuutlaste jutlustajaid, algas ses suunas meie kodumaal edukas misjonitöö. Apostliteaegset

vagadust ja lihtsust taotlevad lihtsad käsitöölised-vennad leidsid siin eriti talupoegkonnas sooja poolehoidu. Surnud dogmatismi tardunud härraskirik ei suutnud võistelda tundeelu rõhutava ja elavat jumalasõna kuulutava ja seejuures kõiki seisusi samavääristava demokraatliku vennastekoguduse liikumisega. Sõjakoledusist vapustatud ja majanduslikult laostunud rahvas leidis alles sellest liikumisest endale tõsist lohutust. Uue liikumise võlust polnud haaratud mitte ainult talupojad, vaid sageli ka mõisnikud ja isegi ametliku kiriku esindajad, pastorid. Teatud määral oli vaimulikkonnas uuele liikumisele juba varem teed valmistanud samuti härdustunnet ja tegelikku vagadust taotlev pietism. Hernhuuti koguduse looja ja juhi krahv Zinzendorfi isiklik käik a. 1736 Liivi- ja Eestimaale suurendas siin kõigis kihtides tema vaimustatud poolehoidjate arvu. Liikumine muutus siitpeale massiliseks. See usuline uuestisünd tõstis silmanähtavalt ka rahva kõlbelist taset; igal pool, kus vennastekogudused tegutsesid, oli märgata joomise ja kuritegevuse vähenemist. Mida ametlik kirik ei olnud suutnud sajandite pikkuses töös, seda saavutas nüüd hernhuutlus: rahvas kristianiseerus alles nüüd tõeliselt. Ta enda algatusel hävitati senised pühamud ja kadus ebausukommete täitmine. Usulise elu süvenemisega muutus rahvas ka väliselt vagaks; tantsu ja laulu harrastamine kadus neist paigust, kus hernhuutlus oli levinud, peaaegu täiesti. Ühes sellega hävis ja ununes aga neis paigus ka senine rikkalik rahvaluule pärimus.

Kuid koos kõigi nende hüvedega esines murrangulise ärkamise tagajärjel rahva usuelus kohati ka usumäratsemistendentse. Ühtlasi hakkas talurahva hulgas esile kerkima soove sotsiaalse olukorra parandamiseks; esines mõisanõudmiste arvustamist, kohati isegi vastuhakke mõisaametnikkude käskudele. Sellest rahutuks muutunud rüütelkonnad koos ratsionalismi pooldavate vaimulikega likvideerisid vennastekoguduste tegevuse. A. 1743 keelati keisri käskkirjaga hernhuutlik misjonitöö Läänemeremais. Palvemajad suleti, koosolekute pidamine keelati, välismaalt tulnud vennad saadeti maalt välja, pastorid, kes liikumist olid pooldanud, tagandati ametist, aktiivsemad koguduseliikmed viidi Venemaale vangi ja nende

kirjandus konfiskeeriti. Vendadele osakssaanud tagakiusamine kindlustas aga neile seda suurema poolehoiu rahva hulgas ning võõrdumine ametlikust kirikust süvenes seetõttu veelgi. Ainult kandus vendade tegevus nüüd põranda alla: palvekoosolekuid peeti salaja, konfiskeerimisest pääsenud kirjandust, sageli vaid käsikirjalist, usaldati levitada ainult vendade vahel. Vennastekoguduse tegevuse keeld võeti tagasi alles a. 1764, mil misjonitöö võis endise intensiivsusega alata.

Vennastekoguduse tööl on meie usu- ja hariduselus olnud suur tähtsus. Alles see usuline liikumine suutis tõsisemalt haarata lihtsat talupoega, alles selles liikumises kujunes rahval tihedam kontakt kirjandusega, alles siin, demokraatlikult meelestatud vendade ringis võis põlatud pärisori tunda end inimese-väärsena ja üheõiguslikuna, mis üldiseltki ergutas ta mahasurutud sotsiaalset teadvust.

Kirjanduse osa rahvavalgustustöös. Ka kirjanduslikku tegevusse, mis Rootsi valitsuse rahvasõbralikumal ajastul osutas tõusutendentsi, mõjus Põhjasõda hävitavalt. Ajastu suurim kirjanduslik üritus — Piibli tõlge — pidi paratamatult edasi lükkuma. See algatus suudeti lõpule viia alles a. 1739, mil oli rängemaist sõjakaotusist juba üle saadud. Kuid siingi pidid appi tulema hernhuutlased. Zinzendorfi isiklikul mõjutusel saadi laenu trükikuludeks. Sellega aga ei peatunud veel hernhuutluse misjoniind; juba a. 1743 ilmus vennastekogudustel oma eri lauluraamat, mis hiljem elas üle mitu uuendatud väljaannet. Kuid ilmlikugi kirjanduse tähtsust oskasid nad hinnata oma töö edukuse tõstmisel. Nagu kogu liikumise sihiks oli usu lähedaletoomine lihtrahvale, nii ka nende esimesed meie keeles ilmunud ilmlikud raamatud püüdsid tõlgendada piiblitõdesid rahvapäraseiks. Selliste vagade juttude autoreiks või tõlkijaiks olid pietistlik-hernhuutliku kallakuga saksa pastorid E. Gutsleff ja J. Chr. Quandt. Eriti agarat tegevust arendas neist viimane, püüdes ideoloogilise kirjanduse soetamisega kaasa aidata hernhuutluse usuliste tõekspidamiste levitamisele. Ühes lauluraamatuga ta tõlkis ja toimetas trükki muudki hernhuutlikku kirjandust, mille hulgas oli eriti tähtis Zinzendorfi koostatud õpetusraamat. Seda tööd toetasid ka eesti soost kirjamehed ja haridustegelased, köstrid ja koolmeistrid, nagu

Adam Koljo, Mango Hans, Michael Ignatius ja Aleksander Raudial. Saksakeelsete teoste tõlkimisega ja käsikirjade paljundamisega aitasid nad rikastada talupoja vähest kirjavara.

Rööbiti pietistlikkude ja hernhuutlikkude rahvavalgustamispüüetega tärkasid meil XVIII ja XIX saj. pöördel ka esimesed valgustusaja ideedest kantud kirjandusalged. Nende lihtrahvale tulusat õpetust ja mõnusat ajaveedet pakkuvate didaktilis-moraliseerivate jutupalade autoreiks olid samuti saksa soost haridussõbralikud kirikuõpetajad ja kodukooliõpetajad F. G. Arvelius, F. W. v. Willmann, J. W. L. v. Luce ja O. R. Holtz.

Eriline koht kirjanduse rahvale lähendamiseks oli tollal kalendreil. Neid ilmus alates a. 1731 pidevalt. Nende sabades anti varemail aegadel algelisi ajaloolisi ülevaateid ja piibliloolisi jutustusi. Hiljem tõid nad kasulikke näpunäiteid majapidamiseks ja ilukirjanduslikke palasid. Ka esimesed ajakirjanduse alged kuuluvad XVIII sajandisse. A. 1766 ilmus A. W. Hupeli arstiteaduslik ajakiri „Löhhikese öppetuse", a. 1806 hakkasid A. G. Oldekop ja J. P. Roth välja andma „Tarto-Marahva Näddali-Lehte", mis aga samal aastal tsensori poolt suleti.

SELGITUSEKS.

„Ajalugu gümnaasiumile" II osadest on prof. P. Tarvel koostanud peatükid: Hiliskeskaeg, Maadeavastuste ja reformatsiooni ajastu, Valgustusajastu, Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni ajastu; J. Madisson: Vastureformatsiooni ajastu, Absolutismi ajastu; L. Annist: Skandinaaviamaad ja Soome uus-ajal, Eesti ajalugu. Teises trükis on esialgset kursust vastavalt koolide nõuetele tugevasti lühendatud, kusjuures selle töö on teinud peamiselt insp. R. Kleis.

HÄÄLDAMIST.

(Kui rõhk on esimesel silbil, siis seda pole märgitud.)

Albi — albi′
alcabala — alkaba′la
Alexios — ale′ksios
Alighieri — aligie′ri
Alleghany — äligəni
Amiens — amjä̃
ancien régime — asja̰ reži′m
Anjou — ažuu′
Arkwright — aakrait
Árpád — aa′rpaad
Artois — artua′
Auvergne — ove′rnj
Avignon — avinjo̰′
Bacon — beikən
bailli — baiji′
Barcelona — barəelo′na
Bastille — basti′j
Bathory — baatori
Beccaria — bekari′a
Boccaccio, Giovanni — boka′tšo džova′nni
Bodin — bodä̃
Bologna — bolo′nja
Bombay — bombei′
Bordeaux — bordoo′
Botticelli — botitše′lli
Bourbon — burbo̰′
bourgs — buur
Bouvines — buvi′n
Bretagne — bröta′nj
brumaire — brümää′r
Buckingham — bakiŋəm
burgenses — burge′nses
Burleigh — bəəli
Cadix — kadiks
Calais — kale′
Cambridge — keimbridž
Canterbury — käntəberi
Cateau-Cambresis — katoo′ kabresi′
Chambre de réunion — šabr̰ dö reünjo̰′
Champagne — šapa′nj
Charles — (pr.) šarl; (ingl.) tšaalz
Chaucer — tšoossə(r)
Chmielnicki — hmjelni′tski
Chrestien de Troyes — kretjä̃ dö trua′
cinquecento — tšiŋuetše′nto̰
Clairvaux — klärvoo′
Clive — klaiv
Cluny — klüni′
Colbert — kolbää′r
Coligny — kolinji′
common law — komən loo
Condé — kode′
copyholder — kopihouldə(r)
Corneille — kornei′
Cortés — korte′s
Corvinus — korvii′nus
Crécy — kressi′
Crépy — krepi′
Cromwell — kromuəl
Danton — dato̰′
David — davḭ′d
Descartes — deka′rt
d'Holbach — dolba′k
Diderot — didro′

Dimitri Donskoi — dimi'tri donskoi'
Drake — dreik
Dumouriez — dümurje'
Dyck — deik
„Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers" — asiklopedi' u diksjonää'r resone' de sjans dezaart e de metje' — „Entsüklopeedia või teaduste, kunstide ja käsitööde mõistuspärane sõnastik"
esquires — eskuai'əz
„Essai sur les moers et l'esprit des nations" — esse' sür le möör e lespri' de nasjo — „Uurimus rahvaste kommete ja vaimu kohta"
Étienne Marcel — etje'n marse'l
faubourg — fobuu'r
Firenze — fire'ntse
Franche-Comté — fraš-kote'
François — frassua'
francs-archers — fra-zarše'
freeholders — friihouldəz
Fronde — frod
Gallipoli — galli'poli
Gargantua et Pantagruel — gargatüa' e patagrüe'l
gentry — džentri
George — (pr.) žorž; (ingl.) džoodž
Gilbert — gilbət
Greenwich — griinidž
Guise — güi'z
Guyenne — güije'n
Hargreaves — haagriivz
Harvey — haavi
Helvetius — elvessiü's
Henri — ari
Henry — henri
Hermandad — ermanda'd
Hobbes — hobz
Institut de France — institü' dõ frass
James — džeimz
János Hunyadi — jaanoš hunjadi
jaquerie — žakri'
Jaques Coeur — žak köör
Jean — ža
Jeanne d'Arc — žanda'rk
John — džon
jury — (pr.) žüri'; (ingl.) džüəri
Komnenos — komne'nos
La Fontaine — lafontää'n
Lancaster — lä ŋkstə(r)
Laud — lood
Lavoisier — lavuazje'
Lebrun — löbrö'
Le Chapelier — lö šapölje'
Le Nôtre — lönoo'tr
Leonardo da Vinci — leona'rdo da vintši
lettres de cachet — letr dö kaše'
Le Vau — lövo'
Lille — lil
Linné — linnee'
Locke — lok
Lorenzo dei Medici — lore'ntšo dei meeditši
Louis — lui'
Luneville — lünevi'l
Lyon — lio'
Machiavelli — makjave'lli
Magalhães — məgəljai'š
Mansart — masaa'r
Marat — mara'
Marlborough — maalborə
Marseilles — marsei'
Marsow — marso
Mazarin — mazarä
Maximilian — maksimii'lian
Medici — meeditši
Michelangelo — mikela'ndželo
Mirabeau — mirabo'
Mohács — mo'haatš

Molière — moljää'r
Montesquieu — mo̲teskjö'
Muchammad — mu̲hha'mmad
Murillo — muri'ljo
Nantes — nat
Necker — ne̲kää'r
Newton — njuutn
Notre Dame — notr dam
Odense — uudense
Ohio — ohai'o
Passarowitz — passaa'rovits
Pavia — pavi'a
péage — pea'ž
Petition of Rights — pəti'šn əv raits
Philippe Auguste — fili'p ogü'st
Pierre Abélard — pjäär abelaa'r
Pizarro — piθa'rro
Poitiers — puatje'
Poitou — puatu'
Pombal — pomba'l
prévôt — prevo'
Priestly — priistli
Provence — prova'ss
quattrocento — ku̲atrotše'nto
Quebec — kuibe'k
Quesnay — kene'
Rabelais — rable'
Racine — rassi'n
Réaumur — reomüü'r
Reims — räss
Reuchlin — ro̲ihlin
Rhône — roon
Richard (ingl.) — ritšəd
Richelieu — rišöljö'
Rijswijk — reisveik
Robespierre — robespjää'r
Roland — rola'
Roskilde — ro̲skille
Rousseau — russo'
Saône — soon
Sevilla — sevi'lja
Shaftesbury — šäftsbəri
Shakespeare — šeikspiə(r)
Sieyes — sieje'ss
Signoria — sinjori'a
Simon de Montfort — simo̲' dö mo̲-foo'r
Smith — smiθ
Stuart — stjuət
Sully — süli'
taille — taj
thermidor — termidoo'r
Thomas Aquinost — toomas akvii'-nost
Toland — touləәnd
tory — toori
Toul — tuul
Troyes — trua'
Tudor — tjuudə(r)
Turenne — türe'n
Turgot — türgo'
Urbanus — urbaa'nus
Wales — ueilz
Valois — valua'
Walpole — uoolpoul
Walsingham — uoolsingəm
Watt — uo't
Watteau — vato'
Wat Tyler — uo't tailə(r)
Vauban — voba'
Wealth of Nations — uelθ əv neišənz — „Rahvaste rikkus"
Velasquez — vela'θkeθ
Vendée — va̲de'
Verdun — ve̲rdö'
Verrochio — vero'kkjo
Versailles — versa'j
Whig — uig
Wiclif — ui'klif
Wolsey — vulzi
Voltaire — voltää'r
Västerås — vesteroos

Sisukord.

Lk.

HILISKESKAEG 5
Hiliskeskaja mõiste ja üldilme

RISTISÕJAD 5
Muutused Vahemere-aladel XI sajandil. Ristisõdade tekkimine ja ilme. Vallutatud alade korrastus. Ristisõdade käik. Ristisõdade tagajärjed ja tähtsus.

MAJANDUSLIKUD JA SOTSIAALSED OLUD HILISKESKAJAL 9

Kaubandus 9
Kaubanduse elustumine. Kaubanduse arenemine Euroopas väljaspool Itaaliat. Hansa liit. Raha- ja krediidimajandus. Varakapitalism.

Tööstus 12
Käsitöö arenemine. Tsunftid. Tsunftikord. Suurtööstuse algmed.

Linnade arenemine ja korrastus 13
Linnade tõus. Kommunaalne liikumine. Linnade põhikorra arenemine. Sisevõitlused.

Senjöriaalkorra lagunemine 15
Linnade tõusu mõju agraarkorraldusele. Sisekolonisatsioon. Lääniaadli vaesumine. Talupoegkonna vabanemine. Talupoegkonna liigid. Talupoegade mässuliikumised.

SAKSA-ROOMA RIIK JA PAAVSTLUS KÕRGKESKAJAL 19

Keisrid ja paavstid XII sajandil 19
Keisrivõimu ja paavstluse vahekord. Keisrivõimu nõrgenemine Saksamaal. Friedrich Barbarossa. Friedrich I Itaalia-poliitika. Heinrich VI. Saksa kodusõda.

Paavstlus oma võimu haripunktil 22
Innocentius III. Katoliku kiriku võimutäius. Rooma kuuria fiskaalne süsteem. Ketserluse levimine. Ketserluse tagakiusamine. Inkvisitsioon. Munkluse arenemine. Frantsisklased. Dominiiklased. Kerjusmunkade tähtsus.

Keiserluse ja paavstluse langus 26
Friedrich II isiksus ja riigindus. Friedrich II Itaalia-poliitika. Paavstluse ja kiriku langus.

POLIITILINE ARENEMINE JA RIIKIDEVAHELISED SUHTED HILISKESKAJAL 28
Seisuslik monarhia.

Parlamentliku režiimi tekkimine Inglismaal . . 29
Henry II reformid. John Maata. Magna Charta sisu ja tähtsus. Henry III. Parlamendi tekkimine. Edward I ja Edward II.

Kuningavõimu tõus Prantsusmaal 32
Philippe II Auguste. Ta välispoliitika. Philippe II sisepoliitika. Louis IX Püha. Philippe IV Ilus. Generaalstaadid.

Saja-aastane sõda 34
Sõja põhjused. Sõja puhkemine ja esialgne käik. Sõja jätkumine ja lõpp.

Prantsusmaa hiliskeskajal 35
Saja-aastase sõja tagajärgi. Sisekriis XIV sajandi keskpaiku. Charles VII reformid. Louis XI.

Inglismaa hiliskeskajal 37
Majandus- ja sotsiaalolud. Parlamendi korrastus ja õigused. Roosidesõda. Henry VII.

Hispaania monarhia tekkimine 40
Pürenee poolsaare kristlikud riigid. Hispaania rahvusriik.

Itaalia hiliskeskajal 41
Absolutistlik režiim ja selle omapära. Kirikuriik.

Kesk-Euroopa maade poliitiline arenemine . . 42
Saksa kolonisatsioon. Saksa riigindus hiliskeskajal. Habsburgid ja Luksemburgid. Šveitsi vandkonna tekkimine. Böömimaa. Ungari. Poola ja Leedu.

Skandinaaviamaad ja Soome 47
Skandinaaviamaad enne Kalmari uniooni. Kalmari uniooni aeg (1397—1521). Soome.

Ida-Euroopa ja Lähis-Ida 50
Mongolite suurriik. Venemaa tatari ikke all. Osmani türklaste esiletõus. Bütsantsi langemine.

LÄÄNE-EUROOPA VAIMNE KULTUUR HILISKESKAJAL 52

Keskaegne haridus 52
Maailmavaade. Ülikoolide tekkimine. Ülikoolide levimine.

Filosoofia ja teadus 55
Skolastika mõiste. Skolastika arenemine. Skolastilised suunad. Müstika. Teadus.

Rahvuskirjanduste tekkimine 59
Rüütlikirjandus. Draamakirjandus. Satiiriline ja didaktiline kirjandus.

Kujutav kunst 60
Varakristlik basiilika. Romaani stiil. Gooti stiil.

HUMANISM 63

Humanistlik kultuuriliikumine Itaalias 63
Liikumise ühiskondlik kandepind. Antiiksete traditsioonide mõju. Humanism. Individualistlik eluvaade. Antiikkultuuri renessanss. Itaalia rahvuskirjanduse tekkimine. Dante. Varajasi humaniste: Petrarca ja Boccaccio. Humanismi levimine ja arenemine. Humanistlik filosoofia. Humanistlik teadus. Machiavelli.

Humanism väljaspool Itaaliat 70
Prantsusmaa. Inglismaa. Saksamaa. Erasmus.

Renessansi kunst 72
Renessansi kunsti omapära ja arenemine. Arhitektuur. Skulptuur. Maalikunst. Renessansi kunsti levimine.

MAADEAVASTUSTE JA REFORMATSIOONI AJASTU 77

Uus-aja mõiste ja üldilme 77

MAJANDUSELU JA ÜHISKONDLIKUD SUHTED SUURTE MAADEAVASTUSTE PERIOODIL 78

Avastusliikumine 78
Avastusliikumise põhjusi. Avastusretked. Hispaania asumaade valitsemine. Portugali asumaad. Avastusliikumise tagajärjed.

Muutused majanduselus 81
Uued kaubateed. Kapitalismi arenemine. Antverpeni börs. Rahakapitali osatähtsuse tõus majanduselus.

Muutused ühiskondlikes suhteis 83
Linnaelanikkude kihid. Talupoegkond.

RIIKIDEVAHELISED SUHTED UUS-AJA ALGUSES 84
Euroopa riikidesüsteemi tekkimine. Võitlus Itaalia pärast ja Habsburgide võimu tõus. Habsburgide Saksa liin. Karl V võitlus Prantsusmaaga.

Reformatsioon 87
Reformatsiooni üldilme ja põhjused. Reformatsiooni eellugu. Reformatsioon Saksamaal. Lutheri õpetus. Anabaptism. Poliitilised ja sotsiaalsed liikumised. Luterlik kirik. Karl V ja Saksa protestantism. Anglikaani kirik. Reformitud kirik. Reformatsiooni ajalooline tähtsus.

VASTUREFORMATSIOONI AJASTU 96

VASTUREFORMATSIOONI ÜLDILME 96
Vastureformatsiooni tekkimine. Vastureformatsiooni korrastus. Jesuiitide ordu.

VÄLISPOLIITILISED SUHTED 98
Hispaania esivõimutaotlused. Uue rahvusvahelise süsteemi tekkimine.

HISPAANIA 100
Suurus-aeg. Hispaania langus.

MADALMAAD 102
Olukord XVI sajandi keskpaiku. Vabadusvõitlus. Riiklik kord. Majanduslik õitseng. Kultuur.

INGLISMAA 105
Seisund XVI saj. keskpaiku. Siseelu korrastus ja arendamine. Välispoliitiline tõus.

PRANTSUSMAA 108
Usundisõjad. Riigi korrastamine

SAKSAMAA 110
Vastureformatsiooni aeg. 30-aastane sõda. 30-aastase sõja tagajärjed.

POOLAMAA 112
Siseolud XVI sajandil. Poolamaa langus.
VENEMAA 114
Joann IV. Segaduste-aeg. Riigi taaskorrastamine.
VAIMUELU 116
Suur teaduste uudumine. Kunst. Vastuoksusi kultuuri alal.

ABSOLUTISMI AJASTU 125
Absolutismi tekkimine ja olemus.
PRANTSUSMAA 125
Absolutismi rajamine. Louis XIV valitsemissüsteem. Majanduspoliitika. Finantsid. Seisuslik kord. Kirikupoliitika. Kultuurpoliitika. Sõjavägi.
VÄLISPOLIITILISED SUHTED 132
Prantsusmaa hegemooniataotlused. Uue välispoliitilise süsteemi kujunemine.
INGLISMAA 134
Sisekriisi tekkimine. Revolutsioon. Restauratsioon. Siseolude stabiliseerumine.
PREISIMAA 139
Riigi tekkimine. Absoluutse monarhia kujunemine.
AUSTRIA 140
Ungari.
VENEMAA 141
Seisund XVII saj. lõpul. Venemaa tõus suurriigiks. Peeter Suure reformid. Peeter Suure järelaeg.

VALGUSTUSAJASTU 145
Valgustusajastu mõiste ja üldilme 145
VANA KORD 145
Riigindus 145
Majandusolud 147
Kaubandus. Tööstus. Põllundus.
Ühiskondlikud suhted 149
Eesõigustatud seisused. Kodanlus. Talupoegkond ja tööliskond.
VALGUSTUSAJASTU VAIMNE KULTUUR 152
Valgustuse tekkimine ja olemus 152
Valgustuse tekkimine. Intellektualism. Teaduslikud meetodid.
Valgustusliikumise levimine ja selle esindajaid 155
Valgustus Inglismaal. Valgustus Prantsusmaal. Valgustus teistes maades. Poliitilised teooriad. Majandusteadus. Ajalooteadus. Kasvatusteadus. Valgustuse üldkultuuriline tähtsus. Rokokookunst.
POLIITILINE ARENG JA RIIKIDEVAHELISED SUHTED VALGUSTATUD ABSOLUTISMI AJASTUL 162
Valgustatud absolutism 162
Võitlus katoliku kirikuga 163
Paavstluse ja katoliku kiriku langus. Jesuiitide ordu sulgemine.

Valgustatud absolutismi esindajaid 164
Friedrich II aeg Preisimaal. Reformide ajastu Austrias. Katariina II aeg Venemaal.
Inglismaa XVIII sajandil 168
Parlamentaarse korra areng. Tööstuslik revolutsioon.
Riikidevahelised suhted 170
Välispoliitika üldilme. Austria pärilussõda. Seitsmeaastane sõda. Põhja-Ameerika iseseisvussõda. Muutusi Ida-Euroopa aladel.

SUURE PRANTSUSE REVOLUTSIOONI JA NAPOLEONI AJASTU 174

PRANTSUSE SISEPOLIITILINE ARENG SUURE REVOLUTSIOONI JA NAPOLEONI AJASTUL 174
Asutava kogu ja legislatiivi aeg 174
Revolutsiooni põhjusi. Revolutsiooni algus. Poliitiline elu asutava kogu ajal (1789—91). Asutava kogu reformid. Monarhia langemine.
Vabariigi ja konsulaadi aeg 180
Rahvuskonvendi aja sisevõitlused. Rahvuskonvendi reformid. Konsulaadi aja reformid.
REVOLUTSIOONI- JA NAPOLEONI SÕJAD 185
Revolutsioonisõjad. Napoleoni sõjad.
KLASSITSISM KUJUTAVAS KUNSTIS 187

SKANDINAAVIAMAAD JA SOOME UUS-AJAL 189
Kalmari uniooni lagunemine. Rootsi suurus-aeg. Rootsi vabadusajastu 1719—72. Gustavite ajastu (1772—1808) Rootsis. Taani. Soome uus-aja algupoolel. Rootsi võimu lõppajastu.

EESTI AJALUGU 195

ORDUAEG 195
Poliitilised olud Vana-Liivimaal 195
Liivimaa poliitilise olukorra kujunemine orduajal. Poliitilised suhted kohalikkude pärisrahvastega.
Mõis 200
Vasallkonna kujunemine. Mõisade tekkimine. Mõisa majandamine.
Talupoegade olukord keskajal 206
Olundi üldine iseloomustus. Talumajandus. Asustus maal. Talurahva ühiskondlik liigestus. Talupoegade maksukohustused. Talupoegade teokoormused. Sunnismaisuse tekkimine. Talurahva õiguslik seisund.
Linnad 216
Linnade tekkimine. Linnade sisekorra areng. Keskaegne linnaühiskonna ja majanduselu organiseerumine. Hansa-Vene kaubandus ja Liivimaa linnade osa selles. Kaubateed ja liiklemissuunad. Hansa-Vene kaubanduse koostis. Rahvussuhted linnades. Linnade üldhinnang.
Vaimne elu 227
Varasemaid kristlustamiskatseid. Vastuolusid ja ühtivusi maa põlisrahva usu ja ristiusu vahel. Kiriku kristlustamispoliitika. Kloostrite töö kristlustamise alal. Haridusküsimusi.

Reformatsioon 232
Eeldusi reformatsiooni levikuks Liivimaal. Reformatsiooniliikumise süvenemine linnades ja vasallkondades. Reformatsiooni mõjutatud sotsiaalseid liikumisi talupoegkonnas. Katoliku kiriku vasturünnakuid. Reformatsiooni tulemusi Liivimaal.
ROOTSI JA POOLA AEG 236
Poliitiline olukord Rootsi ja Poola ajal 236
Sõjad Vana-Liivimaa pärandi ümber. Sõdade-ajastu tagajärgi.
Poola-Rootsi-aegne haldussüsteem 237
Rootsi haldussüsteem Põhja-Eestis. Poola haldussüsteem. Saaremaa haldamine Taani ajal. Haldusolude kujunemine hilisel Rootsi ajal Eesti- ja Liivimaal.
Võitlused mõisade tagastamise ümber 241
Mõisade tagastamine. Reduktsiooni tühistamise katsed.
Majanduselu 244
Uued suunad maa majanduselus. Linnade osa kaubandusliiklemises. Sisemaakaubandus. Tööstuse ja käsitööstuse areng. Rahvussuhted linnades.
Talupoegade olukord Poola ja Rootsi valitsuse ajal 248
Sotsiaalsed erinevused talupoegkonnas. Sunnismaisuse süvenemine. Talupoegade maksustus ja teokoormus. Talu- ja mõisamajandamine. Talupoegade õiguslik kaitse Rootsi ajal.
Vaimne elu 258
Rahva usuelu juhtimise siirdumine luteri kiriku kätte. Vastureformatsioon Lõuna-Eestis. Rahvakooli kujunemine. Linnakoolid ja kõrgem haridus. Eestikeelse kirjanduse areng.
VENE AEG 264
Aadlivõimu kasvamine Vene valitsuse ajal . . 264
Aadlivõimu süvenemine halduse alal. Aadli maaomandi kasvamine.
Pärisorjuse kujunemine 267
Pärisorjuse ametlik tunnustamine. Talukoormuste kujunemine Vene aja algul. Mõisa- ja talumajandamine XVIII sajandil. Pärisorjuse kriis.
Talupoegade kaitse küsimus XVIII sajandil ja XIX sajandi algul 275
Keskvalitsuse osa talupoegade kaitseseaduste teostamisel. Valgustusmeelne kihutustöö ja selle tulemused Liivimaa agraarelus. Talurahva kaitseseadused ja nende teostamine.
Majanduselu areng XVIII saj. ja XIX saj. algul . . 283
Majanduselu peasuunad. Linnade kaubanduslik ja tööstuslik seisund. Maakaubandus. Rahvuslik võistlus majanduselus.
Vaimne elu 288
Hariduselu. Usuelu ja kirikuolude areng. Kirjanduse osa rahvavalgustustöös.
Selgituseks 294
Hääldamist 295

HIND 4 KROONI.